तत्त्वार्थवृत्तिः

सर्वार्थसिद्धिः

श्रीमत्पूज्यपादाचार्यविरचिता.

" राजूबाई भ्रतार वीरचंद धाराशीवकर
आवलबाई भ्रतार आमीचंद धाराशीवकर "

अनयोः साहाय्येन

कोल्हापूरनगरे " कल्लाप्पा भरमाप्पा निटवे " इत्यनेन
स्वकीये जैनेन्द्रमुद्रणालये मुद्रिता.

शकाब्दाः १८३९. ज्येष्ठशुक्ला पंचमी.

द्वितीयं संस्करणम्

मूल्यं रूप्यकद्वयम्.

भूमिका.

स्वस्ति सकलजगदुदयकरणोद्दितातिशयगुणास्पदीभूतपरम-जिनशासनसरस्समभिवर्धितभव्यजनकमलविकसनवितिमिरगुणकिरण सहस्रमहोऽतिमहावीरसवितरि परिनिर्वृते भगवत्परमर्षिगौतमगणधरसाक्षाच्छिष्यलोहार्यजम्बुविष्णुदेवापराजितगोवर्धनभद्रबाहुविशाखप्रौष्ठिलक्षत्रिकार्यजयनामासिद्धार्थधृतिषेणबुद्धिलादिगुरुपरम्परीणमहापुरुषसन्ततिसमवद्योतितान्वयभद्रबाहुस्वामितत्साक्षाच्छिष्यचन्द्रगुप्तान्वये नन्दिगणे मिथ्यादृष्टियुक्त्याभासतमःपटलविपाटनपटुप्रतिभातिशयालंकृता नानाभव्याब्जखण्डप्रतातिविकसनश्रीविधानैकभानवो द्वादशविधतपश्चरणकिरणदीप्त्या प्रकाशमानविग्रहाः संसाराम्भोधिमार्गतरणकरणतायानरत्नत्रयेशाः सम्यग्जैनागमार्थान्वितविमलमतयोऽनेके दिगम्बराचार्याः प्रादुरभूवन् ॥ तेषु— सत्संयमयोगात्प्राप्तचारणार्द्धिः श्रीपद्मनन्द्याद्यभिधानस्तत्त्वार्थाधिगममोक्षशास्त्रप्रणेता भगवानुमास्वात्याचार्यः सकलपदार्थवेदित्वेनाग्रिमां भूमिमलञ्चकार ॥ तथा हि— ॥ श्रीमन्मुनीन्द्रोत्तमरत्नवर्गाः । श्रीगौतमाद्याः प्रभविष्णवस्ते ॥ तत्राम्बुधौ सप्तमहर्द्धियुक्ता- । स्तत्सन्ततौ बोधनिधिर्बभूव ॥ १ ॥ श्रीभद्रः सर्वतो यो हि । भद्रबाहुरिति श्रुतः ॥ श्रुतकेवलिनाथेषु । चरमः परमो मुनिः ॥ २ ॥ चन्द्रप्रकाशोज्ज्वलसान्द्रकीर्तिः । श्रीचन्द्रगुप्तोऽजनि तस्य शिष्यः ॥ यस्य प्रभावाद्वनदेवताभि- । राराधितः स्वस्य गणो मुनीनाम् ॥ तस्यान्वये भूविदिते बभूव । यः पद्मनन्दिप्रथमाभिधानः ॥ श्रीकुन्दकुन्दादिमुनीश्वराख्यः । सत्संयमादुद्गतचारणर्द्धिः ॥ ४ ॥ अभूदुमास्वातिमुनीश्वरोऽसा- । वाचार्यशब्दोत्तरगृद्धपिञ्छः ॥ तदन्वये तत्सदृ-

ज्ञोऽस्ति नान्य- । स्तात्कालिकाशेषपदार्थवेदी ॥ ५ ॥ इति सम्प्राप्तचारणर्द्धिरयं भगवान्कुन्दकुन्दाचार्यश्चैकदा जैनसिद्धान्तविषयिणीं स्वमनोगतां काञ्चनशङ्कामपाकर्तुं श्रीमदर्हत्परमेश्वरचारुचरणारविन्दद्वन्द्वाराधनार्थं विदेहक्षेत्रं चारणर्द्धिबलादाकाशमार्गेण गतवान् । गमनसम्भ्रमात्तस्य हस्तगता मयूरपिञ्छिका कापि निःसृत्याधः पतिता । तदानीमाकाशे विहरतः कस्यचिद्गृद्धस्य पिञ्छं गृहीत्वा स्वकार्यं निर्वर्त्य अग्रे गतवानिति तस्य गृध्रपिञ्छ इत्यपरं नाम सम्प्राप्तमिति कथा वृद्धपरम्परया श्रूयतेऽस्माभिः ॥ उमास्वातिरित्यत्र उमास्वामी इति निर्देशो मुनिवरश्रुतसागराभिप्रायेण ज्ञायते तत्त्वार्थवृत्तौ श्रुतसागर्यां बहुषु स्थलेषु 'उमास्वामिनः उमास्वामिना' इत्यादिपाठदर्शनात् ॥ कुन्दकुदाद्यभिधोऽयं भगवानुमास्वातिः स्वजन्मना कां भूमिं पवित्रीकृतवानित्यादिवृत्तं नास्माभिर्ज्ञायते साधनाभावात् । परं भगवन्महावीरतीर्थकरनिर्वृतेः सप्तशतवर्षानन्तरमयमाचार्यो भूमिमिमां स्वजन्मना पवित्रीकृतवानिति वक्तुं शक्यते ॥ अत्र प्रमाणवचनानि निम्नोल्लिखितानि भगवज्जिनसेनाचार्यप्रणीतमहापुराणे प्रथमपर्वणि लभ्यन्ते— (भगवान्परमर्षिर्गौतमः श्रेणिकं प्रति वक्ति)— अहं सुधर्मो जम्ब्वाख्यो । निखिलश्रुतधारिणः ॥ क्रमात्कैवल्यमुत्पाद्य । निर्वास्यामस्ततो वयम् ॥ १३९ ॥ त्रयाणामस्मदादीनां कालः केवलिनामिह ॥ द्वाषष्टिवर्षपिण्डः स्याद्भगवन्निर्वृतेः परम् ॥ १४० ॥ ततो यथाक्रमं विष्णु- । नन्दिमित्रोऽपराजितः ॥ गोवर्द्धनो भद्रबाहु- । रित्याचार्या महाधियः ॥ १४१ ॥ चतुर्दशमहाविद्या- । स्थानानां पारगा इमे ॥ पुराणं द्योतयिष्यन्ति । कार्त्स्न्येन शरदःशतम् ॥ १४२ ॥ विशाखप्रोष्ठिलाचार्यौ । क्षत्रियो जयसाह्वयः ॥ नागसेनश्च सिद्धार्थो । धृतिषेणस्तथैव च ॥१४३॥

विजयो बुद्धिमान्गङ्ग- । देवो धर्मादिशब्दतः ॥ सेनश्च दशपूर्वाणां । धारकाः स्युर्यथाक्रमम् ॥ १४६ ॥ त्र्यशीतं शतमब्दाना- । मेतेषां कालसंग्रहः ॥ तदा च कृत्स्नमेवेदं । पुराणं विस्तरिष्यते ॥१४५॥ ततो नक्षत्रनामा च जयपालो महातपाः ॥ पाण्डुश्च ध्रुवसेनश्च । कंसाचार्य इति क्रमात् ॥ १४६ ॥ एकादशाङ्गविद्यानां । पारगाः स्युर्मुनीश्वराः ॥ विंशं द्विशतमब्दाना- । मेतेषां काल इष्यते ॥ १४७ ॥ तदा पुराणमेतत्तु । पादोनं प्रथयिष्यत ॥ भाजनाभावतो भूयो । जायेत ज्ञाकनिष्ठता ॥ १४८ ॥ सुभद्रश्च यशोभद्रो । भद्रबाहुर्महायशाः ॥ लोहार्यश्चेत्यमी ज्ञेयाः । प्रथमाङ्गाब्धिपारगाः ॥ १४९ ॥ समानां शतमेषां स्यात् । कालोऽष्टादशभिर्युतः ॥ तुर्यो भागः पुराणस्य । तदाऽस्य प्रतनिष्यते १५०

उपर्युक्तवचनतश्चरमो भद्रबाहुर्महावीराजिननिर्वृतेः सप्तमे शतकेऽभवदिति निश्चीयते । तस्य प्रशिष्योऽयमुमास्वातिः कदा बभूवेति निर्णयम् ॥ खिस्तशतकात्पूर्वं महावीरशतकं षट्शतवार्षिकमिति प्रसिद्धिर्वर्तते । तत्प्रमाणतया गृहीतं चेदितोऽष्टादशशतवर्षतः पूर्वमयमुमास्वातिर्बभूवेति निश्चीयते ॥ अनेनार्यजननिषेव्येण भगवदुमास्वातिना मोक्षशास्त्रं व्यरचि ॥ अत्र कर्णाटभाषानिबद्धतत्त्वार्थवृत्तिप्रस्तावनातश्चेयं कथा ज्ञायते साम्प्रतं तत्पुस्तकाभावाद्यथास्मृतमत्रोदाहरिष्यामः—

आसीत् किल सौराष्ट्रे (गुजराथ) देशे द्वैपायकनामा कश्चिद्विद्वदग्रेसरो नित्यनैमित्तिकक्रियानुष्ठानपावित्रितान्तःकरणः श्रावकः ॥ कदाचित्स च स्वस्य स्वाध्यायार्थं मोक्षशास्त्रं रिरचयिष्यन् ‘ प्रत्यहमेकं सूत्रं निर्मायैव भुनज्मि नो चेदुपवास एव शरणमिति’ नियमं विधाय, प्रथमेऽह्नि प्राथमिकं ‘ दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ’ इत्येवंरूपं सूत्रं विरच्य स्मृतिभ्रंशभयात्

कश्चित्स्वगृहस्थस्तम्भेऽलिखत् ।। परेऽह्नि तस्मिन् श्रावके कार्यान्तरमनुरुध्य कचिदन्यत्र गते सति कश्चित्स्वदेहधारणमात्रावशिष्टकार्यः तदर्थं च भ्रामरीं वृत्तिमधिष्ठाय प्रतिगृहमटन् मुनिरकस्मात्तद्गृहमाजगाम । तदा मुनिदर्शनजनितानन्दरसनिर्भरं स्वान्तरात्मना वोढुमक्षमा अतएवाश्रुमिषेण तमानन्दरसं बहिस्त्यजन्तीव द्वैपायकरमणी सबहुमानं पादोपगृहादिना सत्कृत्य तं मोक्षपान्थं मुनिं परमश्रद्धयाऽभोजयत् ।। भोजनानन्तरं तेन मुनिना स्तम्भस्थं तत्सूत्रं विलोक्य किञ्चिदिव विमृश्य सम्यगिति विशेषणेन संयुज्य तस्मादगृहान्निरगायि । अनन्तरं स श्रावक आगत्य तत्सूत्रं ' सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः, इत्येवंविधं दृष्ट्वा केनेदं सूत्रमलंकृतमिति भार्यां पप्रच्छ । तया तु केनचिन्मुनिना एवं कृतमित्युक्ते, स द्वैपायकः तांप्रति पुनः प्रत्याह " स मुनिवरः केदानीं गत इति " तया त्वनेन पथा गत इत्युक्ते तं मुनिप्रवरमन्वेष्टुं गृहान्निरियाय स आसन्ननिष्ठः श्रावकशिरोमणिः । अथैतस्ततोऽन्विष्याप्यप्राप्ताभीष्टोऽत एव खिन्नमना एकं वनमवजगाहे । तत्र च कचिदनेकविधलतागुल्मालिङ्गितनानाविधमहातरुपरिवृते आसन्नवर्तिजलनिर्झररमणीये आश्रमपदे शिलातलपर्यङ्किकानिषण्णं अनेकमुनिसंसेवितचरणसरोरुहं प्रशान्तगम्भीराकृतिं विष्वग्विसारिस्ववपु तेजसा दिशो भासयन्तं भगवन्तं मुनिप्रवरं विलोक्य तदीयकान्त्याकृतिविशेषेण स एवायमित्यनुमिन्वानः स भव्यः श्रावकः पुरतो गत्वा प्रणम्य तद्दर्शनाविर्भूतानन्दाश्रुजलेन पादाववनिज्य तेन मुनिना सादरं विलोकितः कृताञ्जलिरतिष्ठत् ।। अनन्तरमनामयं पृष्टः सः स्वोदन्तं तादृशसूत्रविरचनावाधिकं निरूप्य " श्रीमद्भिरेवायं मोक्षमार्गप्रकाशकग्रन्थः समापनीयो नाहमस्मिन् समर्थ इति " तं मुनिं पुनः

पुनः परमादरेण व्यजिज्ञपत् ॥ स एव मुनिरयमुमास्वात्यभिध इत्यवगच्छन्तु कृतधियः ॥

एषु तत्त्वार्थसूत्रेषु गन्धहस्तिमहाभाष्यसञ्ज्ञकं चतुरशीति-सहस्रश्लोकपरिमितं भगवत्समन्तभद्राचार्यविरचितं भाष्यं वर्तते इति श्रृणुमः परं न लब्धमस्माभिः क्वापि। तथा श्रुतसागरी सुबोधिनी इत्यभिधा अनेक वृत्तयश्च सन्ति। तासु च काश्चिदिदानीमपि लभ्यन्ते। तास्वपि इयं पूज्यपादाचार्यविरचिता सर्वार्थसिध्यभिधा वृत्तिरतीव समीचीना सर्वत्र श्रद्धालुश्रावकजन-स्वाध्यायविषयत्वात्सुप्रसिद्धतरा चेति सैवास्माभिर्यथामति संशोध्य विद्यार्थिवृन्दोपयोगार्थं " दशाध्यायपरिच्छिन्ने तत्त्वार्थे पठिते सति। फलं स्यादुपवासस्य भाषितं मुनिपुङ्गवैः " इति फला-भिधायकवाक्यानुमितविधेः प्रतिदिनमवश्यपठनीयत्वात् सधर्मश्राद्धजनस्वाध्यायार्थं च मुद्रिता ॥ अयं सर्वार्थसिद्धिवृत्तिकृत् भगवान् पूज्यपादाचार्योऽपि उपर्युक्तनन्दिगणस्थ एव। अस्यापि प्रथमं देवनन्दीति नामासीत्। पश्चादधिगतसकलशास्त्रार्थतत्त्व-स्यास्यैव जिनेन्द्रबुद्धिरिति द्वितीयं नाम प्रसिद्धं बभूव। तथा, एतस्य तपोमाहिम्ना एतत्पादोदकं सुवर्णत्वेन परिणतं बहुशो दृष्ट्वा तदानीन्तनैः 'पूज्यपाद' इत्यपरं नामाकारीति क्वचिद्ग्रन्थे दृष्टमस्माभिः ॥ अस्यान्वयविषये अग्रेतना श्लोका उपलभ्यन्ते

श्रीगृद्ध्रपिञ्छमुनिपस्य बलाकपिञ्छः। शिष्योऽजनिष्ट भुवनत्रयवर्तिकीर्तिः ॥ चारित्रचञ्चुरखिलावनिपालमौलि-। माला-शिलीमुखविराजितपादपद्मः ॥ १ ॥ एवं महाचार्यपरम्परायां। स्यात्कारमुद्राङ्किततत्त्वदीपः ॥ भद्रः समन्ताद्गुणतो गणीशः। समन्तभद्रोऽजनि वादिसिंह ॥ २ ॥ ततः ॥ यो देवनन्दिप्रथमाभिधानो। बुध्या महत्या स जिनेन्द्रबुद्धिः ॥ श्रीपूज्यपादोऽ

कचित्स्वगृहस्थस्तम्भेऽलिखत् ॥ परेऽह्नि तस्मिन् श्रावके कार्यान्तरमनुरुध्य कचिदन्यत्र गते सति कश्चित्स्वदेहधारणमात्रावशिष्टकार्यः तदर्थं च भ्रामरीं वृत्तिमधिष्ठाय प्रतिगृहमटन् मुनिरकस्मात्तद्गृहमाजगाम । तदा मुनिदर्शनजनितानन्दरसनिर्भरं स्वान्तरात्मना वोढुमक्षमा अतएवाश्रुमिषेण तमानन्दरसं बहिस्त्यजन्तीव द्वैपायकरमणी सबहुमानं पादोपगृहादिना सत्कृत्य तं मोक्षपान्थं मुनिं परमश्रद्धयाऽभोजयत् ॥ भोजनानन्तरं तेन मुनिना स्तम्भस्थं तत्सूत्रं विलोक्य किञ्चिदिव विमृश्य सम्यगिति विशेषणेन संयुज्य तस्माद्गृहान्निरगायि । अनन्तरं स श्रावक आगत्य तत्सूत्रं 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः, इत्येवंविधं दृष्ट्वा केनेदं सूत्रमलंकृतमिति भार्यां पप्रच्छ । तया तु केनचिन्मुनिना एवं कृतमित्युक्ते, स द्वैपायकः तांप्रति पुनः प्रत्याह " स मुनिवरः केदानीं गत इति " तया त्वनेन पथा गत इत्युक्ते तं मुनिप्रवरमन्वेष्टुं गृहान्निरियाय स आसन्ननिष्ठः श्रावकशिरोमणिः । अथेतस्ततोऽन्विष्याप्यप्राप्ताभीष्टोऽत एव खिन्नमना एकं वनमवजगाहे । तत्र च कचिदनेकविधलतागुल्मालिङ्गितनानाविधमहातरुपरिवृते आसन्नवर्तिजलनिर्झररमणीये आश्रमपदे शिलातलपर्यङ्किकानिषण्णं अनेकमुनिसंसेवितचरणसरोरुहं प्रशान्तगम्भीराकृतिं विष्वग्विसारिस्ववपुस्तेजसा दिशो भासयन्तं भगवन्तं मुनिप्रवरं विलोक्य तदीयकान्त्याकृतिविशेषेण स एवायमित्यनुमिन्वानः स भव्यः श्रावकः पुरतो गत्वा प्रणम्य तद्दर्शनाविर्भूतानन्दाश्रुजलेन पादाववनिज्य तेन मुनिना सादरं विलोकितः कृताञ्जलिरतिष्ठत् ॥ अनन्तरमनामयं पृष्टः सः स्वोदन्तं तादृशसूत्रविरचनावधिकं निरूप्य " श्रीमद्भिरेवायं मोक्षमार्गप्रकाशकग्रन्थः समापनीयो नाहमस्मिन् समर्थ इति " तं मुनिं पुनः

पुनः परमादरेण व्यजिज्ञपत् ॥ स एव मुनिरयमुमास्वात्यभिध इत्यवगच्छन्तु कृतधियः ॥

एषु तत्त्वार्थसूत्रेषु गन्धहस्तिमहाभाष्यसञ्ज्ञकं चतुरशीतिसहस्रश्लोकपरिमितं भगवत्समन्तभद्राचार्यविरचितं भाष्यं वर्तते इति श्रृणुमः परं न लब्धमस्माभिः क्वापि। तथा श्रुतसागरी सुबोधिनी इत्यभिधा अनेक वृत्तयश्च सन्ति। तासु च काश्चिदिदानीमपि लभ्यन्ते। तास्वपि इयं पूज्यपादाचार्यविरचिता सर्वार्थसिध्यभिधा वृत्तिरतीव समीचीना सर्वत्र श्रद्धालुश्रावकजनस्वाध्यायविषयत्वात्सुप्रसिद्धतरा चेति सैवास्माभिर्यथामति संशोध्य विद्यार्थिवृन्दोपयोगार्थं "दशाध्यायपरिच्छिन्ने तत्त्वार्थे पठिते सति। फलं स्यादुपवासस्य भाषितं मुनिपुङ्गवैः" इति फलाभिधायकवाक्यानुमितविधेः प्रतिदिनमवश्यपठनीयत्वात् सधर्मश्राद्धजनस्वाध्यायार्थं च मुद्रिता ॥ अयं सर्वार्थसिद्धिवृत्तिकृत् भगवान् पूज्यपादाचार्योऽपि उपर्युक्तनन्दिगणस्थ एव। अस्यापि प्रथमं देवनन्दीति नामासीत्। पश्चादधिगतसकलशास्त्रार्थतत्त्वस्यास्यैव जिनेन्द्रबुद्धिरिति द्वितीयं नाम प्रसिद्धं बभूव। तथा, एतस्य तपोमाहिम्ना एतत्पादोदकं सुवर्णत्वेन परिणतं बहुशो दृष्ट्वा तदानीन्तनैः 'पूज्यपाद' इत्यपरं नामाकारीति क्वचिद्ग्रन्थे दृष्टमस्माभिः ॥ अस्यान्वयविषये अग्रेतना श्लोका उपलभ्यन्ते

श्रीगृद्ध्रपिञ्छमुनिपस्य बलाकपिञ्छः। शिष्योऽजनिष्ट भुवनत्रयवर्तिकीर्त्तिः ॥ चारित्रचञ्चुरखिलावनिपालमौलि-। मालाशिलीमुखविराजितपादपद्मः ॥ १ ॥ एवं महाचार्यपरम्परायां। स्यात्कारमुद्राङ्किततत्त्वदीपः ॥ भद्रः समन्ताद्गुणतो गणीशः। समन्तभद्रोऽजनि वादिसिंह ॥ २ ॥ ततः ॥ यो देवनन्दिप्रथमाभिधानो। बुध्या महत्या स जिनेन्द्रबुद्धिः ॥ श्रीपूज्यपादोऽ

जनि देवताभिर्यत्पूजितं पादयुगं यदीयम् ॥ ३ ॥ जैनेन्द्रं निजशब्दभागमतुलं सर्वार्थसिद्धिः परा । सिद्धान्ते निपुणत्वमुद्धकवितां जैनाभिषेकः स्वकः ॥ छन्दः सूक्ष्मधियं समाधिशतकं स्वास्थ्यं यदीयं विदा- । माख्यातीह स पूज्यपादमुनिपः पूज्यो मुनीनां गणैः ॥ ४ ॥

अत्र चरमश्लोके भगवत्पूज्यपादप्रणीता ये ग्रन्थाः संगृहीतास्तेषु जैनाभिषेकाख्यो ग्रन्थ इदानीं यावन्नास्माभिः क्वचित्प्राप्तः । यदि स ग्रन्थः सुप्रारब्धवशात्कचिल्लभ्येत तर्हि आधुनिकानां पञ्चामृताभिषेकवादनिर्णयः सुकर इति मन्यामहे, भगवत्पूज्यपादवचनस्य महीयस्त्वात् ॥ तथा चिकित्साशास्त्रेऽपि श्रीमत्पूज्यपादप्रणीतौ द्वौ ग्रन्थौ उपलभ्येते । तयोरेकस्मिन् चिकित्सा तथाऽन्यस्मिन्नौषधीनां धान्यानां च गुणनिरूपणं दृश्यते । तेन भगवतश्चिकित्साशास्त्रेऽपि नैपुण्यं विशदं भवति ॥

सर्वार्थसिद्धिग्रन्थारम्भे ‘ मोक्षमार्गस्य नेतारमिति ’ श्लोको वर्तते स तु सूत्रकृता भगवदुमास्वातिनैव विरचित इति श्रुतसागराचार्यस्याभिमतमिति तत्प्रणीतश्रुतसागराख्यवृत्तितः स्पष्टमवगम्यते । तथापि श्रीमत्पूज्यपादाचार्येणाव्याख्यातत्वादिदं श्लोकनिर्माणं न सूत्रकृतः किंतु सर्वार्थसिद्धिकृत एवेति निर्विवादम् । तथा एतेषां सूत्राणां द्वैपायकप्रश्नोपर्युत्तरत्वेन विरचनं तैरेवाङ्गीक्रियते तथा च उत्तरे वक्तव्ये मध्ये मङ्गलस्याप्रस्तुतत्वाद्वस्तुनिर्देशस्यापि मङ्गलत्वेनाङ्गीकृतत्वाच्चोपरितनः सिद्धान्त एव दार्ढ्यमाप्नोतीत्यूह्यं सुधीभिः ॥ अस्मिन् दशाध्यायपरिच्छिन्ने तत्त्वार्थसूत्रग्रन्थे भगवता सप्ततत्त्वनिरूपणं सप्रपञ्चं व्यधायि । तत्र प्रथमाध्यायमारभ्य आचतुर्थाध्यायं जीवतत्त्वं, पञ्चमाध्याये

पुद्गलतत्त्वं, षष्ठसप्तमयोरास्रवतत्त्वं, अष्टमे बन्धतत्त्वं, नवमे संवरनिर्जरातत्त्वे, दशमे मोक्षतत्त्वमिति सप्ततत्त्वानि ऊहापोहाभ्यां निरूपितानि ॥

एतद्ग्रन्थमुद्रणसमये श्रेष्ठिवरैः मुम्बापुरवासिभिः श्रीमद्भिः हीराचन्दात्मजैर्माणिकचन्देतिसुगृहीतनामधेयैरस्मत्साहाय्यार्थमेकं देवनागराक्षरैर्लिखितं प्राचीनं पुस्तकं प्रेषितं, तत्तु प्रायोऽशुद्धं, तथा अस्मत्सुहृच्चूडामणिभूतैः श्वेतसरोवरा- (श्रवणबेळगुळ)- लङ्कारहीरवरैर्दोर्बलिजिनदासशास्त्रिभिरेकं कार्णाटलिप्यलंकृतं सुबोधटिप्पणीसंवलितं तालपत्रपुस्तकं प्राचीनं प्रेषितं तत्प्रायःशुद्धं, इत्युभयोरप्युक्तपर्तिं न कदापि विस्मरिष्यामः ॥

तथाऽस्मास्वतिप्रणयिभिर्विपन्नजनानुकम्पाप्रवणैर्महापरोपकारिभिरकारणसुहृद्भिः अकलूजग्रामवासिभिर्गांधीकुलावतंसनाथात्मजरामचन्द्रशर्मश्रेष्ठिवरैः वारंवारं प्रथमसंस्करणसमये मुद्रणकार्यविघ्नापनयनेन यदुपकृतं तद्विषये कार्तज्ञ्यं कथमाविष्कर्तव्यमित्येव न जानीमः ॥

उपर्युध्दृतमाचार्यवृत्तं किञ्चिदिव लभ्यते । यदि च कैश्चित् तद्वृत्तं सकलमस्मत्सकाशे प्रदीयते तदा तदुपकारान् स्मृत्वा सर्वं तन्मुद्रयिष्यामः । अस्मिन् ग्रन्थमुद्रणे क्वचित्स्खलनं दृश्येत चेत्तत् 'गच्छतः स्खलनं न दोषायेति, न्यायमनुस्मृत्य क्षन्तव्यं सधर्मभिः कृपालुभिरिति सप्रणामं वारंवारं सम्प्रार्थ्य विरम्यत इति शम्—

शकाब्दाः १८३९	यौष्माकीणः
वैशाख शुक्ला १५	निटवेकुलोत्पन्नो ब्रह्मसूनुः कलापशर्मा

तत्त्वार्थसूत्राणामनुक्रमः

प्रथमोऽध्यायः

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः

अथ द्वितीयोऽध्यायः

अथ तृतीयोऽध्यायः

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः

अथ चतुर्थोऽध्यायः

इति तत्त्वार्थधिगमे मोक्षशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः

अथ पञ्चमोऽध्यायः

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः

अथ षष्ठोऽध्यायः

अथ सप्तमोऽध्यायः

अथ अष्टमोऽध्यायः

इति तत्त्वार्थाधिगमे मोक्षशास्त्रेऽष्टमोऽध्यायः

अथ नवमोऽध्यायः

ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय

अथ श्रीपूज्यपादापरनामदेवनन्द्याचार्यविरचिता

तत्त्वार्थवृत्तिः सर्वार्थसिद्धिः

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

मोक्षमार्गस्य नेतारं ।
भेत्तारं कर्मभूभृताम् ॥
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां ।
वन्दे तद्गुणलब्धये ॥ १ ॥

कश्चिद्भव्यः प्रत्यासन्ननिष्ठः प्रज्ञावान् स्वहितमुपलिप्सुर्विविक्ते परमरम्ये भव्यसत्त्वविश्रामास्पदे क्वचिदाश्रमपदे मुनिपरिषण्मध्ये सन्निषण्णं मूर्त्तमिव मोक्षमार्गमवाग्विसर्गं वपुषा निरूपयन्तं युक्त्यागमकुशलं परहितप्रतिपादनैककार्यमार्यनिषेव्यं निर्ग्रन्थाचार्यवर्यमुपसद्य सविनयं परिपृच्छति स्म । भगवन्, किं नु खलु आत्मने हितं स्यादिति ॥ स आह मोक्ष इति । स एव पुनःप्रत्याह— किं स्वरूपोऽसौ मोक्षः कश्चास्य प्राप्त्युपाय इति ॥ आचार्य आह—निरवशेषनिराकृतकर्ममलकलङ्कस्याशरीरस्यात्मनोऽचिन्त्यस्वाभाविकज्ञानादिगुणमव्याबाधसुखमात्यन्तिकमवस्थान्तरं मोक्ष इति ॥ तस्यात्यन्तपरोक्षत्वाच्छद्मस्थाः प्रवादिनस्तीर्थकरम्मन्यास्तस्य स्वरूपमस्पृशन्तीभिर्वाग्भिर्युक्त्याभासनिबन्धनाभिरन्यथा परिकल्पयन्ति 'चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च ज्ञेयाकारपरिच्छेदपराङ्मुखमिति'[1] तत्सदप्यसदेव, निराकारत्वात् खरविषाणवत् ॥ बुद्ध्यादिवैशेषिकगुणो-

---

१ सांख्यः । २ बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराः । एषामत्यन्तक्षये मोक्षमाह वैशेषिकः ।

च्छेदः पुरुषस्य मोक्ष इति च । तदपि परिकल्पनमसदेव विशेषलक्षण-शून्यस्यावस्तुत्वात् ॥ प्रदीपनिर्वाणकल्पमात्मनिर्वाणमिति च । तस्य खरविषाणवत्कल्पना तैरेवाहत्य निरूपिता । इत्येवमादि ॥ तस्य स्वरूपमनवद्यमुत्तरत्र वक्ष्यामः ॥ तत्प्राप्त्युपायं प्रत्यपि ते विसंवदन्ते– 'ज्ञानादेव चारित्रनिरपेक्षात्तत्प्राप्तिः, श्रद्धानमात्रादेव वा, ज्ञाननिरपेक्षाच्चारित्रमात्रादेवेति' च । व्याध्यभिभूतस्य तद्विनिवृत्त्युपायभूतभेषजविषयव्यस्तज्ञानादिसाधनत्वाभाववत् ॥ एवं व्यस्तं ज्ञानादि मोक्षप्राप्त्युपायो न भवति । किं तर्हि? तत्रितयं समुदितमित्याह—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ १ ॥

सम्यगित्यव्युत्पन्नः शब्दो व्युत्पन्नो वा । अञ्चतेः क्वौ समञ्चतीति सम्यगिति । अस्यार्थः प्रशंसा । स प्रत्येकं परिसमाप्यते । सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रमिति । एतेषां स्वरूपं लक्षणतो विधानतश्च पुरस्ताद्विस्तरेण निर्देक्ष्यामः ॥ उद्देशमात्रं त्विदमुच्यते । पदार्थानां याथात्म्यप्रतिपत्तिविषयश्रद्धानसंग्रहार्थं दर्शनस्य सम्यग्विशेषणम् । येन येन प्रकारेण जीवादयः पदार्था व्यवस्थितास्तेन तेनावगमः सम्यग्ज्ञानम् । अनध्यवसायसंशयविपर्ययनिवृत्त्यर्थं सम्यग्विशेषणम् । संसारकारणनिवृत्तिं प्रत्यागूर्णस्य ज्ञानवतः कर्मादाननिमित्तक्रियोपरमः सम्यक्चारित्रम् । अज्ञानपूर्वकाचरणनिवृत्त्यर्थं सम्यग्विशेषणम् ॥ स्वयं पश्यति

---

१ बुद्ध्यादय एव जीवस्य विशेषलक्षणानि । तदभावे लक्ष्यस्य सुतरामभावसिद्धेः । २ बौद्धाः । ३ गत्यन्तराभावात् । ४ अन्ते । ५ सम्यग्दर्शनस्य तदनन्तरमेव । ज्ञानस्यापि प्रथमाध्याये एव नवमसूत्रात् प्रभृति । चारित्रस्य च सप्तमनवमाध्याययोर्मध्ये । ६ एते त्रयो मिथ्याज्ञानरूपा यतः । तत एव च मोक्षसाधने नोपयुज्यन्ते । ७ उद्यतस्य । ८ कर्तृसाधनमेतत् ।

दृश्यतेऽनेनेति दृष्टिमात्रं वा दर्शनम् ॥ जानाति ज्ञायतेऽनेन ज्ञप्तिमात्रं वा ज्ञानम् ॥ चरति चर्यतेऽनेन चरणमात्रं वा चारित्रम् ॥ नन्वेवं स एव कर्त्ता स एव करणमित्यायातम्। तच्च विरुद्धम्। सत्यं, स्वपरिणामपरिणामिनोर्भेदविवक्षायां तथाऽभिधानात्। यथाऽग्निर्दहतीन्धनं दाहपरिणामेन ॥ उक्तः कर्त्रादिभिः साधनभावः पर्यायपर्यायिणोरेकत्वानेकत्वं प्रत्यनेकान्तोपपत्तौ स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविवक्षोपपत्तेरेकस्मिन्नप्यर्थे न विरुध्यते। अग्नौ दहनादिक्रियायाः कर्त्रादिसाधनभाववत् ॥ ज्ञानग्रहणमादौ न्याय्यं, दर्शनस्य तत्पूर्वकत्वात् अल्पाच्तरत्वाच्च ॥ नैतद्युक्तं, युगपदुत्पत्तेः ॥ यदाऽस्य दर्शनमोहस्योपशमात्क्षयात्क्षयोपशमाद्वा आत्मा सम्यग्दर्शनपर्यायेणाविर्भवति, तदैव तस्य मत्यज्ञानश्रुताज्ञाननिवृत्तिपूर्वकं मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं चाविर्भवति। घनपटलविगमे सवितुः प्रतापप्रकाशाभिव्यक्तिवत् ॥ अल्पाच्तरादभ्यर्हितं पूर्वं निपतति। कथमभ्यर्हितत्वं? ज्ञानस्य सम्यग्व्यपदेशहेतुत्वात् ॥ चारित्रात्पूर्वं ज्ञानं प्रयुक्तं, तत्पूर्वकत्वाच्चारित्रस्य ॥ सर्वकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः तत्प्राप्त्युपायो मार्गः। मार्ग इति चैकवचननिर्देशः समस्तस्य मार्गभावज्ञापनार्थः। तेन व्यस्तस्य मार्गत्वनिवृत्तिः कृता भवति। अतः सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रमित्येतत्त्रितयं समुदितं मोक्षस्य साक्षान्मार्गो वेदितव्यः ॥

---

१ करणे। २ भावे। ३ अभेदवतोऽपि भेदेन कथनात्। ४ साधनभावः साधनता। ५ तदा मत्यज्ञानश्रुताज्ञानयोरभावो भवति सम्यक्त्वे ते उत्पद्येते इति नास्ति भावः। तर्हि? ते एव मिथ्यामतिश्रुते सम्यक्त्वेन विपरिणमेते इति। ज्ञानस्य प्रादुर्भावस्तु सदा ज्ञानावरणक्षयोपशमकारणक एव। अत एव 'श्रुतं मतिपूर्व'मित्यत्र वक्ष्यते यत् सम्यक्त्वस्य तदपेक्षत्वादिति। ६ दर्शनस्य तत्पूर्वकत्वादिति प्रथमहेतुं निरस्य द्वितीयहेतुं दूषयन्ति। ७ इति क्रमद्वय सिद्धिः।

तत्रादावुद्दिष्टस्य सम्यग्दर्शनस्य लक्षणनिर्देशार्थमिदमुच्यते—

॥ तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥ २

तत्त्वशब्दो भावसामान्यवाची । कथम्? तदिति सर्वनाम-पदम् । सर्वनाम च सामान्ये वर्तते । तस्य भावस्तत्त्वम् ॥ तस्य कस्य? योऽर्थो यथावस्थितस्तथा तस्य भवनमित्यर्थः ॥ अर्यत इत्यर्थो निश्चीयत इत्यर्थः । तत्त्वेनार्थस्तत्त्वार्थः ॥ अथवा भावेन भाववतोऽभिधानं, तदव्यतिरेकात् । तत्त्वमेवार्थस्तत्त्वार्थः । तत्त्वार्थस्य श्रद्धानं तत्त्वार्थश्रद्धानं, सम्यग्दर्शनं प्रत्येतव्यम् । तत्त्वार्थश्च वक्ष्यमाणो जीवादिः ॥ दृशेरालोकार्थत्वात् श्रद्धा-नार्थगतिर्नोपपद्यते? । धातूनामनेकार्थत्वाददोषः । प्रसिद्धार्थत्यागः कुत इति चेन्मोक्षमार्गप्रकरणात् ॥ तत्त्वार्थश्रद्धानं ह्यात्म-परिणामो मोक्षस्य साधनं युज्यते, भव्यजीवविषयत्वात् ॥ आलोकस्तु चक्षुरादिनिमित्तः सर्वसंसारिजीवसाधारणत्वान्न मोक्ष-मार्गो युक्तः ॥ अर्थश्रद्धानमिति चेत्सर्वार्थग्रहणप्रसङ्गः । तत्त्वश्रद्धानमिति चेद्भावमात्रप्रसङ्गः । सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादि तत्त्वमिति कैश्चित्कल्प्यत इति ॥ तत्त्वमेकत्वमिति वा सर्वैक्य-ग्रहणप्रसङ्गः । पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि कैश्चित्कल्प्यत इति । तस्मादव्यभिचारार्थमुभयोरुपादानम् ॥ तत् द्विविधं, सराग-वीतरागविषयभेदात् ॥ प्रशमसंवेगानुकम्पास्तिक्याद्यभिव्यक्तिलक्षणं प्रथमम् । आत्मविशुद्धिमात्रमितरत् ॥

---

१ सर्वेषां नाम (भवितुमर्हति) सर्वनाम इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणात् । २ इति 'अर्थ' शब्दस्य सिद्धिः । ३ इति 'अर्थ' शब्दस्य वाच्यार्थो भवति । ४ अत्र नन्वित्याशङ्कार्थकः शब्दोऽध्याहार्यः । ५ वैशेषिकैः । ६ कैश्चिदिति पूर्वस्य संबन्धः । ते च वैयासा वेदान्तिनः ७ पूर्वोक्तस्यैव स्पष्टीकरणम् । ८ इति पूर्वविवरणस्य स्पष्टीकरणम् ।

अथै तत्सम्यग्दर्शनं जीवादिपदार्थविषयं कथमुत्पद्यत इत्यत आह—

॥ तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥ ३ ॥

निसर्गः स्वभाव इत्यर्थः । अधिगमोऽर्थावबोधः । तयोर्हेतुत्वेन निर्देशः ॥ कस्याः? क्रियायाः । का च क्रिया । उत्पद्यत इत्यध्याह्रियते, सोपस्कारत्वात् सूत्राणाम् ॥ तदेतत्सम्यग्दर्शनं निसर्गादधिगमाद्वोत्पद्यत इति ॥ अत्राह— निसर्गजे सम्यग्दर्शनेऽर्थाधिगमः स्याद्वा न वा? यद्यस्ति, तदपि अधिगमजमेव, नार्थान्तरम् । अथ नास्ति, कथमनवबुद्धतत्त्वस्यार्थश्रद्धानमिति? नैष दोषः । उभयत्र सम्यग्दर्शने अन्तरङ्गो हेतुस्तुल्यो दर्शनमोहस्योपशमः क्षयः क्षयोपशमो वा । तस्मिन्सति यद्बाह्योपदेशादृते प्रादुर्भवति तन्नैसर्गिकम् । यत्परोपदेशपूर्वकं जीवाद्यधिगमनिमित्तं स्यात् तदुत्तरम् । इत्यनयोरयं भेदः ॥ तद्ग्रहणं किमर्थम्? अनन्तरनिर्देशार्थम् । अनन्तरं सम्यग्दर्शनं तदित्यनेन प्रतिनिर्दिश्यते । इतरथा मोक्षमार्गोऽपि प्रकृतस्तस्याभिसम्बन्धः स्यात् ॥ ननु च 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इत्यनन्तरस्य सम्यग्दर्शनस्य ग्रहणं सिद्धमिति चेन्न, 'प्रत्यासत्तेः प्रधानं बलीय' इति मोक्षमार्ग एव सम्बध्येत । तस्मात्तद्वचनं क्रियते ॥

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तम् । अथ किं तत्त्वमित्यत इदमाह—

॥ जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ॥४॥

तत्र चेतनालक्षणो जीवः । सा च ज्ञानादिभेदादनेकधा भिद्यते । तद्विपर्ययलक्षणोऽजीवः । शुभाशुभकर्मागमद्वाररूप आस्रवः । आत्मकर्मणोरन्योऽन्यप्रदेशानुप्रवेशात्मको बन्धः ।

आस्रवनिरोधलक्षणः संवरः । एकदेशकर्मसंक्षयलक्षणा निर्जरा कृत्स्नकर्मविप्रयोगलक्षणो मोक्षः ॥ एषां प्रपञ्च उत्तरत्र वक्ष्यते सर्वस्य फलस्यात्माधीनत्वादादौ जीवग्रहणम् । तदुपकारार्थत्वा त्तदनन्तरमजीवाभिधानम् । तदुभयविषयत्वात्तदनन्तरमास्रवग्रहणम् तत्पूर्वकत्वात्तदनन्तरं बन्धाभिधानम् । संवृतस्य बन्धाभावात्त त्प्रत्यनीकप्रतिपत्त्यर्थं तदनन्तरं संवरवचनम् । संवरे सति निर्ज रोपपत्तेस्तदन्तिके निर्जरावचनम् । अन्ते प्राप्यत्वान्मोक्षस्यान्ते वचनम् ॥ इह पुण्यपापग्रहणं च कर्त्तव्यं, नव पदार्था इत्यन्यै रप्युक्तत्वात् ॥ न कर्त्तव्यं, तयोरास्रवे बन्धे चान्तर्भावात् यद्येवमास्रवादिग्रहणमनर्थकं, जीवाजीवयोरन्तर्भावात् ॥ नान र्थकम् । इह मोक्षः प्रकृतः । सोऽवश्यं निर्देष्टव्यः । स च संसारपूर्वकः । संसारस्य प्रधानहेतुरास्रवो बन्धश्च । मोक्षस्य प्रधानहेतुः संवरो निर्जरा च । अतः प्रधानहेतुहेतुमत्फलनिद र्शनार्थत्वात्पृथगुपदेशः कृतः ॥ दृश्यते हि सामान्येऽन्तर्भूत स्यापि विशेषस्य यथोपयोगं पृथगुपादानं प्रयोजनार्थम् क्षत्रिया आयाताः सुरवर्माऽपीति ॥ तत्त्वशब्दो भाववाचीत्युक्तः स कथं जीवादिभिर्द्रव्यवचनैः सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यते अव्यतिरेकात्तद्भावाध्यारोपाच्च सामानाधिकरण्यं भवति । यथ उपयोग एवात्मेति ॥ यद्येवं तत्तल्लिङ्गसङ्ख्यानुवृत्तिः प्राप्नोति विशेषणविशेष्यसम्बन्धे सत्यपि शब्दशक्तिव्यपेक्षया उपात्तलिङ्गस ङ्ख्याव्यतिक्रमो न भवति ॥ अयं क्रम आदिसूत्रेऽपि योज्यः

---

१ क्रमेण आद्यचतुरध्याय्यां जीवसंबन्धः, पञ्चमेऽजीवः, षष्ठसप्तमयोरास्रव अष्टमे बन्धो नवमे संवरो निर्जरा च, दशमेऽध्याये मोक्ष इति सप्ततत्त्वं वर्णित मास्ते । २ कुन्दकुन्दाद्यैः ।

एवमेषामुद्दिष्टानां सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनां च संव्यवहारविशेषव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाह—

॥ नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः ॥ ५ ॥

अतद्गुणे वस्तुनि संव्यवहारार्थं पुरुषाकारान्नियुज्यमानं संज्ञाकर्म नाम। काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपादिषु सोऽयमिति स्थाप्यमाना स्थापना। गुणैर्द्रोप्यते गुणान्द्रोप्यतीति वा द्रव्यम्[2]। वर्तमानतत्पर्यायोपलक्षितं द्रव्यं भावः ॥ तद्यथा— नामजीवः स्थापनाजीवो द्रव्यजीवो भावजीव इति चतुर्धा जीवशब्दार्थो न्यस्यते ॥ जीवनगुणमनपेक्ष्य यस्य कस्यचिन्नाम क्रियमाणं नामजीवः ॥ अक्षनिक्षेपादिषु जीव इति वा मनुष्यजीव इति वा व्यवस्थाप्यमानः स्थापनाजीवः ॥ द्रव्यजीवो द्विविधः। आगमद्रव्यजीवः नोआगमद्रव्यजीवश्चेति ॥ तत्र जीवप्राभृतज्ञायी मनुष्यजीवप्राभृतज्ञायी वा अनुपयुक्त आत्मा आगमद्रव्यजीवः ॥ नोआगमद्रव्यजीवस्त्रेधा व्यवतिष्ठते। ज्ञायकशरीर—भावि—तद्व्यतिरिक्तभेदात्। तत्र ज्ञातुर्यच्छरीरं त्रिकालगोचरं तज् ज्ञायकशरीरम्। सामान्यापेक्षया नोआगमभाविजीवो नास्ति, जीवनसामान्यस्य सदाऽपि विद्यमानत्वात्। विशेषापेक्षया त्वस्ति गत्यन्तरे। जीवो व्यवस्थितो मनुष्यभवप्राप्तिं प्रत्यभिमुखो मनुष्यभाविजीवः ॥ तद्व्यतिरिक्तः कर्मनोकर्म[3]विकल्पः ॥ भावजीवो द्विविधः। आगमभावजीवो नोआगमभावजीवश्चेति। तत्र जीवप्राभृतविषयोपयोगाविष्टो मनुष्यजीवप्राभृतविषयोपयोगयुक्तो वा आत्मा आगमभावजीवः। जीवनपर्यायेण मनुष्यजीवत्व-

---

१ हठात् ॥ २ गुणैर्गुणान्वा द्रुतं गतं प्राप्तमिति द्रव्यमित्यप्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते ॥ ३ औदारिकवैक्रियिकाहारकशरीरत्रयस्य षट्पर्याप्तीनां च योग्यपुद्गलानामादानं नोकर्म ॥

पर्यायेण वा समाविष्ट आत्मा नोआगमभावजीवः ॥ एवमितरेषामपि पदार्थानामजीवादीनां नामादिनिक्षेपविधिर्नियोज्यः । स किमर्थः? अप्रकृतनिराकरणाय प्रकृतनिरूपणाय च । निक्षेपविधिना नामशब्दार्थः प्रस्तीर्यते ॥ तच्छब्दग्रहणं किमर्थम्? सर्वसङ्ग्रहार्थम् । असति हि तच्छब्दे सम्यग्दर्शनादीनां प्रधानानामेव न्यासेनाभिसम्बन्धः स्यात्, तद्विषयभावेनोपगृहीतानामप्रधानानां जीवादीनां न स्यात् । तच्छब्दग्रहणे पुनः क्रियमाणे सति सामर्थ्यात्प्रधानानामप्रधानानां च ग्रहणं सिद्धं भवति ॥

एवं नामादिभिः प्रस्तीर्णानामधिकृतानां तत्त्वाधिगमः कुतः? इत्यत इदमुच्यते—

॥ प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

नामादिनिक्षेपविधिनोपाक्षिप्तानां जीवादीनां तत्त्वं प्रमाणेभ्यो नयैश्चाधिगम्यते ॥ प्रमाणनया वक्ष्यमाणलक्षणविकल्पाः । तत्र प्रमाणं द्विविधं, स्वार्थं परार्थं च । तत्र स्वार्थं प्रमाणं श्रुतवर्ज्यम् । श्रुतं पुनः स्वार्थं भवति परार्थं च ॥ ज्ञानात्मकं स्वार्थं वचनात्मकं परार्थम् ॥ तद्विकल्पा नयाः ॥ अत्राह— नयशब्दस्य अल्पाच्तरत्वात्पूर्वनिपातः प्राप्नोति? नैष दोषः । अभ्यर्हितत्वात्प्रमाणस्य तत्पूर्वनिपातः । अभ्यर्हितत्वं च सर्वतो बलीयः । कुतोऽभ्यर्हितत्वम्? नयप्ररूपणप्रभवयोनित्वात् ॥ एवं ह्युक्तं, प्रगृह्य प्रमाणतः परिणतिविशेषादर्थावधारणं नय इति । सकलविषयत्वाच्च प्रमाणस्य ॥ तथा चोक्तं । "सकलादेशः प्रमाणाधीनो विकलादेशो नयाधीन इति" ॥ नयो द्विविधः । द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च । पर्यायार्थिकनयेन पर्यायतत्त्वमधिगन्तव्यम् । इतरेषां नामस्थापनाद्रव्याणां द्रव्यार्थि-

कनयेन, सामान्यात्मकत्वात् ॥ द्रव्यमर्थः प्रयोजनमस्येत्यसौ द्रव्यार्थिकः । पर्यायोऽर्थः प्रयोजनमस्येत्यसौ पर्यायार्थिकः ॥ तत्सर्वं समुदितं प्रमाणेनाधिगन्तव्यम् ॥

एवं प्रमाणनयैरधिगतानां जीवादीनां पुनरप्यधिगमोपायान्तरप्रदर्शनार्थमाह—

॥निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः॥७॥

निर्देशः स्वरूपाभिधानम् । स्वामित्वमाधिपत्यम् । साधनमुत्पत्तिनिमित्तम् । अधिकरणमधिष्ठानम् । स्थितिः कालपरिच्छेदः । विधानं प्रकारः ॥ [१] तत्र सम्यग्दर्शनं किमिति प्रश्ने तत्त्वार्थश्रद्धानमिति निर्देशो नामादिर्वा ॥ [२] सम्यग्दर्शनं कस्येत्युक्ते, सामान्येन जीवस्य ॥ विशेषेण — गत्यनुवादेन नरकगतौ सर्वासु पृथिवीषु नारकाणां पर्याप्तकानामौपशमिकं क्षायोपशमिकं चास्ति । प्रथमायां पृथिव्यां पर्याप्तापर्याप्तकानां क्षायिकं क्षायोपशमिकं चास्ति ॥ तिर्यग्गतौ तिरश्चां पर्याप्तकानामौपशमिकमस्ति । क्षायिकं क्षायोपशमिकं

---

१ नामस्थापनाद्रव्यभावा वा निर्देश उच्यते इत्यर्थः ॥ २ सामान्येन सम्यग्दर्शनस्य स्वामी जीवो भवतीति स्वामित्वमुच्यते । ३ विशेषेण तु चतुर्दशमार्गणानुवादेन स्वामित्वमुच्यते ॥ ४ अत्र श्लोकाः ॥ प्रथमायां त्रितयं स्यात्पर्याप्तानां द्वयं तादितरेषाम् । अशमजमितरास्वपि वा क्षयजं पर्याप्तकानां तु ॥ १ ॥ पर्याप्तानां त्रितयं द्वयं तिरश्चामशान्तमितरेषाम् । क्षायिकवर्ज्यं द्वितयं पर्याप्तस्वेव तत्स्त्रीषु ॥ २ ॥ नृणां पर्याप्तानां त्रयमितरेषां द्वयं तु शमवर्ज्यम् । त्रयमपि नारीषु स्यात्पर्याप्तास्वेव नान्यासु ॥ ३ ॥ पर्याप्तापर्याप्तकदेवेषु त्रितयमस्ति सम्यक्त्वम् । देवेष्वकल्पजेषु पर्याप्तेष्वक्षयजमेव ॥ ४ ॥ क्षायिकमविरतदृष्टिप्रभृतिषु सम्भवति वेदकं तु पुनः । अस्त्यप्रमादकान्तेष्वौपशमं चोपशान्तान्तम् ॥ ५ ॥ इत्यप्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे विद्यते ॥

च पर्याप्तापर्याप्तकानामस्ति ॥ तिरश्चीनां क्षायिकं नास्ति । कुत इत्युक्ते मनुष्यः कर्मभूमिज एव दर्शनमोहक्षपणप्रारम्भको भवति । क्षपणप्रारम्भकालात्पूर्वं तिर्यक्षु बद्धायुष्कोऽपि उत्कृष्टभोगभूमितिर्यक्पुरुषेष्वेवोत्पद्यते । न तिर्यक्स्त्रीषु । द्रव्यवेदस्त्रीणां तासां क्षायिकासम्भवात् ॥ एवं तिरश्चामप्यपर्याप्तकानां क्षायोपशमिकं ज्ञेयम् । न पर्याप्तकानाम् ॥ औपशमिकं क्षायोपशमिकं च पर्याप्तिकानामेव नापर्याप्तिकानाम् ॥ मनुष्यगतौ मनुष्याणां पर्याप्तापर्याप्तकानां क्षायिकं क्षायोपशमिकं चास्ति । औपशमिकं पर्याप्तकानामेव नापर्याप्तकानाम् ॥ मानुषीणां त्रितयमप्यस्ति पर्याप्तिकानामेव नापर्याप्तिकानाम् । क्षायिकं पुनर्भाववेदेनैव ॥ देवगतौ सामान्येन देवानां पर्याप्तापर्याप्तकानां त्रितयमप्यस्ति । औपशमिकमपर्याप्तकानां कथमिति चेच्चारित्रमोहोपशमेन सह मृतान्प्रति ॥ विशेषेण भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्काणां देवानां देवीनां च सौधर्मैशानकल्पवासिनीनां च क्षायिकं नास्ति । तेषां पर्याप्तकानामौपशमिकं क्षायोपशमिकं चास्ति ॥ १ ॥ इन्द्रियानुवादेन पञ्चेन्द्रियाणां संज्ञिनां त्रितयमप्यस्ति, नेतरेषाम्॥२॥ कायानुवादेन त्रसकायिकानां त्रितयमप्यस्ति, नेतरेषाम् ॥ ३ ॥ योगानुवादेन त्रयाणां योगिनां त्रितयमप्यस्ति । अयोगिनां क्षायिकमेव ॥ ४ ॥ वेदानुवादेन त्रिवेदानां त्रितयमप्यस्ति । अपगतवेदानामौपशमिकं क्षायिकं चास्ति ॥ ५ ॥ कषायानुवादेन चतुष्कषायाणां त्रितयमप्यस्ति । अकषायाणामौपशमिकं क्षायिकं चास्ति ॥ ६ ॥ ज्ञानानुवादेन आभिनिबोधिकश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानिनां त्रितयमप्यस्ति । केवलज्ञानिनां क्षायिकमेव ॥ ७ ॥ संयमानुवादेन सामायिकच्छेदोपस्थापनसंयतानां त्रितयमप्यस्ति । परिहारविशुद्धिसंयतानामौपशमिकं नास्ति । इतरत् द्वितयमप्यस्ति ।

सूक्ष्मसाम्परायथाख्यातसंयतानामौपशमिकं क्षायिकं चास्ति । संयतासंयतानां च त्रितयमप्यस्ति ॥ ८ ॥ दर्शनानुवादेन चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनावधिदर्शनिनां त्रितयमप्यस्ति । केवलदर्शनिनां क्षायिकमेव ॥ ९ ॥ लेश्यानुवादेन षड्लेश्यानां त्रितयमप्यस्ति । अलेश्यानां क्षायिकमेव ॥ १० ॥ भव्यानुवादेन भव्यानां त्रितयमप्यस्ति, नाभव्यानाम् ॥ ११ ॥ सम्यक्त्वानुवादेन यत्र यत्सम्यग्दर्शनं तत्र तदेव ज्ञेयम् ॥ १२ ॥ संज्ञानुवादेन संज्ञिनां त्रितयमप्यस्ति । नासंज्ञिनाम् । तदुभयव्यपदेशरहितानां क्षायिकमेव ॥ १३ ॥ आहारानुवादेन आहारकाणां त्रितयमप्यस्ति । अनाहारकाणां छद्मस्थानां त्रितयमप्यस्ति ॥ केवलिनां समुद्घातगतानां क्षायिकमेव ॥ १४ ॥ [३] साधनं द्विविधम्—आभ्यन्तरं बाह्यं च ॥ आभ्यन्तरं दर्शनमोहस्योपशमः क्षयः क्षयोपशमो वा । बाह्यं नारकाणां प्राक्चतुर्थ्याः सम्यग्दर्शनस्य साधनं केषाञ्चिज्जातिस्मरणं केषाञ्चिद्धर्मश्रवणं केषाञ्चिद्वेदनाभिभवः ॥ चतुर्थीमारभ्य आ सप्तम्या नारकाणां जातिस्मरणं वेदनाभिभवश्च ॥ तिरश्चां केषाञ्चिज्जातिस्मरणं केषाञ्चिद्धर्मश्रवणं केषाञ्चिज्जिनबिम्बदर्शनम् ॥ मनुष्याणामपि तथैव ॥ देवानां केषांचिज्जातिस्मरणं केषाञ्चिद्धर्मश्रवणं केषाञ्चिज्जिनमहिमदर्शनं केषाञ्चिद्देवर्द्धिदर्शनम् ॥ एवं प्रागानतात् ॥ आनतप्राणतारणाच्युतदेवानां देवर्द्धिदर्शनं मुक्त्वाऽन्यत्त्रितयमप्यस्ति । नवग्रैवेयकवासिनां केषांचिज्जातिस्मरणं केषाञ्चिद्धर्मश्रवणम् ॥ अनुदिशानुत्तरविमानवासिनामियं कल्पना न सम्भवति । प्रागेव गृहीतसम्यक्त्वानां

---

१ धर्मश्रुतिजातिस्मृतिसुरर्द्धिजिनमहिमदर्शनं बाह्यम् ॥ प्रथमदशोऽगं विना सुरर्द्धीक्षयाऽऽनतादिभुवाम् ॥ १ ॥ ग्रैवेयकाणां पूर्वं द्वे साजिनार्चेक्षणे नरतिरश्चाम् ॥ सरुगभिभवे त्रिषु प्राक् श्वभ्रेष्वन्येषु सद्वितीया सा ॥ २ ॥

तत्रोत्पत्तेः ॥ [४] अधिकरणं द्विविधम् । आभ्यन्तरं बाह्यं च ॥ आभ्यन्तरं स्वस्वामिसम्बन्धार्ह एव आत्मा, विवक्षातः कारकप्रवृत्तेः ॥ बाह्यं लोकनाडी । सा कियती? । एकरज्जुविष्कम्भा चतुर्दशरज्ज्वायामा ॥ [५] स्थितिरौपशमिकस्य जघन्योत्कृष्टा चान्तर्मौहूर्तिकी । क्षायिकस्य संसारिणो जघन्यान्तर्मौहूर्तिकी । उत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सान्तर्मूहूर्त्ताष्टवर्षहीनपूर्वकोटिद्वयाधिकानि । मुक्तस्य सादिरपर्यवसाना । क्षायोपशमिकस्य जघन्याऽन्तर्मौहूर्त्तिकी । उत्कृष्टा षट्षष्टिसागरोपमाणि ॥ [६] विधानं सामान्यादेकं सम्यग्दर्शनम् । द्वितयं निसर्गजाधिगमजभेदात् । एवं सङ्ख्येया विकल्पाः शब्दतः ॥ असङ्ख्येया अनन्ताश्च भवन्ति श्रद्धातृश्रद्धातव्यभेदात् ॥ एवमयं निर्देशादिविधिर्ज्ञानचारित्रयोर्जीवाजीवादिषु चागमानुसारेण योजयितव्यः ॥

---

१ आज्ञामार्गसमुद्भवमुपदेशात्सूत्रबीजसङ्क्षेपात् ॥ विस्तारार्थाभ्यां भवमवपरमावादिगाढं च ॥ १ ॥ इति दशविधम् ॥ अस्या आर्याया विवरणार्थं वृत्तत्रयमाह ॥ तथाहि ॥ स्रग्धरा ॥ आज्ञासम्यक्त्वमुक्तं यदुत विरुचितं वीतरागाज्ञयैव । त्यक्तग्रन्थप्रपञ्चं शिवममृतपथं श्रद्दधन्मोहशान्तेः ॥ मार्गश्रद्धानमाहुः पुरुषवरपुराणोपदेशोपयाता । या संज्ञानागमाब्धिप्रसृतिभिरुपदेशादिरादेशि दृष्टिः ॥ १ ॥ आकर्ण्याचारसूत्रं मुनिचरणविधेः सूचनं श्रद्दधानः । सूक्तोऽसौ सूत्रदृष्टिर्दुरधिगमगतेरर्थसार्थस्य बीजैः ॥ कैश्चिज्जातोपलब्धैरसमशमवशाद्बीजदृष्टिः पदार्थान् । सङ्क्षेपेणैव बुध्वा रुचिमुपगतवान् साधुसङ्क्षेपदृष्टिः ॥ २ ॥ यः श्रुत्वा द्वादशाङ्गीं कृतरुचिरिह तं विद्धि विस्तारदृष्टिम् । सञ्जातार्थात्कुतश्चित्प्रवचनवचनान्यन्तरेणार्थदृष्टिः ॥ दृष्टिः साङ्गाङ्गबाह्यप्रवचनमवगाह्योत्थिता याऽवगाढा । कैवल्यालोकितार्थे रुचिरिह परमावादिगाढेति रूढा ॥३॥ इति श्रीगुणभद्रभदन्तेनात्मानुशासनप्रारम्भे उक्तम् । एवं सङ्ख्येयविकल्पाः सम्यग्दर्शनप्ररूपकशब्दानां सङ्ख्यातत्वात् ॥

किमेतैरेव जीवादीनामधिगमो भवति उत अन्योऽप्यधिगमोपायोऽस्तीति परिपृष्टोऽस्तीत्याह—

॥सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥ ८॥

सदित्यस्तित्वनिर्देशः । प्रशंसादिषु वर्तमानो नेह गृह्यते । सङ्ख्या भेदगणना । क्षेत्रं निवासो वर्तमानकालविषयः । तदेव स्पर्शनं त्रिकालगोचरम् । कालो द्विविधः । मुख्यो व्यावहारिकश्च । तयोरुत्तरत्र निर्णयो वक्ष्यते । अन्तरं विरहकालः । भावः औपशमिकादिलक्षणः । अल्पबहुत्वमन्योऽन्यापेक्षया विशेषप्रतिपत्तिः ॥ एतैश्च सम्यग्दर्शनादीनां जीवादीनां चाधिगमो वेदितव्यः ॥ ननु च " निर्देशादेव सद्ग्रहणं सिद्धम् । विधानग्रहणात्सङ्ख्यागतिः । अधिकरणग्रहणात्क्षेत्रस्पर्शनावबोधः । स्थितिग्रहणात्कालसङ्ग्रहः । भावो नामादिषु सङ्गृहीत एव । पुनरेषां किमर्थं ग्रहणमिति " ॥ सत्यं, सिद्धम् । विनेयाशयवशात्तत्त्वदेशनाविकल्पः ॥ केचित्सङ्क्षेपरुचयः । अपरे नातिसङ्क्षेपेण नातिविस्तरेण प्रतिपाद्याः ॥ सर्वसत्त्वानुग्रहार्थो हि सतां प्रयास इति अधिगमाभ्युपायभेदोद्देशः कृतः । इतरथा हि " प्रमाणनयैरधिगमः " इत्यनेनैव सिद्धत्वादितरेषां ग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ तत्र जीवद्रव्यमधिकृत्य सदाद्यनुयोगद्वारनिरूपणं क्रियते ॥ जीवाश्चतुर्दशसु गुणस्थानेषु व्यवस्थिताः ॥ १ मिथ्यादृष्टिः । २ सासादनसम्यग्दृष्टिः । ३ सम्यङ्मिथ्यादृष्टिः । ४ असंयतसम्यग्दृष्टिः । ५ संयतासंयतः । ६ प्रमत्तसंयतः ।

---

१ साध्वर्चितप्रशस्तेषु सत्येऽस्तित्वे च सम्मतः । इति वचनात् ॥
२ नामादयस्त्रयो द्रव्यार्थिकनयविषयाः । भाव पर्यायार्थिकनयविषयो यतः ॥
३ प्रवेशमार्गः ।

७ अप्रमत्तसंयतः । ८ अपूर्वकरणस्थाने उपशमकः क्षपकः । ९ अनिवृत्तिबादरसाम्परायस्थाने उपशमकः क्षपकः । १० सूक्ष्मसाम्परायस्थाने उपशमकः क्षपकः । ११ उपशान्तकषायवीतरागछद्मस्थः । १२ क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थः । १३ सयोगकेवली । १४ अयोगकेवली चेति ॥ एतेषामेव जीवसमासानां[1] निरूपणार्थं चतुर्दशमार्गणास्थानानि ज्ञेयानि ॥ गती--न्द्रिय--काय--योग--वेद--कषाय--ज्ञान--संयम--दर्शन--लेश्या--भव्य--सम्यक्त्व--संज्ञा-ऽऽहारका इति ॥ तत्र सत्प्ररूपणा द्विविधा, सामान्येन विशेषेण च ॥ सामान्येन तावत् अस्ति मिथ्यादृष्टिः । अस्ति सासादनसम्यग्दृष्टिरित्येवमादि[2] ॥ विशेषेण — गत्यनुवादेन नरकगतौ सर्वासु पृथिवीषु आद्यानि चत्वारि गुणस्थानानि सन्ति । तिर्यग्गतौ तान्येव संयतासंयतस्थानाधिकानि सन्ति । मनुष्यगतौ चतुर्दशापि सन्ति । देवगतौ नारकवत् ॥ इन्द्रियानुवादेन एकेन्द्रियादिषु चतुरिन्द्रियपर्यन्तेषु एकमेव मिथ्यादृष्टिस्थानम् । पञ्चेन्द्रियेषु चतुर्दशापि सन्ति ॥ कायानुवादेन पृथिवीकायादिषु वनस्पतिकायान्तेषु एकमेव मिथ्यादृष्टिस्थानम् ॥ त्रसकायेषु चतुर्दशापि सन्ति ॥ योगानुवादेन त्रिषु योगेषु त्रयोदशगुणस्थानानि भवन्ति । ततः परः अयोगकेवली ॥ वेदानुवादेन त्रिषु वेदेषु मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानि[3] सन्ति। अपगतवेदेषु अनिवृत्तिबादराद्ययोगकेवल्यन्तानि[4] ॥ कषायानुवा-

---

१ जीवाः सम्यगासते येष्विति जीवसमासाः ॥ २ चतुर्दशगुणस्थानेषु वक्तव्यम् ॥ ३ अत्र अनिवृत्तिकरणसवेदभागो ग्राह्यः ॥ ४ अत्रावेदभागानिवृत्तिकरणगुणस्थानं ग्राह्यम् ॥ (१) सम्यग्मिथ्यादृष्टेः टिप्पणकारकाभिप्रायेण ज्ञातव्यम् ॥ इत्यप्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते ॥

[सम्यङ्मिथ्यादृष्टेः ज्ञानमज्ञानं च केवलं न सम्भवति । तस्याज्ञानत्रयाधारत्वात् । उक्तं च " मिस्से णाणत्तियमिस्सं अण्णाणत्तियेणेति " तेन ज्ञाना-

देन क्रोधमानमायासु मिथ्यादृष्ट्यादीनि अनिवृत्तिबादरस्थानान्तानि सन्ति । लोभकषाये तान्येव सूक्ष्मसाम्परायस्थानाधिकानि । अकषायः उपशान्तकषायः क्षीणकषायः सयोगकेवली अयोगकेवली च ॥ ज्ञानानुवादेन मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानेषु मिथ्यादृष्टिः सासादनसम्यग्दृष्टिश्चास्ति । (१) आभिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानेषु असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि क्षीणकषायान्तानि सन्ति । मनःपर्ययज्ञाने प्रमत्तसंयतादयः क्षीणकषायान्ताः सन्ति । केवलज्ञाने सयोगोऽयोगश्च ॥ संयमानुवादेन संयताः प्रमत्तादयोऽयोगकेवल्यन्ताः । सामायिकच्छेदोपस्थापनाशुद्धिसंयताः प्रमत्तादयोऽनिवृत्तिस्थानान्ताः । परिहारविशुद्धिसंयताः प्रमत्ताप्रमत्ताश्च । सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयता एकस्मिन्नेव सूक्ष्मसाम्परायस्थाने । यथाख्यातविहारशुद्धिसंयता उपशान्तकषायादयोऽयोगकेवल्यन्ताः । संयतासंयता एकस्मिन्नेव संयतासंयतस्थाने । असंयता आद्येषु चतुर्षु गुणस्थानेषु ॥ दर्शनानुवादेन चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनयोर्मिथ्यादृष्ट्यादीनि क्षीणकषायान्तानि सन्ति । अवधिदर्शने असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि क्षीणकषायान्तानि । केवलदर्शने सयोगकेवली अयोगकेवली च ॥ लेश्यानुवादेन कृष्णनीलकपोतलेश्यासु मिथ्यादृष्ट्यादीनि असंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानि सन्ति । तेजःपद्मलेश्ययोर्मिथ्यादृष्ट्यादीनि अप्रमत्तस्थानान्तानि । शुक्ललेश्यायां मिथ्यादृष्ट्यादीनि सयोगकेवल्यन्तानि । अलेश्या अयोगकेवलिनः ॥ भव्यानुवादेन भव्येषु चतुर्दशापि सन्ति । अभव्य आद्ये एव स्थाने ॥ सम्यक्त्वानुवादेन क्षायिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि अयो-

---

नुवादे मिश्रस्यानभिधानम् । तस्याज्ञानप्ररूपणायामेवाभिधानं ज्ञातव्यम् । ज्ञानस्य यथार्थविषयत्वाभावात् ॥ इति श्रुतसागरः ॥]

१ सयोगकेवलिनि औपचारिकी लेश्या।

गकेवल्यन्तानि सन्ति । क्षायोपशमिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि अप्रमत्तान्तानि । औपशमिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादीनि उपशान्तकषायान्तानि । सासादनसम्यग्दृष्टिः सम्यङ्मिथ्यादृष्टिर्मिथ्यादृष्टिश्च स्वे स्वे स्थाने ॥ संज्ञानुवादेन संज्ञिषु द्वादशगुणस्थानानि क्षीणकषायान्तानि । असंज्ञिषु एकमेव मिथ्यादृष्टिस्थानम् । तदुभयव्यपदेशरहितः सयोगकेवली अयोगकेवली च ॥ आहारानुवादेन आहारकेषु मिथ्यादृष्ट्यादीनि सयोगकेवल्यन्तानि । अनाहारकेषु विग्रहगत्यापन्नेषु त्रीणि गुणस्थानानि, मिथ्यादृष्टिः सासादनसम्यग्दृष्टिरसंयतसम्यग्दृष्टिश्च । समुद्घातगतः सयोगकेवली अयोगकेवली च । सिद्धाः परमेष्ठिनः अतीतगुणस्थानाः ॥ उक्ता सत्प्ररूपाणा ॥

सङ्ख्याप्ररूपणोच्यते— सा द्विविधा ॥ सामान्येन तावत् जीवा मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः । सासादनसम्यग्दृष्टयः सम्यङ्मिथ्यादृष्टयोऽसंयतसम्यग्दृष्टयः संयतासंयताश्च पल्योपमासङ्ख्येयभागप्रमिताः[1] ॥ प्रमत्तसंयताः कोटीपृथक्त्वसङ्ख्याः[2] । पृथक्त्वमित्यागमसंज्ञा तिसृणां कोटीनामुपरि नवानामधः ॥ अप्रमत्तसंयताः संख्येयाः[3] ।

---

१ तथाहि । द्वितीये गुणस्थाने द्विपञ्चाशद्गुणकोट्यः ॥ ५२०००००० ॥ तृतीयगुणस्थाने चतुरधिकाः शतकोट्यः ॥ १०४०००००० ॥ चतुर्थगुणस्थाने सप्तशतकोट्यः ॥ ७०००००००० ॥ पञ्चमगुणस्थाने त्रयोदशकोट्यः ॥ १३०००००० ॥ तथा चोक्तम् ॥ गाथा ॥ तेरहकोटी देसे बावण्णा सासणा मुणेयव्वा ॥ मिस्सम्मि य तद्दूणा असंजदा सत्तसय कोडीओ ॥ १ ॥

२ तथापि प्रमत्तसंयता निर्द्धारयितुं शक्याः । तेन तत्संख्या कथ्यते ॥ कोटीपञ्चकं त्रिनवतिलक्षा अष्टानवतिसहस्राः शतद्वयं षट् च वेदितव्याः ॥ ५९३९८२०६ ॥

३ सा संख्या न ज्ञायते इति चेदुच्यते ॥ कोटीद्वयं षण्णवतिलक्षाः नवनावतिसहस्राः शतमेकमधिकम् ॥ प्रमत्तसंयतार्द्धपरिमाणा इत्यर्थः ॥ २९६९९१०० ॥

चत्वार[1] उपशमकाः प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा। उत्कर्षेण चतुःपञ्चाशत् स्वकालेन समुदिताः संख्येयाः॥ चत्वारः क्षपका अयोगकेवलिनश्च प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा। उत्कर्षेणाष्टोत्तरशतसंख्याः। स्वकालेन समुदिताः संख्येयाः॥ सयोगकेवलिनः प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा। उत्कर्षेणाष्टोत्तरशतसंख्याः। स्वकालेन समुदिताः शतसहस्रपृथक्त्वसंख्याः॥ विशेषेण गत्यनुवादेन— (१) नरकगतौ प्रथमायां पृथिव्यां नारका मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः[2] प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः[3]॥ द्वितीयादिष्वा सप्तम्या मिथ्यादृष्टयः श्रेण्यसंख्येयभागप्रमिताः। स चासंख्येयभागः असंख्येया योजनकोट्यः। सर्वासु पृथिवीषु सासादनसम्यग्दृष्टयः सम्यङ्मिथ्यादृष्टयोऽसंयतसम्यग्दृष्टयश्च पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः॥ तिर्यग्गतौ तिरश्चां मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः। सासादनसम्यग्दृष्टयः संयतासंयतान्ताः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः॥ मनुष्यगतौ मनुष्या मिथ्यादृष्टयः श्रेण्यसंख्येयभागप्रमिताः। स चासंख्येयभागः असंख्येया योजनकोट्यः। सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयः संयतासंयतान्ताः संख्येयाः। प्रमत्तादीनां सामान्योक्ता संख्या॥ देवगतौ देवा मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः। सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टयः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः॥ (२) इन्द्रियानुवादेन— एकेन्द्रिया मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः। द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रिया असं-

---

१ अपूर्वकरणानिवृत्तिकरणसूक्ष्मसांपरायोपशान्तकषायाश्चेति चत्वारः॥

२ केयं श्रेणिरिति चेदुच्यते॥ सप्तरज्जुकमयी मुक्ताफलमालावदाकाशप्रदेशपंक्तिः श्रेणिरित्युच्यते॥ मानविशेष इत्यर्थः॥

३ प्रतरासंख्येयभागप्रमिता इति यदुक्तं स प्रतरः कियान् भवति?। श्रेणिगुणिता श्रेणिः प्रतर उच्यते॥ प्रतरासंख्यातभागप्रमितःनामसंख्यातानां श्रेणीनां यावन्तः प्रदेशास्तावन्तस्तत्र नारका इत्यर्थः॥

ख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः। पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः। सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयोऽयोगकेवल्यन्ताः सामान्योक्तसंख्याः॥ (३) कायानुवादेन— पृथिवीकायिका अप्कायिकास्तेजःकायिका वायुकायिका असंख्येयलोकाः। वनस्पतिकायिका अनन्तानन्ताः। त्रसकायिकसंख्या पञ्चेन्द्रियवत्॥ (४) योगानुवादेन— मनोयोगिनो वाग्योगिनश्च मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः। काययोगिषु मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः। त्रियोगिनां सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयः संयतासंयतान्ताः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः। प्रमत्तसंयतादयः सयोगकेवल्यन्ताः संख्येयाः। अयोगकेवलिनः सामान्योक्तसङ्ख्याः॥ (५) वेदानुवादेन— स्त्रीवेदाः पुंवेदाश्च मिथ्यादृष्टयोऽसङ्ख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः। नपुंसकवेदा मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः। स्त्रीवेदा नपुंसकवेदाश्च सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयः संयतासंयतान्ताः सामान्योक्तसंख्याः। प्रमत्तसंयतादयोऽनिवृत्तिबादरान्ताः संख्येयाः। पुंवेदाः सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयः संयतासंयतान्ताः सामान्योक्तसंख्याः। प्रमत्तसंयतादयोऽनिवृत्तिबादरान्ताः सामान्योक्तसंख्याः। अपगतवेदा अनिवृत्तिबादरादयोऽयोगकेवल्यन्ताः सामान्योक्तसंख्याः॥ (६) कषायानुवादेन— क्रोधमानमायासु मिथ्यादृष्ट्यादयः संयतासंयतान्ताः सामान्योक्तसंख्याः। प्रमत्तसंयतादयोऽनिवृत्तिबादरान्ताः संख्येयाः। लोभकषायाणामुक्त एव क्रमः। अयं तु विशेषः— सूक्ष्मसाम्परायसंयताः सामान्योक्तसंख्याः। अकषाया उपशान्तकषायादयोऽयोगकेवल्यन्ताः सामान्योक्तसंख्याः॥ (७) ज्ञानानुवादेन— मत्यज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनश्च मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टयः सामान्योक्तसंख्याः। विभङ्गज्ञानिनो मिथ्या-

दृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्येयभागप्रमिताः । सासादन-सम्यग्दृष्टयः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः । मतिश्रुतज्ञानिनोऽसंयत-सम्यग्दृष्ट्यादयः क्षीणकषायान्ताः सामान्योक्तसंख्याः । अवधि-ज्ञानिनोऽसंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतान्ताः सामान्योक्तसंख्याः । प्रम-त्तसंयतादयः क्षीणकषायान्ताः संख्येयाः । मनःपर्ययज्ञानिनः प्रम-त्तसंयतादयः क्षीणकषायान्ताः संख्येयाः । केवलज्ञानिनः सयोगा अयोगाश्च सामान्योक्तसंख्याः ॥ (८) संयमानुवादेन— सामा-यिकच्छेदोपस्थापनशुद्धिसंयताः प्रमत्तादयोऽनिवृत्तिबादरान्ताः सा-मान्योक्तसंख्याः । परिहारविशुद्धिसंयताः प्रमत्ताश्चाप्रमत्ताश्च संख्ये-याः । सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयता यथाख्यातविहारशुद्धिसंयताः संय-तासंयता असंयताश्च सामान्योक्तसंख्याः ॥ (९) दर्शनानुवा-देन— चक्षुर्दर्शनिनो मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयाः श्रेणयः प्रतरासंख्ये-यभागप्रमिताः । अचक्षुर्दर्शनिनो मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः । उभये च सासादनसम्यग्दृष्ट्यादयः क्षीणकषायान्ताः सामान्यो-क्तसंख्याः । अवधिदर्शनिनोऽवधिज्ञानिवत् । केवलदर्शनिनः केव-लज्ञानिवत् ॥ (१०) लेश्यानुवादेन— कृष्णनीलकपोतलेश्या मिथ्यादृष्ट्यादयोऽसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्ताः सामान्योक्तसंख्याः । तेजः पद्मलेश्या मिथ्यादृष्ट्यादयः संयतासंयतान्ताः स्त्रीवेदवत् । प्रम-त्ताप्रमत्तसंयताः संख्येयाः । शुक्ललेश्या मिथ्यादृष्ट्यादयः संय-तासंयतान्ताः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः । प्रमत्ताप्रमत्तसंयताः संख्येयाः । अपूर्वकरणादयः सयोगकेवल्यन्ता अलेश्याश्च सामा-न्योक्तसंख्याः ॥ (११) भव्यानुवादेन— भव्येषु मिथ्यादृष्ट्या-दयोऽयोगकेवल्यन्ताः सामान्योक्तसंख्याः । अभव्या अनन्ताः ॥ (१२) सम्यक्त्वानुवादेन— क्षायिकसम्यग्दृष्टिषु असंयत-सम्यग्दृष्टयः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः । संयतासंयतादय उप-

शान्तकषायान्ताः संख्येयाः। चत्वारः क्षपकाः सयोगकेवलिनोऽयोगकेवलिनश्च सामान्योक्तसंख्याः। क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिषु असंयतसम्यग्दृष्ट्यादयोऽप्रमत्तान्ताः सामान्योक्तसंख्याः। औपशमिकसम्यग्दृष्टिषु असंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयताः पल्योपमासंख्येयभागप्रमिताः। प्रमत्ताप्रमत्तसंयताः संख्येयाः। चत्वार औपशमिकाः सामान्योक्तसंख्याः। सासादनसम्यग्दृष्टयः सम्यङ्मिथ्यादृष्टयो मिथ्यादृष्टयश्च सामान्योक्तसंख्याः॥ (१३) संज्ञानुवादेन— संज्ञिषु मिथ्यादृष्ट्यादयः क्षीणकषायान्ताश्चक्षुर्दर्शनिवत्। असंज्ञिनो मिथ्यादृष्टयोऽनन्तानन्ताः। तदुभयव्यपदेशरहिताः सामान्योक्तसंख्याः॥ (१४) आहारानुवादेन— आहारकेषु मिथ्यादृष्ट्यादयः सयोगकेवल्यन्ताः सामान्योक्तसंख्याः। अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टयः सामान्योक्तसंख्याः। सयोगकेवलिनः संख्येयाः। अयोगकेवलिनः सामान्योक्तसंख्याः। संख्या निर्णीता॥

क्षेत्रमुच्यते— तत् द्विविधम्। सामान्येन विशेषेण च॥ सामान्येन तावत् मिथ्यादृष्टीनां सर्वलोकः[1]॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीनामयोगकेवल्यन्तानां लोकस्यासंख्येयभागः[2]॥ सयोगकेवलिनां

---

१ स्वस्थानस्वस्थाने वेदनाकषायमारणान्तिकसमुद्घातेषु उपपादे च एवं पंचसु पदेषु सर्वलोकोः मिथ्यादृष्टीनां क्षेत्रम्॥

२ सासादनस्य असंयतसम्यग्दृष्टेश्च स्वस्थानस्वस्थानविहारवत्॥ स्वस्थानेवदनाकषायवैक्रियिकमारणान्तिकोपपादेषु लोकस्यासंख्येयभागः क्षेत्रम्॥ मिश्रस्य तेष्विव मारणान्तिकोपपादरहितेषु। तद्रहितत्वं कुत इति चेत्तस्य मारणान्तिकमरणयोरभावात्। तदपि कुतः? 'मरणंतसमुग्घादो वि य ण मिस्सम्मि' इत्यनेन 'मिस्सा आहारस्सानिस्सा' इत्यादिना च तयोः प्रतिषेधान्निर्श्चीयते॥ एवं देशसंयतादिषु आगमानुसारेणावबोद्धव्यम्॥

लोकस्यासंख्येयभागः समुद्घातेऽसंख्येया[1] वा[2] भागाः सर्वलोको वा ॥ विशेषेण— (१) गत्यनुवादेन नरकगतौ सर्वासु पृथिवीषु नारकाणां चतुर्षु गुणस्थानेषु लोकस्यासंख्येयभागः । तिर्यग्गतौ तिरश्चां मिथ्यादृष्ट्यादिसंयतासंयतान्तानां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । मनुष्यगतौ मनुष्याणां मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां लोकस्यासंख्येयभागः । सयोगकेवलिनां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । देवगतौ देवानां सर्वेषां चतुर्षु गुणस्थानेषु लोकस्यासंख्येयभागः ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन— एकेन्द्रियाणां क्षेत्रं सर्वलोकः । विकलेन्द्रियाणां लोकस्यासंख्येयभागः । पञ्चेन्द्रियाणां मनुष्यवत्[3] ॥ (३) कायानुवादेन— पृथिवीकायादिवनस्पतिकायिकान्तानां सर्वलोकः । त्रसकायिकानां पञ्चेन्द्रियवत् । (४) योगानुवादेन— वाङ्मानसयोगिनां मिथ्यादृष्ट्यादिसयोगकेवल्यन्तानां लोकस्यासंख्येयभागः । काय-

१ एकस्मिन्काले सम्भवतां पूर्वोक्तशतसहस्रपृथक्त्वसंख्यानां सयोगकेवलिनां स्वस्थानस्वस्थानविहारवत्स्वस्थानापेक्षया च लोकस्यासंख्येयभागः क्षेत्रम् ॥ असंख्येयभागा इति वचनेन प्रतरसमुद्घाते लोकस्यासंख्यातबहुभागमात्रं क्षेत्रमित्युक्तं ज्ञेयम् ॥ त्रिलोकसारे 'सत्तासीदी चदुस्सदेत्यादिना' कथितेन सर्ववातवलयावरुद्धक्षेत्रेण (एतावता १०२४१९८७१४८७) सर्वलोकासंख्यातैकभागमात्रेण हीनस्य सर्वलोकस्य तत्क्षेत्रत्वात् ॥ लोकपूरणापेक्षया सर्वलोकः क्षेत्रम् ॥

२ असंख्येया वा भागा इति वाशब्देन समुद्घाते असंख्येयभागोऽपि परामृष्टः । तेन दण्डकवाटसमुद्घातयोर्लोकस्यासंख्येयभागः क्षेत्रमित्यवसेयम् ॥ तत्र आरोहणावरोहणापेक्षया उत्कर्षेण चत्वारिंशत्केवलिनः सम्भवन्ति । तथापि क्षेत्रं लोकस्यासङ्ख्येयभाग एव । उत्तरत्र सर्वत्र स्वस्थानादिपदानि यथासम्भवं योज्यानि ॥

३ भागहारभूतासङ्ख्यातस्यानेकविधत्वेन क्षेत्रस्य तारतम्यसद्भावेऽपि लोकस्यासङ्ख्येयभागत्वाविशेषान्मनुष्यवदिति वचनम् ॥

योगिनां मिथ्यादृष्ट्यादिसयोगकेवल्यन्तानामयोगकेवलिनां[1] च सामान्योक्तं क्षेत्रम् ॥ (५) वेदानुवादेन — स्त्रीपुंवेदानां मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां लोकस्यासंख्येयभागः । नपुंसकवेदानां मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानामपगतवेदानां च सामान्योक्तं क्षेत्रम् ॥ (६) कषायानुवादेन— क्रोधमानमायाकषायाणां लोभकषायाणां च मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां सूक्ष्मसाम्परायाणामकषायाणां च सामान्योक्तं क्षेत्रम् ॥ (७) ज्ञानानुवादेन— मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिनां मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । विभङ्गज्ञानिनां मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टीनां लोकस्यासंख्येयभागः । आभिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानिनामसँयतसम्यग्दृष्ट्यादीनां क्षीणकषायान्तानां मनःपर्ययज्ञानिनां च प्रमत्तादीनां क्षीणकषायान्तानां केवलज्ञानिनां सयोगानामयोगानां च सामान्योक्तं क्षेत्रम् ॥ (८) सँयमानुवादेन— सामायिकच्छेदोपस्थापनाशुद्धिसँयतानां चतुर्णां परिहारविशुद्धिसँयतानां प्रमत्ताप्रमत्तानां सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसँयतानां यथाख्यातविहारशुद्धिसँयतानां चतुर्णां सँयतासँयतानामसँयतानां च चतुर्णां सामान्योक्तं क्षेत्रम् ॥ (९) दर्शनानुवादेन— चक्षुर्दर्शनिनां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां लोकस्यासंख्येयभागः । अचक्षुर्दर्शनिनां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तं क्षेत्रम् । अवधिदर्शनिनामवधिज्ञानिवत् । केवलदर्शनिनां केवलज्ञानिवत् ॥ (१०) लेश्यानुवादेन—कृष्णनीलकापोतलेश्यानां मिथ्यादृष्ट्याद्यसँयतसम्य-

---

१ वाङ्मानसयोगविशिष्टे सयोगकेवलिनि समुद्घातासम्भवोऽवगन्तव्यः ॥ ओरालं दंडदुगे कवाडजुगले य तस्स मिस्सो दु ॥ पदरे य लोगपूरे कम्मेव य होइ कम्मइयम् ॥ इत्यनेन तत्र काययोगस्यैव कथनात् । काययोगे तु स्वस्थानसमुद्घातसम्भवो भवति ॥

ग्दृष्ट्यन्तानां सामान्योक्तं क्षेत्रम्। तेजःपद्मलेश्यानां मिथ्यादृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां लोकस्यासंख्येयभागः। शुक्ललेश्यानां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां लोकस्यासंख्येयभागः। सयोगकेवलिनामलेश्यानां च सामान्योक्तं क्षेत्रम्॥ (११) भव्यानुवादेन भव्यानां चतुर्दशानां सामान्योक्तं क्षेत्रम्। अभव्यानां सर्वलोकः॥ (१२) सम्यक्त्वानुवादेन — क्षायिकसम्यग्दृष्टीनामसँयतसम्यग्दृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टीनामसँयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानामौपशमिकसम्यग्दृष्टीनामसँयतसम्यग्दृष्ट्याद्युपशान्तकषायान्तानां सासादनसम्यग्दृष्टीनां सम्यङ्मिथ्यादृष्टीनां च सामान्योक्तं क्षेत्रम् (१३) सञ्ज्ञानुवादेन— सञ्ज्ञिनां चक्षुर्दर्शनिवत्। असञ्ज्ञिनां सर्वलोकः। तदुभय[1]व्यपदेशरहितानां सामान्योक्तं क्षेत्रम्॥ (१४) आहारानुवादेन— आहारकाणां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तं क्षेत्रम्[2]। सयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभागः। अनाहारकाणां मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसँयतसम्यग्दृष्ट्ययोगकेवलिनां सामान्योक्तं क्षेत्रम्। सयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभागाः सर्वलोको वा॥ क्षेत्रनिर्णयः कृतः॥

स्पर्शनमुच्यते— तद् द्विविधम्। सामान्येन विशेषेण च॥ सामान्येन तावत्— मिथ्यादृष्टिभिः सर्वलोकः[3]

---

१ ये न संज्ञिनो नाप्यसंज्ञिनस्तेषाम्॥ २ समुद्घातरहितत्वादित्यर्थः॥

३ असंख्यातयोजनकोट्याकाशप्रदेशः परिमाणरज्जुस्तावदुच्यते। तल्लक्षणसमचतुरस्ररज्जुत्रिचत्वारिंशदधिकशतत्रयपरिमाणो लोक उच्यते। स लोको मिथ्यादृष्टिभिः सर्वः स्पृष्टः। इत्युक्तलक्षणे लोके स्वस्थानविहारः परस्थानविहारो मारणान्तिकसमुद्घातश्च प्राणिभिर्विधीयते॥

स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ द्वादश वा चतुर्दशभागा देशोनाः । सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसँयतसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ वा चतुर्दशभागाः देशोनाः । सँयतासँयतैर्लोकस्यासंख्येयभागः षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः । प्रमत्तसँयतादीनामयोगकेवल्यन्तानां क्षेत्रवत्स्पर्शनम् ॥ विशेषेण (१) गत्यनुवादेन — नरकगतौ प्रथमायां पृथिव्यां नारकैश्चतुर्गुणस्थानैर्लोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः । द्वितीयादिषु प्राक्सप्तम्या मिथ्यादृष्टिभिः सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः एकः द्वौ त्रयः चत्वारः पञ्च चतुर्दशभागा वा देशोनाः । सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसँयतसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः । सप्तम्यां पृथिव्यां मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः । शेषैस्त्रिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः ॥ तिर्यग्गतौ तिरश्चां तिर्यङ्मिथ्यादृष्टिभिः सर्वलोकः स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिभि-

---

१ तत्र स्वस्थानविहारापेक्षया सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः । एवमग्रेऽपि स्वस्थानविहारापेक्षया लोकस्यासंख्येयभागो ज्ञातव्यः । परस्थानविहारापेक्षया तु सासादनदेवानां प्रथमपृथिवीत्रये विहारात् रज्जुद्वयम् । अच्युतान्तोपरिविहारात् षड्रज्जवः । इत्यष्टौ द्वादश चतुर्दश भागा वा देशोनाः स्पृष्टाः ॥ द्वादशभागाः कथं स्पृष्टा इति चेदुच्यते । सप्तमपृथिव्या परित्यक्तः सासादनादिगुणस्थान एव मारणान्तिकं विदधातीति नियमात् ॥ षष्ठीतो मध्यलोके पञ्चरज्जवः । सासादनो मारणान्तिकं करोति । मध्यमलोकाच्च लोकाग्रे बादरपृथिवीकायिकबादराप्कायिकबादरवनस्पतिकायिकेषु उत्पद्यते इति सप्त रज्जव एवं द्वादशरज्जवो भवन्ति । सासादनसम्यग्दृष्टिर्हि वायुकायिकेषु तेजःकायिकेषु नरकेषु सर्वसूक्ष्मकायिकेषु चतुर्थस्थानकेषु नोत्पद्यत इति नियमः ॥ तथा चोक्तम् ॥ गाथा ॥ 'वज्जिअ ठाणचउक्कं तेऊ वाऊ य णरय सुहुमं च ॥ अण्णत्थ सव्वठाणे उवज्जदे सासणो जीवो ॥ १ ॥' देशोना इति कथम्? केचित्प्रदेशाः सासादनसम्यग्दर्शनयोग्या न भवन्तीति देशोनाः । एवमुत्तरत्र सर्वत्रापि वेदितव्यम् ॥

र्लोकस्यासंख्येयभागः सप्त चतुर्दशभागा वा देशोनाः । सम्यङ्मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः । असंयतसम्यग्दृष्टिभिः संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्येयभागः षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥ मनुष्यगतौ मनुष्यैर्मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः सर्वलोको वा स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः सप्त चतुर्दशभागा वा देशोनाः । सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यादीनामयोगकेवल्यन्तानां क्षेत्रवत्स्पर्शनम् ॥ देवगतौ देवैर्मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ नव चतुर्दशभागा वा देशोनाः । सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन — एकेन्द्रियैः सर्वलोकः स्पृष्टः । विकलेन्द्रियैर्लोकस्यासंख्येयभागः सर्वलोको वा ॥ पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः सर्वलोको वा । शेषाणां सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (३) कायानुवादेन — स्थावरकायिकैः सर्वलोकः स्पृष्टः ॥ त्रसकायिकानां पञ्चेन्द्रियवत् स्पर्शनम् ॥ (४) योगानुवादेन — वाङ्मानसयोगिभिर्मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः सर्वलोको वा । सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीनां क्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । सयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभागः ॥ काययोगिनां मिथ्यादृष्ट्यादीनां सयोगकेवल्यन्तानामयोगकेवलिनां च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (५) वेदानुवादेन — स्त्रीपुंवेदैर्मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः अष्टौ नव चतुर्दशभागा वा देशोनाः सर्वलोको वा । नपुंसकवेदेषु मिथ्यादृष्टीनां सासादनसम्यग्दृष्टीनां च सामान्योक्तं स्पर्शनम् । सम्यङ्मिथ्यादृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ

नव चतुर्दशभागा वा देशोनाः । सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । असंयतसम्यग्दृष्टिभिः संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्येयभागः षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः । प्रमत्ताद्यनिवृत्तिबादरान्तानामपगतवेदानां च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (६) कषायानुवादेन— चतुष्कषायाणामकषायाणां च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (७) ज्ञानानुवादेन— मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिनां मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । विभङ्गज्ञानिनां मिथ्यादृष्टीनां लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः सर्वलोको[1] वा । सासादनसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । आभिनिबोधिकश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलज्ञानिनां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । (८) संयमानुवादेन— संयतानां सर्वेषां संयतासंयतानामसंयतानां[2] च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (९) दर्शनानुवादेन— चक्षुर्दर्शनिनां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां पञ्चेन्द्रियवत् । अचक्षुर्दर्शनिनां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानामवधिकेवलदर्शनिनां च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (१०) लेश्यानुवादेन--- कृष्णनीलकापोतलेश्यैर्मिथ्यादृष्टिभिः सर्वलोकः स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः पञ्च[3] चत्वारो द्वौ चतुर्दशभागा वा देशोनाः । द्वादशभागाः कुतो न लभ्यन्ते इति चेत् तत्रावस्थितलेश्यापेक्षया

---

१ मनुष्यतिर्यग्विभङ्गज्ञानिभिः क्रियमाणमारणान्तिकापेक्षया सर्वलोक इति वचनम् ॥ देवानां नव चतुर्दशभागा इति पूर्वमुक्तत्वात् ॥

२ मिथ्यादृष्ट्याद्यसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानाम् ॥

३ काओ काओ काओ णीला णीला य णीलकिण्हा य । किण्हाय परमकिण्हा लेस्सा पढमादिपुढवीणं ॥१॥ अस्या गाथाया अर्थः कथ्यते– प्रथमायां पृथिव्यां नारकाणां जघन्या कपोतलेश्या भवति ॥ द्वितीयायां मध्यमा । तृतीयायामष्टस्विन्द्रकेषु उत्कृष्टा । सैव चरमेन्द्रके उत्कृष्टा तत्रैव च केषांचिन्नारकाणां जघन्या नीललेश्या च भवति ।

पञ्चैव। अथवा येषां मते सासादन एकेन्द्रियेषु नोत्पद्यते तन्मतापेक्षया द्वादशभागा न दत्ताः। सम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः[1]। तेजोलेश्यैर्मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ[2] नव चतुर्दशभागा वा देशोनाः। सम्यग्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ[3] चतुर्दशभागा वा देशोनाः। संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्ये-

---

चतुर्थ्यां तस्यां मध्यमा नीला। पञ्चम्यां पृथिव्यां उपरिमेषु चतुर्ष्विन्द्रकेषु उत्कृष्टा सैव। चरमेन्द्रकेषु उत्कृष्टा नीललेश्या जघन्या कृष्णलेश्या च भवति। षष्ठ्यां मध्यमा कृष्णलेश्या। सप्तम्यां पृथिव्यां उत्कृष्टा कृष्णलेश्या। गोमट्टसारलेश्यामार्गणागतेयं गाथा। ततः षष्ठपृथिवीतः मारणान्तिकं कुर्वाणान् कृष्णलेश्यासासादनान्प्रति पञ्च चतुर्दश भागाः कथिताः॥

सप्तमपृथिवीपरित्यागः कुत इति चेत्– "तमतमगुणपडिवण्णा य ण मरंतीति" वचनेन तत्रत्यसासादनानां मरणाभावात्। मरणाभावेऽपि मारणान्तिकाभावप्रतीतिः कथमिति चेत् कृष्णलेश्यापेक्षया पञ्च चतुर्दशभागा इति वचनान्यथानुपपत्तेः।

पञ्चमपृथिवीचरमेन्द्रकात् नीललेश्योत्कृष्टस्थानात् मारणान्तिकं कुर्वाद्भिः सासादनैश्चत्वारश्चतुर्दशभागाः स्पृष्टाः। ४/३४३। तृतीयपृथ्वीचरमेन्द्रकात्कापोतलेश्योत्कृष्टस्थानान्मारणान्तिकं कुर्वाणैर्द्वौ चतुर्दशभागौ स्पृष्टौ। २/३४३। देशोनत्वं भोगभूमिषु प्रणिधावस्पर्शनात्॥

१ षष्ठपृथ्वीपर्यन्तस्थितानामशुभलेश्याऽसंयतसम्यग्दृष्टीनां मरणमस्ति। अतो लोकस्यासंख्येयभागः। कथमिति चेत् तेषां मनुष्यक्षेत्रे एवोत्पत्तिसद्भावेन एकरज्जुविष्कम्भे सर्वत्र स्पर्शाभावादिति ब्रूमः। श्रेणिबद्धप्रकीर्णकवर्तिनामपि स्वकीयस्वकीयपृथिव्यामेव इन्द्रकपर्यन्तं तिर्यगागत्य पुनरूर्ध्वागमनात्तावानेव। अन्यथा लोकासंख्येयकथनानुपपत्तेः॥

२ विहारवत्स्वस्थानापेक्षया अष्टौ चतुर्दशभागाः। ८/३४३॥ विहारवन्तस्तेजोलेश्या मिथ्यादृष्टिदेवास्तृतीयपृथ्वीतोऽष्टमपृथिवीबादरपृथिवीकायिकत्वेनोत्पत्त्यर्थं मारणान्तिकं कुर्वन्ति तदपेक्षया नव चतुर्दशभागाः। ९/३४३॥

३ विहारवत्स्वस्थानापेक्षया। ८/३४३॥

यभागः अध्यर्धचतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥ प्रमत्ताप्रमत्तैर्लोकस्यासंख्येयभागः ॥ पद्मलेश्यैर्मिथ्यादृष्ट्याद्यसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्तैर्लोकस्यासंख्येयभागः अष्टौ[३] चतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥ संयतासंयतैर्लोकस्यासंख्येयभागः पञ्च[३] चतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥ प्रमत्ताप्रमत्तैर्लोकस्यासंख्येयभागः ॥ शुक्लेश्यैर्मिथ्यादृष्ट्यादिसंयतासंयतान्तैर्लोकस्यासंख्येयभागः षट् चतुर्दशभागा वा देशोनाः ॥

---

१ तेजोलेश्या--देशसंयतैः क्रियमाणमारणान्तिकसमुद्घातापेक्षयाऽध्यर्धचतुर्दशभागः। चतुर्दशभागैस्त्रिभिर्भवितव्यम्। $\frac{3}{343}$ ॥ सनत्कुमारमाहेन्द्रपर्यन्तं तेजोलेश्यासद्भावादिति चोदनायां परिहारो गोमटसारे जीवकाण्डे लेश्यामार्गणायां स्पर्शाधिकारे "एवं तु समुग्घादे णव चोद्दस भागयं च किंचूणम्। उववादे पढमपद दिवड्ढ चोद्दस य किंचूणं ॥ १ ॥" इति गाथायास्तुरीयपादव्याख्यानं दृष्ट्वा ज्ञात्वा कर्तव्यः ॥

२ विहारवत्स्वस्थानवेदनाकषायवैक्रियिकसमुद्घातापेक्षया अष्टचतुर्दशभागाः $\frac{8}{343}$ ॥ प्रागुक्तेष्वप्यष्टचतुर्दशभागेष्वयं क्रमो वेदितव्यः ॥

३ पद्मलेश्यादेशसंयतैः क्रियमाणमारणान्तिकापेक्षया पञ्च चतुर्दशभागाः सहस्रारकल्पादुपरि पद्मलेश्याऽभावात्। पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेष्विति वचनात् ॥

४ शुक्लेश्यादेशसंयतस्य मारणान्तिकापेक्षया षट्चतुर्दशभागकथनं सुगमम्। अच्युतकल्पादुपरि तस्योत्पत्त्यभावात्। इतरेषामपि मिथ्यादृष्ट्याद्यसंयतान्तानां षट्चतुर्दशभागा इति वचनात्। शुक्लेश्यादेवानां मध्यलोकादधो विहारो नास्तीति युक्त्याऽवगम्यते। अन्यथा अष्टौ चतुर्दशभागा इति कथयेरन् खलु शास्त्रकाराः। ननु तेषां मध्यलोकपर्यन्तमपि विहारो नास्ति। केवलं मारणान्तिकोपपादापेक्षया षट्चतुर्दशभागकथनमिति वचनं मन्तव्यम्। सम्यङ्मिथ्यादृष्टेस्तदभावात् ॥ मिस्सो आहारस्स य मिस्सा चढमाणपढमपुव्वा य। पढमुवसम्मा तमतमगुणपडिवण्णा य ण मरंति ॥ इति वचनेन 'मरणंतसमुग्घादो वि य ण मिस्सम्हि' इति वचनेन च तदवगमः। लेखकदोषोऽयं षट्चतुर्दशभागा इति न च शास्त्रकारवचनमिति च नाशङ्कनीयम्। नेमिचन्द्रसैद्धान्तिकचक्रवर्त्तिभिरपि लेश्याधिकारे तथैवोक्तत्वात्। सुक्कस्स य तिट्ठाणे पढमो छ चोद्दसा $\frac{6}{343}$ हीणा ॥ णवरि समुग्घादम्हि य संखातीदा

प्रमत्तादिसयोगकेवल्यन्तानां अलेश्यानां च सामान्योक्तं स्पर्शनम् ॥ (११) भव्यानुवादेन— भव्यानां मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्योक्तं स्पर्शनम् । अभव्यैः सर्वलोकः स्पृष्टः ॥ [१२] सम्यक्त्वानुवादेन— क्षायिकसम्यग्दृष्टीनामसंयतसम्यग्दृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्योक्तम् । किंतु संयतासंयतानां लोकस्यासंख्येयभागः । क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तम्

हवन्ति [1]भागा वा ॥१॥ सव्वो वा खलु लोगो [2]फासो होदित्ति णिद्दिट्ठा इति । ननु पञ्चानुत्तरपर्यन्तं शुक्ललेश्यासद्भावेन ततोऽधः शुक्ललेश्यासंयतसम्यग्दृष्टिभिरुपपादपरिणतैः स्पृष्टत्वात् देशोनसप्तचतुर्दशभागा इति वचनं युक्तं । न युक्तं, मनुष्यक्षेत्रवर्तिमनुष्याणामेव तत्रोत्पत्तेः । ततः प्रच्युतानामपि मनुष्यक्षेत्रे एवोत्पत्तेर्लोकासंख्येयभागेऽन्तर्भावात् । एकरज्जुविष्कम्भे सर्वत्र स्पर्शाभावात् । कल्पातीतानां विहाराभावाच्च । ननु " सदरसहस्सारगो त्ति तिरियदुगं तिरियाऊ वो उज्जोज अत्थि तदो णत्थि सदर चऊ" इति गोमट्टसारकर्मकाण्डबन्धोदयसत्त्वाधिकारगाथया सहस्रारकल्पादुपरितनदेवानां तिर्यगायुष्यादिबन्धाभावकथनात्तेषांतिर्यक्षूत्पत्त्यभावोऽवगम्यते । तथा च मनुष्येष्वेवोत्पत्तावपि स्वयम्प्रभाचलबहिर्वर्तितिरश्चामच्युतपर्यन्तमुत्पत्तिसद्भावात् । अन्यथा सामान्यस्पर्शकथनावसरे देशसंयतापेक्षया षट्चतुर्दशभागकथनानुपपत्तेर्लोकासंख्येयभागकथनप्रसंगात्क्षायिकसम्यग्दृष्टिदेशसंयतवदानताद्यच्युतपर्यन्तदेवानां विहारवत्त्वाच्च कल्पातीतानामेष क्रमो नास्तीति लोकासंख्येयभाग एवेत्यवगन्तव्यम् ॥

१ प्राक्सामान्यकथनावसरे देशसंयतस्ये षट् चतुर्दशभागा इत्युक्तम् । इदानीं क्षायिकसम्यग्दृष्टिदेशसंयतापेक्षया लोकासंख्येयभाग इति कथ्यते । तत्कुत इति चेत्– मानुषोत्तरपर्वतबहिर्वर्तितिर्यक्षु सर्वत्र क्षायिकसम्यक्त्वाभावात् । तत्र तदभावश्च " ॥ दंसणमोहक्खवणापट्ठवगो कम्मभूमिजो मणुसो ॥ तित्थयरपादमूले केवलिसुदकेवलीमूले ॥ " इति गोम० जीवकाण्ड सम्यक्त्वमार्गणातोऽवगम्यते । प्राग्बद्धतिर्यगायुषां पश्चादगृहीतक्षायिकसम्यक्त्वानामपि उत्तमभोगभूमितिर्यक्ष्वेवोत्पत्तेस्तत्र क्षायिकसम्यक्त्वाभाव एव । " चत्तारि वि खेत्ताइं आउगबंधेण होइ सम्मत्तं । अणुवदमहव्वदाइं ण लहइ देवाउगं मोत्तुम् ॥ " इति गोम०कर्मकाण्ड ३३४तमगाथायावचनात्तिर्यगायुर्बन्धेऽपि सम्यक्त्वग्रहणमस्तीत्यवगन्तव्यम् ॥

---

१ प्रतरसमुद्घाते । २ लोकपूरणसमुद्घाते ।

॥ औपशमिकसम्यक्त्वानामसंयतसम्यग्दृष्टीनां सामान्योक्तम् । शेषाणां लोकस्यासंख्येयभागः । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्टिमिथ्यादृष्टीनां सामान्योक्तम् ॥ (१३) सञ्ज्ञानुवादेन-सञ्ज्ञिनां चक्षुर्दर्शनिवत् । असञ्ज्ञिभिः सर्वलोकः स्पृष्टः । तदुभयव्यपदेशरहितानां सामान्योक्तम् ॥ (१४) आहारानुवादेन— आहारकाणां मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तम् । संयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभागः ॥ अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टिभिः सर्वलोकः स्पृष्टः । सासादनसम्यग्दृष्टिभिर्लोकस्यासंख्येयभागः एकादश

१ शेषाणां लोकासंख्येयभाग इत्यनेन उपशमसम्यग्दृष्टिदेशसंयतापेक्षयापि लोकासंख्येयभागकथनान्मनुष्यक्षेत्रबहिर्वर्त्युपशमसम्यग्दृष्टीनां मरणरहितानां मारणान्तिकाभावोऽप्यवगम्यते । अन्यथा तदपेक्षया षट् चतुर्दशभागा इति कथयन्ति । मनुष्यक्षेत्रवर्तिद्वितीयोपशमसम्यग्दृष्टीनां मरणमस्ति । मारणान्तिकोऽस्ति नास्तीत्यत्र नास्माकं निश्चयः । उपदेशाभावात् । यद्यस्ति तदपि लोकासंख्येयभागेऽन्तर्भावः । मनुष्यक्षेत्राद् बहिरभावात् ॥

२ स्वस्थानवर्तिनां दण्डकवाटसमुद्घातवर्तिनां च ॥

३ षष्ठपृथ्वीपर्यन्तवर्तिसासादनानां मध्यलोके उत्पत्तिरस्ति । मध्यलोकवर्तिनामच्युतकल्पपर्यन्तमुत्पत्तिरस्ति । तत उपपादपरिणतैस्तैस्तावत्क्षेत्रं स्पृष्टम् । तत एकादश चतुर्दशभागा अनाहारकसासादनापेक्षयेति सुगमम् । यदि ग्रैवेयकपर्यन्तं तेषामुत्पत्तिरस्ति तथापि लोकासंख्येयभागेऽन्तर्भावः । मनुष्याणामेव ग्रैवेयकेषूत्पत्तिः ॥ ननु सामान्यकथनावसरे सासादनापेक्षया द्वादश चतुर्दशभागा इत्युक्तं तत्सम्भवः कथमिति चेत्— सासादना अष्टमपृथ्वीपर्यन्तं मारणान्तिकं कृत्वा मिथ्यात्वपरिणामेन म्रियन्ते । तत आहारकैः सासादनैरच्युतादुपरि अष्टमपृथ्वीपर्यन्तं क्षेत्रं स्पृष्टम् । अच्युतादधः षष्ठपृथ्वीपर्यन्तमाहारकैरनाहारकैरपि तैः स्पृष्टम् । एतदपेक्षया तत्सम्भवो भवति ॥ अष्टमपृथिव्यामुत्पद्यमानसासादनः मिथ्यापरिणामेनैव म्रियत (इति) कुतो नियम इति चेत्— एतैराचार्यैरेकविकलेन्द्रियेषु सासादनानुत्पत्तिपक्षांगीकरणात् ॥ कथमेषा प्रतीतिरिति चेत्- पूर्वमेकविकलेन्द्रिये एकमेव मिथ्यादृष्टिगुणस्थानमित्युक्तत्वात्पूर्वं तिर्यङ्मनुष्यसासादनापेक्षया सप्त चतुर्दशभागा इत्युक्तं तदप्यत्रोक्तमारणान्तिकापेक्षयेत्यवगन्तव्यम् ॥

चतुर्दशभागा वा देशोनाः । संयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभागः सर्वलोको वा । अयोगकेवलिनां लोकस्यासंख्येयभागः ॥ स्पर्शनं व्याख्यातम् ॥

काल: प्रस्तूयते ॥ स द्विविधः सामान्येन विशेषेण च । सामान्येन तावत्— मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवापेक्षया त्रयो भङ्गाः । अनादिरपर्यवसानः अनादिसपर्यवसानः सादिसपर्यवसानश्चेति ॥ तत्र सादिः सपर्यवसानो जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तः । उत्कर्षेणार्धपुद्गलपरिवर्त्तो देशोनः ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः ॥ एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण षडावलिकाः ॥ सम्यङ्मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्ये-

---

१ प्रतरलोकपूरणसमुद्घातवर्तिनाम् ॥ २ आहारामार्गणायां गोमट्टसारे गाथा ॥ विग्गहगतिमावण्णा केवळिणो समुहदो अजोगी य । सिद्धा य अणाहारा सेसा आहारिणो जीवा ॥ १ ॥

३ अनादिरपर्यवसानो मिथ्यात्वकालः अभव्येषु । अनादिमिथ्यादृष्टिर्यः कश्चन भव्यः प्रथमोपशमसम्यक्त्वं गृहीष्यति तस्य प्राक्तनमिथ्यात्वकालः अनादिसपर्यवसानः । कश्चित्तु गृहीतसम्यक्त्वो मिथ्यात्वं प्राप्नोति तस्य तन्मिथ्यात्वं सादिसपर्यवसानम् ॥

४ यः कश्चित् गृहीतवेदकोपशमसम्यक्त्वो मिथ्यात्वं प्राप्य संसारे परिभ्रमति स नियमेनार्द्धपुद्गलपरिवर्तनकालपरिसमाप्तौ संसारे न तिष्ठति किं तु मुक्तो भवति ॥ तदुक्तम्— "पुद्गलपरिवर्तार्धं परितो व्यालीढवेदकोपशमौ । वसतः संसाराब्धौ क्षायिकदृष्टिर्भवचतुष्कः ॥" इति । सम्यक्त्वग्रहणं पुनः अर्धपुद्गलपरिवर्तनपरिसमाप्तेः प्रागेव भवति । अन्यथा तदा मुक्त्यनुपपत्तिस्ततः सादिपर्यवसानमिथ्यात्वकालस्योत्कृष्टस्य देशोनार्धपुद्गलपरिवर्तत्वं युक्तमेव ॥

५ आवलिका चासंख्यातसमयलक्षणा भवति गोमट्टसारे जीवकाण्डे सम्यक्त्वमार्गणायां तथा चोक्तम्— आवलि असंखसमया संखेज्जावलिसमूह उस्सासो । सत्तुस्सासो थोऊ सत्तत्थोवो लवो भणिओ ॥

नान्तर्मुहूर्त्तः। उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः॥ एकजीवं प्रति जघन्यः उत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्त्तः॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तः[1] "॥ तिण्णि सहस्सा सत्त य सदाणि तेहत्तरिं च उस्सासा। एसो हवइ मुहुत्तो सव्वेसिं चेव मणुयाणम्॥" उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि[2]॥ संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तः। उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना[3]। प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः[4]॥ उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त्तः॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः। चतुर्णां क्षपकाणामयो-

---

१ त्रीणि सहस्राणि सप्त शतानि त्र्यधिकसप्ततिरुच्छ्वासा मुहूर्त्तः कथ्यते ३७७३

२ यः कश्चित्संयमी सम्प्राप्तमृतिः सर्वार्थसिद्धावुत्पन्नस्तत्र स्वस्थितिं जीवित्वा मृतो मनुष्यगतावुत्पन्नो यावद्देशसंयमं सकलसंयमं वा गृह्णाति तावत्साधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमकालोऽसंयतसम्यग्दृष्टेरुत्कृष्टकालो वेदितव्यः। यद्यपि "वेदगसम्मत्तट्ठिदि जहण्णमेतामुहुत्तमुक्कस्स। छासट्ठिसायरुवमा णिद्दिट्ठा मणुवदेवहवे।" इति गाथोदितप्रकारेण वेदकसम्यक्त्वस्य उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमपर्यन्तं स्थितिसम्भवेऽपि असंयमेन सह तावत्कालं तस्यावस्थानासम्भवात्। मध्ये देशसंयमसकलसंयमयोः प्राप्तिसम्भवादिह तस्योत्कृष्टत्वेनाग्रहणम्। इह खल्वसंयतसम्यग्दृष्टिकालः परीक्षितुमुपक्रान्तो न तु सम्यक्त्वकालः॥

३ वर्षाष्टकं शैशवमतीत्य गृहीतदेशसंयमः पूर्वकोट्यायुर्यो जीव आमरणाद्देशसंयमं पालयति तदपेक्षया देशोनपूर्वकोटी देशसंयतकालः॥

४ नन्वेवं मिथ्यादृष्टेरप्येकसमयः कस्मान्न सम्भवतीत्यनुपपन्नम्। कोऽर्थः? मिथ्यादृष्टेरेकसमयः कालो न घटते इत्यर्थः। कस्मान्न? प्रतिपन्नमिथ्यात्वस्यान्तर्मुहूर्तमध्ये मरणासम्भवात्। तदुक्तम् मिथ्यात्वं दर्शनात्प्राप्ते नास्त्यनन्तानुबन्धिनाम्। यावदकालिकापाकान्तर्मुहूर्त्ते मृतिर्न च॥ १॥ सम्यङ्मिथ्यादृष्टेः परिमाणकाले तद्गुणस्थानत्यागान्नैकसमयः सम्भवतीति प्रतिपन्नासंयतसंयतासंयतगुणोऽप्यन्तर्मुहूर्तमध्ये न म्रियते। अतोऽसंयतसंयतासंयतयोरप्येकसमयो न भवति॥

गकेवलिनां च नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्यश्चोत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्तः ॥ सयोगकेवलिनां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ विशेषेण (१) गत्यनुवादेन— नरकगतौ नारकेषु सप्तसु पृथिवीषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण यथासंख्यं एक-त्रि-सप्त-दश-सप्तदश-द्वाविंशति-त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः सम्यग्मिथ्यादृष्टेश्च सामान्योक्तः कालः। असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण उक्त एवोत्कृष्टो देशोनः ॥ तिर्यग्गतौ तिरश्चां मिथ्यादृष्टीनां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्टिसंयतासंयतानां सामान्येनोक्तः कालः ॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि ॥ मनुष्य-

---

१ तत्कथम्?। चतुर्णां क्षपकाणामपूर्वकरणानिवृत्तिकरणसूक्ष्मसाम्परायक्षीणकषायाणामयोगकेवलिनां च मोक्षगामित्वेन चान्तरे मरणासम्भवात् ॥

२ सयोगकेवलिगुणस्थानानन्तरमन्तर्मुहूर्तमध्येऽयोगकेवलिगुणस्थानप्राप्तेः।

३ अष्टवर्षानन्तरं तपो गृहीत्वा केवलमुत्पादयतीति कियद्वर्षहीनत्वाद्देशोना पूर्वकोटी वेदितव्या ॥

४ पश्चान्मिथ्यादृष्टिगुणस्थानत्यागसम्भवात् ॥ ५ प्रथमपृथिव्यामपि देशोनत्वकथनात्तत्र गृहीतवेदकक्षायिकसम्यक्त्वानामुत्कृष्टायुष्येणोत्पत्त्यभावोऽवगम्यते ॥ ६ यः कश्चिदनादिमिथ्यादृष्टिर्जीवो गत्यन्तरे स्थितः तिर्यग्गतिं प्रविष्टः स तिर्यग्गतावुत्कर्षेणानन्तकालमसंख्येयान्पुद्गलपरिवर्त्तान् तिष्ठति तत ऊर्ध्वं गत्यन्तरं प्राप्नोति ततस्तदपेक्षया तिर्यङ्मिथ्यादृष्टिकालः अनन्तः कालः असंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः इत्युक्तम् ॥

गतौ मनुष्येषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण षडावलिकाः ॥ सम्यग्मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्यश्चोत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्तः ॥ असँयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि सातिरेकाणि[1] ॥ शेषाणां सामान्योक्तः कालः ॥ देवगतौ देवेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः सम्यग्मिथ्यादृष्टेश्च सामान्योक्तः कालः ॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ।। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन— एकेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहे-[2]

---

१ यः कश्चिन्मनुष्यो बद्धमनुष्यायुष्कः पश्चात् गृहीतसम्यक्त्व उत्तमभोगभूमावुत्पद्यते तदपेक्षया सातिरेकाणि त्रिपल्योपमानि प्राक्तनमनुष्यभवसम्बन्धिना सम्यक्त्वग्रहणोत्तरकालवर्तिनायुषा अधिकानि, यतो विग्रहगतावपि मनुष्यगतिनामकर्मोदयोपेतत्वेन मनुष्यत्वापरित्यागत्वात् ॥

२ तत्कीदृशामीति चेत्— उक्तलक्षणमुहूर्तमध्ये तावदेकेन्द्रियो भूत्वा कश्चिज्जीवः षट्षष्टिसहस्रद्वात्रिंशदधिकशतपरिमाणानि ६६१३२जन्ममरणान्यनुभवति तथा स एव जीवस्तस्यैव मुहूर्तस्य मध्ये द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियो भूत्वा यथासंख्यमशीतिषष्टिचत्वारिंशच्चतुर्विंशतिजन्ममरणान्यनुभवति । सर्वेऽप्येते समुदिताःक्षुद्रभवा एतावन्त एव भवन्ति ६६३३६ ॥ उक्तं च गोमट्टसारे— तिण्णिसया छत्तीसा छावट्ठिसहस्सगाणि मरणाणि ॥ एइंदियखुद्दभवा हवंति अंतोमुहुत्तस्स ॥ १ ॥ वियलिंदिएसु सीदिं ८० सट्ठिं ६० चालीस ४० मेव

णम् । उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ विकलेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेण संख्येयानि वर्षसहस्राणि ॥ पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥ शेषाणां सामान्योक्तः कालः ॥ (३) कायानुवादेन— पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकानां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेणासंख्येयः कालः ॥ वनस्पतिकायिकानामेकेन्द्रियवत् ॥ त्रसकायिकेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिके । शेषाणां पञ्चेन्द्रियवत् ॥ (४) योगानुवादेन— वाङ्मानसयोगिषु मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तसयोगकेवलिनां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः सामान्योक्तः कालः ॥ सम्यङ्मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ चतुर्णामुपशमकानां क्षपकाणां च नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ काययोगिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः

जाणाहि ॥ पंचेंदी चउवीसा २४ खुद्दभवंतोमुहुत्तस्स ॥ यदा चैव मुहूर्तस्य मध्ये एतावन्ति जन्ममरणानि भवन्ति तदैकस्मिन्नुच्छ्वासे अष्टादश जन्ममरणानि लभ्यन्ते । तत्रैकस्य क्षुद्रभवसंज्ञा ॥

१ उत्कर्षेण अनन्तकालोऽसंख्यातपुद्गलपरिवर्तनलक्षणो निरन्तरमेकेन्द्रियत्वेन मृत्वा पुनर्भवात्ततो विकलेन्द्रियः पञ्चेन्द्रियो वा भवति ॥

कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः॥ शेषाणामयोगिवत्॥ अयोगानां सामान्यवत्॥ (५) वेदानुवादेन— स्त्रीवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण पल्योपमपृथक्त्वम्॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां सामान्योक्तः कालः। किं तु असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि देशोनानि[1]॥ पुंवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम्॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां सामान्योक्तः कालः॥ नपुंसकवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां सामान्यवत्। किं त्वसंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि॥ अपगतवेदानां सामान्यवत्॥ (६) कषायानुवादेन— चतुष्कषायाणां मिथ्यादृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां मनोयोगिवत्॥ द्वयोरुपशमकयोर्द्वयोः क्षपकयोः केवललोभस्य च अकषायाणां च सामान्योक्तः कालः॥ (७) ज्ञानानुवादेन— मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिषु मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्योः सामान्यवत्॥ विभङ्गज्ञानिषु मिथ्यादृष्टेर्ना-

---

१ देशोनानि कथमिति चेत् स्त्रीवेदासंयतैकजीवं प्रति उत्कर्षेण पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि गृहीतसम्यक्त्वस्य स्त्रीवेदोत्पादाभावात् पर्याप्तः सन्सम्यक्त्वं गृहिष्यतीति पर्याप्तिसमापकान्तर्मुहूर्तहीनत्वाद्देशोनानि तानि पञ्चपञ्चाशत् पल्योपमानि स्त्रीवेदे षोडशस्वर्गे सम्भवन्तीति वेदितव्यम्॥

नाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः सामान्योक्तः कालः॥ आभिनिबोधिकश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलज्ञानिनां च सामान्योक्तः कालः॥ (८) सँयमानुवादेन— सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्परायथाख्यातशुद्धिसँयतानां सँयतासँयतानामसँयतानां च सामान्योक्तः कालः॥ (९) दर्शनानुवादेन— चक्षुर्दर्शनिपु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीनां क्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तः कालः॥ अचक्षुर्दर्शनिपु मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तः कालः॥ अवधिकेवलदर्शनिनोरवधिकेवलज्ञानिवत्॥ (१०) लेश्यानुवादेन— कृष्णनीलकापोतलेश्यासु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्तसागरोपमाणि सातिरेकाणि॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योः सामान्योक्तः कालः। असँयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्त-

---

१ देशोनानीति कथम्—विभंगज्ञानिमिथ्यादृष्ट्येकजीवं प्रति उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि। पर्याप्तश्च विभङ्गज्ञानं प्रतिपद्यत इति पर्याप्तसमापकान्तर्मुहूर्तहीनत्वाद्देशोनानि॥

२ स तु कालः तिर्यङ्मनुष्यापेक्षया, तेषामेव लेश्यापरावर्तसम्भवात्॥ एवं सर्वत्र च लेश्यायुक्तस्यान्तर्मुहूर्तस्तिर्यङ्मनुष्यापेक्षया वेदितव्य॥ ३ तत्कथम्? नारकापेक्षया यथासंख्यं सप्तमपञ्चमतृतीयपृथिव्यां त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्तसागरोपमाणि देवनारकाणामवस्थितलेश्यत्वात्॥ व्रजन्नियमेन तल्लेश्यायुक्तो भवति। आगच्छतो नियमो नास्तीति सातिरेकाणि॥ ४ उक्तलेश्यायुक्तासंयतसम्यग्दृष्ट्येकजीवं प्रति उत्कर्षेण नारकापेक्षया उक्तान्येव सागरोपमाणि। पर्याप्तिसमापकान्तर्मुहूर्तसप्तम्यां मारणान्तिके च सम्यक्त्वाभावाद्देशोनानि॥

सागरोपमाणि देशोनानि ॥ तेजःपद्मलेश्ययोर्मिथ्यादृष्ट्यसँयतसम्यग्दृ-ष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे अष्टादश च सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥[1] सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योः सामान्योक्तः कालः ॥ सँयतासँयतप्रमत्ताप्रमत्तानां नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ॥ एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ शुक्ललेश्यानां मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥[2] सासादनसम्यग्दृष्ट्यादिसयोगकेवल्यन्तानामलेश्यानां च सामान्योक्तः कालः । किं तु सँयतासँयतस्य नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ (११) भव्यानुवादेन — भव्येषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः ॥ एकजीवापेक्षया द्वौ भङ्गौ । अनादिः सपर्यवसानः सादिः सपर्यवसानश्च । तत्र सादिः सपर्यवसानो जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणार्द्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्योक्तः कालः ॥ अभव्यानामनाद्यपर्यवसानः ॥ (१२) सम्यक्त्वानुवादेन — क्षायिकसम्यग्दृष्टीनामसँयतसम्यग्दृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्योक्तः कालः ॥ क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टीनां चतुर्णां सामान्योक्तः कालः ॥ औपशमिकसम्यक्त्वेषु असँयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण

---

१ कथमेतत् — प्रथमस्वर्गपटलापेक्षया द्वे सागरोपमे । द्वादशस्वर्गपटलापेक्षया अष्टादश सागरोपमाणि च तल्लेश्यायुक्तानां मारणान्तिकोत्पादसम्भवात्सातिरेकतः सागरोपमयुक्तत्वाच्च सातिरेकाणि । किंचिदाधिकानीत्यर्थः॥

२ ग्रैवेयकदेवापेक्षया तेषां नामानि मारणान्तिकोत्पादावस्थायामपि शुक्ललेश्यासम्भवात्सातिरेकाणि ॥

पल्योपमासंख्येयभागः । एकजीवं प्रति जघन्यश्चोत्कृष्टश्चान्तर्मुहूर्तः ॥ प्रमत्ताप्रमत्तयोश्चतुर्णामुपशमकानां च नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्तः ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्टिमिथ्यादृष्टीनां सामान्योक्तः कालः ॥ (१३) सञ्ज्ञानुवादेन— संज्ञिषु मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्तिबादरान्तानां पुंवेदवत् । शेषाणां सामान्योक्तः कालः ॥ असंज्ञिनां मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् ॥ तिण्णिसया छत्तीसा छावट्ठी सहस्सगाणि मरणाणि । अंतोमुहुत्तमत्ते तावदिया चेव होंति खुद्दभवा ॥ ६६३३६ ॥ उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः । तदुभयव्यपदेशरहितानां सामान्योक्तः कालः ॥ (१४) आहारानुवादेन— आहारकेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणांगुलासंख्येयभागा असंख्येयाः संख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः । शेषाणां सामान्योक्तः कालः ॥ अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सर्वः कालः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण त्रयः[1] समयाः ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्यसँयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेणावलिकाया असंख्येयभागः । एकजीवं प्रति जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण द्वौ समयौ ॥ सयोगकेवलिनो नानाजीवापेक्षया जघन्येन त्रयः[2] समयाः । उत्कर्षेण संख्येयाः समयाः । एकजीवं प्रति जघन्यश्चोत्कृष्टश्च त्रयः समयाः ॥ अयोगकेवलिनां सामान्योक्तः कालः ॥ कालो वर्णितः ॥

---

१ एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारक इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥

२ समये समये दण्डादिप्रारम्भकत्वात् ॥

अन्तरं निरूप्यते— विवक्षितस्य गुणस्य गुणान्तरसंक्रमे सति पुनस्तत्प्राप्तेः प्राङ्मध्यमन्तरम्। तत् द्विविधम्। सामान्येन विशेषेण च ॥ सामान्येन तावत्— मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण द्वे षट्षष्ठी देशोने सागरोपमाणाम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेरन्तरं नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः। एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागः। उत्कर्षेणार्द्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥ सम्यग्मिथ्यादृष्टेरन्तरं नानाजीवापेक्षया सासादनवत्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेणार्द्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेणार्द्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेणार्द्धपुद्गलपरिवर्तो देशोनः ॥ चतुर्णां क्षपकाणामयोगकेवलिनां च नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेण षण्मासाः। एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ सयोगकेवलिनां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ विशेषेण (१) गत्यनुवादेन— नरकगतौ नारकाणां सप्तसु पृथिवीषु मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम्। एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः। उत्कर्षेण एक-त्रि-सप्त-दश-सप्तदश-द्वाविंशति-त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः। उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः। एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च। उत्कर्षेण एक-त्रि-सप्त-दश-सप्तदश-द्वाविंशति-त्रयस्त्रिं-

शत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ तिर्यग्गतौ तिरश्चां मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्यादीनां चतुर्णां सामान्योक्तमन्तरम् ॥ मनुष्यगतौ मनुष्याणां मिथ्यादृष्टेस्तिर्यग्वत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकानि ॥ असंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकानि ॥ संयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटीपृथक्त्वानि ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटीपृथक्त्वानि । शेषाणां सामान्यवत् ॥ देवगतौ देवानां मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण एकत्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एक-

---

१ अधिकमपि कस्मान्नेति चेत्— क्षपणारम्भकवेदकयुक्तस्य तिर्यक्षूत्पादाभावात् । तद्युक्तो हि देवेष्वेवोत्पद्यते । अतो मिथ्यात्वयुक्तस्त्रिपल्योपमायुष्को भोगभूमिषूत्पद्यते । तत्र चोत्पन्नानां तिर्यङ्मनुष्याणां किञ्चिदभ्यधिकाष्टचत्वारिंशद्दिनेषु सम्यक्त्वग्रहणयोग्यता भवति । नियमादेतावद्दिनेषु सम्यक्त्वमिथ्यात्वपरित्यागात् सम्यक्त्वं गृह्णाति । त्रिपल्योपमायुःशेषे पुनर्मिथ्यात्वं प्रतिपद्यते । इति गर्भकाले किञ्चिदधिकाष्टचत्वारिंशद्दिनैरवसानकाले शेषेण च हीनत्वाद्देशोनानि ज्ञातव्यानि ॥

२ यतो मनुष्या अपि भोगभूमौ तथाविधा भवन्ति ॥

जीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन—एकेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिके ॥ विकलेन्द्रियाणां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः । एवमिन्द्रियं प्रत्यन्तरमुक्तम् । गुणं[1] प्रत्युभयतोऽपि[2] नास्त्यन्तरम् ॥ पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम् ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमसहस्रं पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिकम ॥ शेषाणां सामान्योक्तम् ॥ (३) कायानुवादेन—पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् ॥ उत्कर्षेणानन्तः कालोऽसंख्येयाः पुद्गलपरिवर्ताः ॥ वनस्पतिकायिकानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवापेक्षया जघन्येन क्षुद्रभवग्रहणम् । उत्कर्षेणासंख्येया लोकाः ॥ एवं कायं प्रत्य-

---

१ गुणस्थानेत्यस्य नाम्न एकदेशं मिथ्यात्वादिकम् ॥ २ एकेन्द्रियविकलेन्द्रियतोऽपीत्यर्थः । यतस्ते एकेन्द्रियविकलेन्द्रिया मिथ्यादृष्टय एव । एकेंद्रियविकलेंद्रियाणां चतुर्णां गुणस्थानान्तरासम्भवात् । पञ्चेन्द्रियाणां तु तत्सम्भवात् मिथ्यात्वादेः सम्यक्त्वादिना अन्तरं द्रष्टव्यम् ॥

न्तरमुक्तम् । गुणं प्रत्युभयतोऽपि नास्त्यन्तरम् ॥ त्रसकायिकेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिके ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे पूर्वकोटीपृथक्त्वैरभ्यधिके ॥ शेषाणां पञ्चेन्द्रियवत् ॥ (४) योगानुवादेन—कायवाङ्मानसयोगिनां मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तसयोगकेवलिनां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । चतुर्णां क्षपकाणामयोगकेवलिनां च सामान्यवत् ॥ (५) वेदानुवादेन—स्त्रीवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण पल्योपमशतपृथक्त्वम् ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तः । उत्कर्षेण पल्योपमशतपृथक्त्वम् ॥ द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पल्योपमशतपृथक्त्वम् ॥ द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् ॥

---

१ पृथिव्यादिचतुर्णां वनस्पतिकायिकानां चान्तरं नास्ति यतः पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकास्तथा वनस्पतिकायिका उभयेऽपि मिथ्यादृष्टयो वर्तन्ते ॥

एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ पुंवेदेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ असँयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् । द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण संवत्सरः सातिरेकः । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ नपुंसकवेदेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्ट्याद्यनिवृत्त्युपशमकान्तानां सामान्योक्तम् ॥ द्वयोः क्षपकयोः स्त्रीवेदवत् ॥ अपगतवेदेषु अनिवृत्तिबादरोपशमकसूक्ष्मसाम्परायोपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्योक्तम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ उपशान्तकषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ शेषाणां सामान्यवत् ॥ (६) कषायानुवादेन—क्रोधमानमायालोभकषायाणां मिथ्यादृष्ट्याद्यनिवृत्त्युपशमकान्तानां मनोयोगिवत् ॥ द्वयोः क्षपकयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण संवत्सरः सातिरेकः ॥ केवललोभस्य सूक्ष्मसाम्परायोपशमकस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ क्षपकस्य तस्य सामान्यवत् ॥ अकषायेषु उपशान्तकषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ शेषाणां त्रयाणां

---

१ अष्टादशमासा इत्यर्थः ॥

सामान्यवत् ॥ (७) ज्ञानानुवादेन—मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञानिषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् ॥ एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ आभिनिबोधिकश्रुतावधिज्ञानिषु असँयतसम्यग्दृष्टे-र्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ सँयतासँयतस्य नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण षट्ष-ष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजी-वापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ चतुर्णां क्षपकाणां सामान्यवत् । किं तु अवधिज्ञानिषु नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् । मनःपर्ययज्ञानिषु प्रमत्ताप्रमत्तसँयतयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मु-हूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ चतुर्णां क्षपकाणामवधिज्ञा-निवत् ॥ द्वयोः केवलज्ञानिनोः सामान्यवत् ॥ (८) सँयमानुवा-देन—सामायिकच्छेदोपस्थापनशुद्धिसँयतेषु प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवा-पेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ द्वयोरुपशमकयोर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ द्वयोः क्षपकयोः सामान्यवत् ॥ परिहारशुद्धिसंयतेषु प्रमत्ताप्रमत्तयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥

सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसंयतेषूपशमकस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ तस्यैव क्षपकस्य सामान्यवत् ॥ यथाख्याते अकषायवत् ॥ संयतासंयतस्य नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ असंयतेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ शेषाणां त्रयाणां सामान्यवत् ॥ (९) दर्शनानुवादेन– चक्षुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे देशोने ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे देशोने ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमसहस्रे देशोने ॥ चतुर्णां क्षपकाणां सामान्योक्तम् ॥ अचक्षुर्दर्शनिषु मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायान्तानां सामान्योक्तमन्तरम् ॥ अवधिदर्शनिनोऽवधिज्ञानिवत् ॥ केवलदर्शनिनः केवलज्ञानिवत् ॥ (१०) लेश्यानुवादेन– कृष्णनीलकापोतलेश्येषु मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्तसागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सप्तदशसप्तसागरोपमाणि देशोनानि ॥ तेजःपद्मलेश्ययोर्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे अष्टादश च सागरोपमाणि

सातिरेकाणि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् ॥ एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे अष्टादश च सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ संयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ शुक्ललेश्येषु मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेणैकत्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनानि ॥ संयतासंयतप्रमत्तसंयतयोस्तेजोलेश्यावत् ॥ अप्रमत्तसंयतस्य नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ [1]अयदोत्ति छलेस्साओ सुह तिय लेस्सा हु देसविरदतिये ॥ तत्तो दु सुक्कलेस्सा अजोगिठाणं अलेस्सं तु ॥ १ ॥ त्रयाणामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ उपशान्तकषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ चतुर्णां क्षपकाणां सयोगकेवलिनामलेश्यानां च सामान्यवत् ॥ (११) भव्यानुवादेन— भव्येषु मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्यवत् ॥ अभव्यानां नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ (१२) सम्यक्त्वानुवादेन— क्षायिकसम्यग्दृष्टिष्वसँयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ सँयतासँयतप्रमत्ताप्रमत्तसँयतानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोप-

---

१ गोमट्टसारे लेश्याधिकारे उक्तमेतत् ।

माणि सातिरेकाणि ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ शेषाणां सामान्यवत् । क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिष्वसंयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् ॥ एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण पूर्वकोटी देशोना ॥ सँयतासँयतस्य नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण षट्षष्टिसागरोपमाणि देशोनानि ॥ प्रमत्ताप्रमत्तसँयतयोर्नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सातिरेकाणि ॥ औपशमिकसम्यग्दृष्टिष्वसँयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण सप्त रात्रिदिनानि ॥ एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ सँयतासँयतस्य नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण चतुर्दश रात्रिदिनानि । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ प्रमत्ताप्रमत्तसँयतयोर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पञ्चदश रात्रिदिनानि । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ त्रयाणामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् । एकजीवं प्रति जघन्यमुत्कृष्टं चान्तर्मुहूर्तः ॥ उपशान्तकषायस्य नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ (१३) सञ्ज्ञानुवादेन— संज्ञिषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेण सागरो-

पमशतपृथक्त्वम् ॥ असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेण सागरोपमशतपृथक्त्वम् । चतुर्णां क्षपकाणां सामान्यवत् । असंज्ञिनां नानाजीवापेक्षयैकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ तदुभयव्यपदेशरहितानां सामान्यवत् ॥ (१४) आहारानुवादेन—आहारकेषु मिथ्यादृष्टेः सामान्यवत् । सासादनसम्यग्दृष्टिसम्यग्मिथ्यादृष्ट्योर्नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येन पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तर्मुहूर्तश्च । उत्कर्षेणांगुलासंख्येयभागा असंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः । असंयतसम्यग्दृष्ट्याद्यप्रमत्तान्तानां नानाजीवापेक्षया नास्त्यन्तरम् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणांगुलासंख्येयभागा असंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः ॥ चतुर्णामुपशमकानां नानाजीवापेक्षया सामान्यवत् । एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तः । उत्कर्षेणांगुलासंख्येयभागा असंख्येयासंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः । चतुर्णां क्षपकाणां सयोगकेवलिनां च सामान्यवत् । अनाहारकेषु मिथ्यादृष्टेर्नानाजीवापेक्षया एकजीवापेक्षया च नास्त्यन्तरम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण पल्योपमासंख्येयभागः । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ असँयतसम्यग्दृष्टेर्नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण मासपृथक्त्वम् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ सयोगकेवलिनां नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण वर्षपृथक्त्वम् । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ अयोगकेवलिनां नानाजीवापेक्षया जघन्येनैकः समयः । उत्कर्षेण षण्मासाः । एकजीवं प्रति नास्त्यन्तरम् ॥ अन्तरमवगतम् ॥

भावो विभाव्यते ॥ स द्विविधः । सामान्येन विशेषेण च ॥ सामान्येन तावत्— मिथ्यादृष्टिरित्यौदयिको भावः । सासादनसम्यग्दृष्टिरिति पारिणामिको भावः ॥ सम्यङ्मिथ्यादृष्टिरिति क्षायोपशमिको भावः ॥ असंयतसम्यग्दृष्टिरिति औपशमिको वा क्षायिको वा क्षायोपशमिको वा भावः ॥ उक्तं च । मिच्छे खलु ओदइओ बिदिए पुण पारिणामिओ भावो । मिस्से खओवसमिओ अविरदसम्मम्मि तिण्णेव ॥ १ ॥ असँयंतः पुनरौदयिकेन भावेन ॥ सँयतासँयतः प्रमत्तसँयतोऽप्रमत्तसँयत इति च क्षायोपशमिको भावः ॥ चतुर्णामुपशमकानामौपशमिको भावः ॥ चतुर्षु क्षपकेषु सयोगायोगकेवलिनोश्च क्षायिको भावः ॥ विशेषेण (१) गत्यनुवादेन— नरकगतौ प्रथमायां पृथिव्यां नारकाणां मिथ्यादृष्ट्याद्यसँयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानां सामान्यवत् ॥ द्वितीयादिष्वा सप्तम्या मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्टीनां सामान्यवत् ॥ असँयतसम्यग्दृष्टेरौपशमिको वा क्षायोपशमिको वा भावः । असँयतः पुनरौदयिकेन भावेन ॥ तिर्यग्गतौ तिरश्चां मिथ्यादृष्ट्यादिसँयतासँयतान्तानां सामान्यवत् ॥ मनुष्यगतौ मनुष्याणां मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्यवत् ॥ देवगतौ देवानां मिथ्यादृष्ट्याद्यसँयतसम्यग्दृष्ट्यन्तानां सामान्यवत् ॥ (२) इन्द्रियानुवादेन— एकेन्द्रियविकलेन्द्रियाणामौदयिको भावः । पञ्चेन्द्रियेषु मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्यवत् ॥ (३) कायानुवादेन— स्थावरकायिकानामौदयिको भावः । त्रसकायिकानां सामान्यमेव ॥ (४) योगानुवादेन— कायवाङ्मा-

---

१ असंयतसम्यग्दृष्टौ सम्भवतोऽसंयतत्वस्यौदयिकत्वं प्राहुः असंयतत्वस्य चारित्रमोहोदयहेतुत्वात् ॥

नसयोगिनां मिथ्यादृष्ट्यादिसयोगकेवल्यन्तानामयोगकेवलिनां च सामान्यमेव ॥ (५) वेदानुवादेन— स्त्रीपुन्नपुंसकवेदानामवेदानां च सामान्यवत् ॥ (६) कषायानुवादेन— क्रोधमानमायालोभकषायाणामकषायाणां च सामान्यवत् (७) ज्ञानानुवादेन— मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिविभङ्गज्ञानिनां मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलज्ञानिनां च सामान्यवत् ॥ (८) सँयमानुवादेन— सर्वेषां सँयतानां सँयतासँयतानामसँयतानां च सामान्यवत् (९) दर्शनानुवादेन— चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनावधिदर्शनकेवलदर्शनिनां सामान्यवत् ॥ (१०) लेश्यानुवादेन — षड्लेश्यानामलेश्यानां च सामान्यवत् ॥ (११) भव्यानुवादेन — भव्यानां मिथ्यादृष्ट्याद्ययोगकेवल्यन्तानां सामान्यवत् । अभव्यानां पारिणामिको भावः ॥ (१२) सम्यक्त्वानुवादेन— क्षायिकसम्यग्दृष्टिषु असँयतसम्यग्दृष्टेः क्षायिको भावः । क्षायिकं सम्यक्त्वम् । असँयतत्वमौदयिकेन भावेन ॥ सँयतासँयतप्रमत्ताप्रमत्तसँयतानां क्षायोपशमिको भावः । क्षायिकं सम्यक्त्वं च ॥ चतुर्णामुपशमकानामौपशमिको भावः । क्षायिकं सम्यक्त्वम् ॥ शेषाणां सामान्यवत् ॥ क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिषु असँयतसम्यग्दृष्टेः क्षायोपशमिको भावः । क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वम् । असँयतः पुनरौदायिकेन भावेन ॥ सँयतासँयतप्रमत्ताप्रमत्तसँयतानां क्षायोपशमिको भावः । क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ औपशमिकसम्यग्दृष्टिषु असँयतसम्यग्दृष्टेरौपशमिको भावः । औपशमिकं सम्यक्त्वम् । असँयतः पुनरौदयिकेन भावेन ॥ सँयतासँयतप्रमत्ताप्रमत्तसँयतानां क्षोयोपशमिको भावः । औपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ चतुर्णामुपश-

---

१ अभव्यत्वधर्मस्य मुख्यत्वेन । मिथ्यात्वमुख्यत्वेन तु औदयिक एव स्यात् ॥

२ अत्र औदयिको भावः इत्येकः पाठः । औपशमिको भावः इत्येकः पाठः ॥

मकानामौपशमिको भावः। औपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ सासादनसम्यग्दृष्टेः पारिणामिको भावः ॥ सम्यङ्मिथ्यादृष्टेः क्षायोपशमिको भावः ॥ मिथ्यादृष्टेरौदयिको भावः। (१३) संज्ञानुवादेन—संज्ञिनां सामान्यवत्। असंज्ञिनामौदयिको भावः॥ तदुभयव्यपदेशरहितानां सामान्यवत्॥ (१४) आहारानुवादेन— आहारकाणामनाहारकाणां च सामान्यवत्॥ भावः परिसमाप्तः॥

अल्पबहुत्वमुपवर्ण्यते॥ तत् द्विविधं सामान्येन विशेषेण च॥ सामान्येन तावत्— त्रय उपशमकाः सर्वतः स्तोकाः स्वगुणस्थानकालेषु प्रवेशेन[1] तुल्यसंख्याः॥ उपशान्तकषायास्तावन्त एव॥ त्रयः क्षपकाः संख्येयगुणाः॥ क्षीणकषायवीतरागच्छद्मस्थास्तावन्त एव॥ सयोगकेवलिनोऽयोगकेवलिनश्च प्रवेशेन तुल्यसंख्याः॥ सयोगकेवलिनः स्वकालेन समुदिताः संख्येयगुणाः। ८९८५०२॥ अप्रमत्तसँयताः संख्येयगुणाः। २९६९९१०३। प्रमत्तसँयताः संख्येयगुणाः। ५९३९८२०६॥ सँयतासँयता असँख्येयगुणा[2]ः॥ सासा[3]दनसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः॥ सम्यग्मिथ्यादृष्टय[4]ः संख्येयगुणाः। असँयतसम्य[5]ग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः॥ मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः॥ विशेषेण (१) गत्यनुवादेन— नरकगतौ सर्वासु पृथिवीषु सर्वतः स्तोकाः सासादनसम्यग्दृष्टयः। सम्यग्मिथ्यादृष्टयः संख्येयगुणाः।

---

१ अष्टसु समयेषु प्रवेशेन एको वा द्वौ वा त्रयो वा इत्यादिजघन्या॥ उत्कृष्टास्तु १६।२४।३०।३६।४२।४८।५४ स्वगुणस्थानकालेषु प्रवेशेन तुल्यसंख्याः॥ संख्याकथनावसरे प्रोक्ताः। तत्र द्रष्टव्यम्॥

२ संयतासंयताः संख्येयगुणाः। संयतासंयतानां नास्त्यल्पबहुत्वम्। एकगुणस्थानवर्तित्वात्। संयतासंयतानामिव गुणस्थानभेदात् १३०००००००॥ ३ सासादनसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः ५२००००००० ॥ ४ सम्यग्मिथ्यादृष्टयः संख्येयगुणाः १०४०००००००० ॥ ५ ॥ असंयतसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः ७००००००००० ॥ इति श्रुतसागरः॥

असंयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः । मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥ तिर्यग्गतौ तिरश्चां सर्वतः स्तोकाः सँयतासँयताः । इतरेषां सामान्यवत् ॥ मनुष्यगतौ मनुष्याणामुपशमकादिप्रमत्तसंयतान्तानां सामान्यवत् ॥ ततः संख्येयगुणाः संयतासँयताः ॥ सासादनसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः ॥ सम्यग्मिथ्यादृष्टयः संख्येयगुणाः ॥ असँयतसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः ॥ मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥ देवगतौ देवानां नारकवत् ॥ (२) इंद्रियानुवादेन— एकेन्द्रियविकलेन्द्रियेषु गुणस्थानभेदो नास्तीत्यल्पबहुत्वाभावः ॥ इन्द्रियं प्रत्युच्यते । पञ्चेद्रियाद्येकेन्द्रियान्ता उत्तरोत्तरं बहवः ॥ पञ्चेन्द्रियाणां सामान्यवत् । अयं तु विशेषः— मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥ (३) कायानुवादेन— स्थावरकायेषु गुणस्थानभेदाभावादल्पबहुत्वाभावः ॥ कायं प्रत्युच्यते । सर्वतस्तेजःकायिका अल्पाः । ततो बहवः पृथिवीकायिकाः । ततोऽप्कायिकाः । ततो वातकायिकाः । सर्वतोऽनन्तगुणा वनस्पतयः ॥ त्रसकायिकानां पञ्चेन्द्रियवत् ॥ (४) योगानुवादेन— वाङ्मानसयोगिनां पञ्चेन्द्रियवत् । काययोगिनां सामान्यवत् ॥ (५) वेदानुवादेन— स्त्रीपुंवेदानां पञ्चेन्द्रियवत् । नपुंसकवेदानामवेदानां च सामान्यवत् ॥ (६) कषायानुवादेन— क्रोधमानमायाकषायाणां पुंवेदवत् । अयं तु विशेषः— मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः ॥ लोभकषायाणां द्वयोरुपशमकयोस्तुल्या संख्या । क्षपकाः संख्येयगुणाः । सूक्ष्मसाम्परायशुद्ध्युपशमकसँयता विशेषाधिकाः । सूक्ष्मसाम्परायक्षपकाः संख्येयगुणाः । शेषाणां सामान्यवत् ॥ (७) ज्ञानानुवादेन— मत्यज्ञानिश्रुताज्ञानिषु सर्वतः स्तोकाः सासादनसम्यग्दृष्टयः । मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥ मतिश्रुतावधिज्ञानिषु सर्वतः स्तोकाश्चत्वार उपशमकाश्चत्वारः क्षपकाः संख्येयगुणाः । अप्रमत्त-

संयताः संख्येयगुणाः। प्रमत्तसँयताः संख्येयगुणाः। सँयतासँयताः संख्येयगुणाः। असँयतसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः॥ मनःपर्ययज्ञानिषु सर्वतः स्तोकाश्चत्वार उपशमकाः। चत्वारः क्षपकाः संख्येयगुणाः। अप्रमत्तसँयताः संख्येयगुणाः। प्रमत्तसँयताः संख्येयगुणाः॥ केवलज्ञानिषु अयोगकेवलिभ्यः सयोगकेवलिनः संख्येयगुणाः॥ (८) सँयमानुवादेन— सामायिकच्छेदोपस्थापनशुद्धिसँयतेषु द्वयोरुपशमकयोस्तुल्यसंख्या। ततः संख्येयगुणौ क्षपकौ। अप्रमत्ताः संख्येयगुणाः। प्रमत्ताः संख्येयगुणाः॥ परिहारविशुद्धिसँयतेषु अप्रमत्तेभ्यः प्रमत्ताः संख्येयगुणाः। सूक्ष्मसाम्परायशुद्धिसँयतेषु उपशमकेभ्यः क्षपकाः संख्येयगुणाः॥ यथाख्यातविहारशुद्धिसँयतेषु उपशान्तकषायेभ्यः क्षीणकषायाः संख्येयगुणाः॥ अयोगकेवलिनस्तावन्त एव। सयोगकेवलिनः संख्येयगुणाः॥ सँयतासँयतानां नास्त्यल्पबहुत्वम्। असँयतेषु सर्वतः स्तोकाः सासादनसम्यग्दृष्टयः। सम्यङ्मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः। असँयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः। मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः॥ (९) दर्शनानुवादेन— चक्षुर्दर्शनिनां मनोयोगिवत्॥ अचक्षुर्दर्शनिनां काययोगिवत्॥ अवधिदर्शनिनामवधिज्ञानिवत्॥ केवलदर्शनिनां केवलज्ञानिवत्॥ (१०) लेश्यानुवादेन— कृष्णनीलकापोतलेश्यानां असँयतवत्॥ तेजःपद्मलेश्यानां सर्वतः स्तोका अप्रमत्ताः। प्रमत्ताः संख्येयगुणाः। एवमितरेषां पञ्चेन्द्रियवत्॥ शुक्ललेश्यानां सर्वतः स्तोका उपशमकाः। क्षपकाः संख्येयगुणाः। सयोगकेवलिनः संख्येयगुणाः। अप्रमत्तसँयताः संख्येयगुणाः।

---

१ अयोगकेवलिनः एको वा द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षेणाष्टोत्तरशतसंख्याः स्वकालेन समुदितास्तेभ्यः संख्येयाः सयोगकेवलिनः॥ ८९८५०२॥

प्रमत्तसँयताः संख्येयगुणाः । सँयतासँयताः संख्येयगुणाः । सासादनसम्यग्दृष्टयः संख्येयगुणाः । सम्यग्मिथ्यादृष्टयः संख्येयगुणाः । मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणाः । असँयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः । (११) भव्यानुवादेन — भव्यानां सामान्यवत् । अभव्यानां नास्त्यल्पबहुत्वम् ॥ (१२) सम्यक्त्वानुवादेन — क्षायिकसम्यग्दृष्टिषु सर्वतः स्तोकाश्चत्वार उपशमकाः । इतरेषां प्रमत्तान्तानां सामान्यवत् । ततः सँयतासँयताः संख्येयगुणाः । असँयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥ क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टिषु सर्वतः स्तोका अप्रमत्ताः । प्रमत्ताः संख्येयगुणाः । सँयतासँयताः सँख्येयगुणाः । असँयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः ॥ औपशमिकसम्यग्दृष्टीनां सर्वतः स्तोकाश्चत्वार उपशमकाः । अप्रमत्ताः संख्येयगुणाः । प्रमत्ताः संख्येयगुणाः ॥ सँयतासँयताः संख्येयगुणाः । असँयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः । शेषाणां नास्त्यल्पबहुत्वम् । विपक्षे एकैकगुणस्थानग्रहणात् ॥ (१३) सञ्ज्ञानुवादेन — संज्ञिनां चक्षुर्दर्शनिवत् । असंज्ञिनां नास्त्यल्पबहुत्वम् । तदुभयव्यपदेशरहितानां केवलज्ञानिवत् ॥ (१४) आहारानुवादेन — आहारकाणां काययोगिवत् । अनाहारकाणां सर्वतः स्तोकाः सयोगकेवलिनः । अयोगकेवलिनः संख्येयगुणाः । सासादनसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः । असँयतसम्यग्दृष्टयोऽसंख्येयगुणाः । मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः ॥ एवं मिथ्यादृष्ट्यादीनां गत्यादिषु मार्गणा कृता सामान्येन ॥ तत्र सूक्ष्मभेद आगमाविरोधेनानुसर्तव्यः ॥

एवं सम्यग्दर्शनस्यादावुद्दिष्टस्य लक्षणोत्पत्तिस्वामिविषयन्यासाधिगमोपाया निर्दिष्टाः । तत्सम्बन्धेन च जीवादीनां सञ्ज्ञापरिणामादि निर्दिष्टम् । तदनन्तरं सम्यग्ज्ञानं विचारार्हमित्याह —

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् ॥ ९ ॥

ज्ञानशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं अवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं केवलज्ञानमिति ॥ इन्द्रियैर्मनसा च यथास्वमर्थान्मन्यते अनया मनुते मननमात्रं वा मतिः ॥ तदावरणक्षयोपशमे सति निरूप्यमाणं श्रूयते अनेनेति तत् शृणोति श्रवणमात्रं वा श्रुतम् ॥ अनयोः प्रत्यासन्ननिर्देशः कृतः कार्यकारणभावात् । तथा च वक्ष्यते "श्रुतं मतिपूर्वमिति" ॥ अवाग्धाना[1]दवच्छिन्नविषया[2]द्वा अवधिः[3] ॥ परकीयमनोगतोऽर्थो मन इत्युच्यते साहचर्यात्तस्य पर्ययणं परिगमनं मनःपर्ययः । मतिज्ञानप्रसङ्ग इति चेन्न । अपेक्षामात्रत्वात् । क्षयोपशमशक्तिमात्रविजृम्भितं तत्केवलं स्वपरमनोभिर्व्यपदिश्यते । यथा अभ्रे चन्द्रमसं पश्येति ॥ बाह्येनाभ्यन्तरेण च तपसा यदर्थमर्थिनो मार्गं केवन्ते सेवन्ते तत्केवलम् । असहायमिति वा ॥ तदन्ते प्राप्यते इति अन्ते क्रियते । तस्य प्रत्यासन्नत्वात्तत्समीपे मनःपर्ययग्रहणम् । कुतः प्रत्यासत्तिः ? । संयमैकाधिकरणत्वात् । तस्य अवधिर्विप्रकृष्टः । कुतः ? विप्रकृष्टतरत्वात्[4] ॥ प्रत्यक्षात्परोक्षं पूर्वमुक्तं सुगमत्वात् । श्रुतपरिचितानुभूता[5] हि मतिश्रुतपद्धतिः सर्वेण प्राणिगणेन प्रायः प्राप्यते यतः ॥ एवमेतत्पञ्चविधं ज्ञानम् ॥ तद्भेदादयश्च पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते ॥

---

१ अवायन्ति व्रजन्तीत्यवाया पुद्गलाः । तान् दधाति जानातीत्यवधिः॥ अवाग्धानात्पुद्गलपरिज्ञानादित्यर्थः ॥ २ द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्नियतत्वेनावधीयते नियम्यते प्रमीयते परिच्छिद्यत इत्यर्थ. ॥

३ अवधानं अवधिः । कोऽर्थः ?-- अधस्ताद्बहुतरविषयग्रहणादवधिरुच्यते । देवाः खलु अवधिज्ञानेन सप्तमनरकपर्यन्तं पश्यन्ति । उपरि स्तोकं पश्यन्ति । निजविमानध्वजदण्डपर्यन्तमित्यर्थः ॥ अवच्छिन्नविषयत्वादवधिः । कोऽथ ?— रूपितलक्षणविषयत्वादवधिः ॥

४ केवलज्ञानापेक्षया विप्रकृष्टेषु मतिश्रुतावधिष्वन्यतमत्वात् ॥ ५ श्रुतेन परिचिता सा चानुभूता च ॥

प्रमाणनयैरधिगम इत्युक्तम् । प्रमाणं च केषाञ्चित्[1] ज्ञानमभिमतम् । केषाञ्चित्[2] सन्निकर्षः । केषाञ्चिदिन्द्रियमिति[3] । अतोऽधिकृतानामेव मत्यादीनां प्रमाणत्वख्यापनार्थमाह—

॥ तत्प्रमाणे ॥ १० ॥

तद्वचनं किमर्थं? प्रमाणान्तरपरिकल्पनानिवृत्यर्थम् । सन्निकर्षः प्रमाणमिन्द्रियं प्रमाणमिति केचित्कल्पयन्ति तन्निवृत्यर्थं तदित्युच्यते । तदेव मत्यादि प्रमाणं नान्यदिति ॥ अथ सन्निकर्षप्रमाणे सति इन्द्रिये वा को दोषः? यदि सन्निकर्षः प्रमाणं, सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टानामर्थानामग्रहणप्रसङ्गः । नहि ते इन्द्रियैः सन्निकृष्यन्ते । अतः सर्वज्ञत्वाभावः स्यात् ॥ इन्द्रियमपि यदि प्रमाणं, स एव दोषः । अल्पविषयत्वात् चक्षुरादीनां । ज्ञेयस्य चापरिमाणत्वात् । सर्वेन्द्रियसन्निकर्षाभावश्च चक्षुर्मनसोः प्राप्यकारित्वाभावात् । अप्राप्यकारित्वं च उत्तरत्र[4] वक्ष्यते ॥ यदि ज्ञानं प्रमाणं, फलाभावः । अधिगमो हि फलमिष्टं न भावान्तरम् । स चेत्प्रमाणं, न तस्यान्यत्फलं भवितुमर्हति । फलवता च प्रमाणेन भवितव्यम् ॥ सन्निकर्षे इन्द्रिये वा प्रमाणे सति, अधिगमः फलमर्थान्तरभूतं युज्यते इति तदयुक्तम् ॥ यदि सन्निकर्षः प्रमाणं, अर्थाधिगमः फलं, तस्य द्विष्ठत्वात्तत्फलेनाधिगमेनापि द्विष्ठेन भवितव्यमिति अर्थादीनामप्यधिगमः प्राप्नोति । आत्मनश्चेतनत्वात्तत्रैव समवाय इति चेन्न । ज्ञस्वभावाभावे सर्वेषामचेतनत्वात् । ज्ञस्वभावाभ्युपगमो वा आत्मनः । स्वमतविरोधः स्यात् ॥ ननु चोक्तं, ज्ञाने

---

१ सौगतानाम् ॥ २ यौगानाम् ॥ ३ सांख्यानाम् ॥
४ न चक्षुरनिन्द्रियाभ्यामिति सूत्रव्याख्यानावसरे ॥

प्रमाणे सति फलाभावः इति । नैष दोषः । अर्थाधिगमे प्रीतिदर्शनात् । ज्ञस्वभावस्यात्मनः कर्ममलीमसस्य करणालम्बनादर्थनिश्चये प्रीतिरुपजायते । सा फलमित्युच्यते । उपेक्षा अज्ञाननाशो वा फलम् ॥ रागद्वेषयोरप्रणिधानमुपेक्षा । अन्धकारकल्पाज्ञानाभावः अज्ञाननाशो वा फलमित्युच्यते ॥ प्रमिणोति प्रमीयतेऽनेन प्रमितिमात्रं वा प्रमाणम् ॥ किमनेन प्रमीयते? जीवादिरर्थः ॥ यदि जीवादेरधिगमे प्रमाणं, प्रमाणाधिगमे अन्यत्प्रमाणं परिकल्पयितव्यम् । तथा सत्यनवस्था । नानवस्था । प्रदीपवत् ॥ यथा घटादीनां प्रकाशने प्रदीपो हेतुः, तत्स्वरूपप्रकाशनेऽपि स एव, न प्रकाशान्तरमस्य मृग्यं, तथा प्रमाणमपीति अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम् ॥ प्रमेयवत्प्रमाणस्य प्रमाणान्तरपरिकल्पनायां स्वाधिगमाभावात् स्मृत्यभावः । तदभावाद्व्यवहारलोपः स्यात् ॥ वक्ष्यमाणभेदापेक्षया द्विवचननिर्देशः । वक्ष्यते हि "आद्ये परोक्षं, प्रत्यक्षमन्यदिति" स च द्विवचननिर्देशः प्रमाणान्तरसंख्यानिवृत्त्यर्थः ॥

उपमानार्थापत्यादीनामत्रैवान्तर्भावादुक्तस्य पञ्चविधस्य ज्ञानस्य प्रमाणद्वयान्तःपातित्वे प्रतिपादिते प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणद्वयकल्पनानिवृत्त्यर्थमाह—

॥ आद्ये परोक्षम् ॥ ११ ॥

आदिशब्दः प्राथम्य(प्रथम)वचनः । आदौ भवमाद्यम् ॥ कथं द्वयोः प्रथमत्वं? मुख्योपचारपरिकल्पनया । मतिज्ञानं तावन्मु-

---

१ (प्रत्यक्षं चानुमानं च शाब्दं चोपमया सह । अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि जैमिनेः ॥ जैमिनेः षट् प्रमाणानि चत्वारि न्यायवादिनः । सांख्यस्य त्रीणि वाच्यानि द्वे वैशेषिकबौद्धयोः ॥ २ ॥) इत्यप्यधिकः पाठस्तालपत्रपुस्तके वर्तते ॥

ल्यकल्पनया प्रथमम्। श्रुतमपि तस्य प्रत्यासत्त्या प्रथममित्युपचर्यते। द्विवचननिर्देशसामर्थ्याद्गौणस्यापि ग्रहणम्। आद्यं च आद्यं च आद्ये मतिश्रुते इत्यर्थः। तदुभयमपि परोक्षं प्रमाणमित्यभिसम्बध्यते॥ कुतोऽस्य परोक्षत्वं? परायत्तत्वात्[1]॥ मतिज्ञानमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति वक्ष्यते श्रुतमनिन्द्रियस्येति च। अतः पराणीन्द्रियाणि मनश्च प्रकाशोपदेशादि च बाह्यनिमित्तं प्रतीत्य तदावरणकर्मक्षयोपशमापेक्षस्यात्मन उत्पद्यमानं मतिश्रुतं परोक्षमित्याख्यायते। अत उपमानागमादीनामत्रैवान्तर्भावः॥

अभिहितलक्षणात्परोक्षादितरस्य सर्वस्य प्रत्यक्षत्वप्रतिपादनार्थमाह—

॥ प्रत्यक्षमन्यत्॥ १२॥

अक्ष्णोति व्याप्नोति जानातीत्यक्ष आत्मा। तमेव प्राप्तक्षयोपशमं प्रक्षीणावरणं वा प्रतिनियतं प्रत्यक्षम्॥ अवधिदर्शनं केवलदर्शनमपि अक्षमेव प्रतिनियतमतस्तस्यापि ग्रहणं प्राप्नोति। नैष दोषः। ज्ञानमित्यनुवर्तते, तेन दर्शनस्य व्युदासः। एवमपि विभङ्गज्ञानमपि प्रतिनियतमतोऽस्यापि ग्रहणं प्राप्नोति। सम्यगित्यधिकारात्। ततस्तन्निवृत्तिः॥ सम्यगित्यनुवर्तते, तेन ज्ञानं विशिष्यते, ततो विभङ्गज्ञानस्य निवृत्तिः कृता। तद्धि मिथ्यादर्शनोदयाद्विपरीतार्थविषयमिति न सम्यक्॥ स्यान्मतमिन्द्रियव्यापारजनितं ज्ञानं प्रत्यक्षं, व्यतीतेन्द्रियविषयव्यापारं परोक्षमित्येतदविसंवादिलक्षणमभ्युपगन्तव्यमिति। तदयुक्तम्। आप्तस्य प्रत्यक्षज्ञानाभावप्रसङ्गात्॥ यदि इन्द्रियनिमित्तमेव ज्ञानं प्रत्यक्षमिष्यते, एवं प्रसक्त्या आप्तस्य प्रत्यक्षज्ञानं न स्यात्।

---

१ परापेक्षत्वात् इत्यपि पाठान्तरम्॥

नहि तस्येन्द्रियपूर्वोऽर्थाधिगमः ॥ अथ तस्यापि करणपूर्वकमेव ज्ञानं कल्प्यते, तस्यासर्वज्ञत्वं स्यात् ॥ तस्य मानसं प्रत्यक्षमिति चेत्, मनःप्रणिधानपूर्वकत्वात् ज्ञानस्य[1] सर्वज्ञत्वाभाव एव ॥ आगमतस्तत्सिद्धिरिति चेन्न । तस्य आगमस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्वात् ॥ योगिप्रत्यक्षमन्यज्ज्ञानं दिव्यमप्यस्तीति चेत्, न तस्य प्रत्यक्षत्वं, इन्द्रियनिमित्ताभावात् । अक्षमक्षं प्रति यद्वर्तते तत्प्रत्यक्षमित्यभ्युपगमात् ॥ किञ्च सर्वज्ञत्वाभावः प्रतिज्ञाहानिर्वा । तस्य योगिनो यज्ज्ञानं तत्प्रत्यर्थवशवर्ति स्यात्? अनेकार्थग्राहि वा? यदि प्रत्यर्थवशवर्ति, सर्वज्ञत्वमस्य नास्ति योगिनः, ज्ञेयस्यानन्त्यात् ॥ अथानेकार्थग्राहि, या प्रतिज्ञा "विजानाति न विज्ञानमेकमर्थद्वयम् यथा । एकमर्थं विजानाति न विज्ञानद्वयं तथा" इति सा हीयते ॥ अथवा क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इति प्रतिज्ञा हीयते । अनेकक्षणवर्त्येकविज्ञानाभ्युपगमात् । अनेकार्थग्रहणं क्रमेणेति ॥ युगपदेवेति चेत्, योऽस्य जन्मक्षणः स आत्मलाभार्थ एव । लब्धात्मलाभं हि किञ्चित्स्वकार्यं प्रति व्याप्रियते, प्रदीपवदिति चेन्न । तस्याप्यनेकक्षणविषयतायां सत्यामेव प्रकाश्यप्रकाशनाभ्युपगमात् ॥ विकल्पातीतत्वात्तस्य[2] शून्यताप्रसङ्गश्च ॥

---

१ युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति परैरभ्युपगमात्सर्ववस्तुषु युगपन्मनःप्रणिधानं न घटते । ततः सर्वज्ञत्वाभावः । एकं ज्ञानमनेकार्थं न जानातीति प्रतिज्ञासद्भावाच्च क्रमेण सर्ववस्तुज्ञानं च न घटते वस्तूनामानन्त्यादेकवस्तुपरिज्ञानावसरे अन्यवस्तुपरिज्ञानाभावाच्च सर्वज्ञत्वाभावः सुघटः ॥

२ स्वस्मिन्सकलविकल्पाभावात्सकलविकल्पाविषयत्वाच्च योगिप्रत्यक्षस्य शून्यताप्रसङ्ग ॥ तत्त्वं विशुद्धं सकलैर्विकल्पै- । र्विश्वाभिलाषास्पदतामतीतम् ॥ न स्वस्य वेद्यं न च तन्निगद्यं । सुषुप्त्यवस्थं भवदुःखबाह्यम् ॥ १ ॥ इति वचनात् ॥

अभिहितोभयप्रकारस्य प्रमाणस्य आदिप्रकारविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥ १३ ॥

आदौ यदुद्दिष्टं ज्ञानं तस्य पर्यायशब्दा एते वेदितव्याः। मतिज्ञानावरणक्षयोपशमान्तरङ्गनिमित्तजनितोपयोगविषयत्वात्। एतेषां श्रुतादिष्वप्रवृत्तेश्च ॥ मननं मतिः। स्मरणं स्मृतिः। सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा। चिन्तनं चिन्ता। अभिनिबोधनमभिनिबोधः। इति यथासम्भवं विग्रहान्तरं विज्ञेयम् ॥ सत्यपि प्रकृतिभेदे रूढिबललाभात् पर्यायशब्दत्वम्। यथा— इंद्रः शक्रः पुरन्दरः इति, इन्दनादिक्रियाभेदेऽपि शचीपतेरेकस्यैव संज्ञाः। समभिरूढनयापेक्षया तेषामर्थान्तरकल्पनायां मत्यादिष्वपि स क्रमो विद्यत एव। किंतु मतिज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तोपयोगं नातिवर्तत इति अयमत्रार्थो विवक्षितः। इतिशब्दः प्रकारार्थः। एवंप्रकारा अस्य पर्यायशब्दा इति। अभिधेयार्थो वा। मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ता अभिनिबोध इत्येतैर्योऽर्थोऽभिधीयते स एक एव इति ॥

अथास्यात्मलाभे किं निमित्तमित्याह—

॥ तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥

इन्दतीति इन्द्र आत्मा तस्य ज्ञस्वभावस्य तदावरणक्षयोपशमे सति स्वयमर्थान् गृहीतुमसमर्थस्य यदर्थोपलब्धिनिमित्तं लिङ्गं तदिन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियमित्युच्यते ॥ अथवा लीनमर्थं

---

१ मत्यादिपर्यायशब्दानाम् ॥

गमयतीति लिङ्गम् । आत्मनः सूक्ष्मस्यास्तित्वाधिगमे लिङ्ग-मिन्द्रियम् । यथा इह धूमोऽग्नेः ॥ एवमिदं स्पर्शनादि-करणं नासति कर्तर्यात्मनि भवितुमर्हतीति ज्ञातुरस्तित्वं गम्यते ॥ अथवा इन्द्र इति नामकर्मोच्यते । तेन सृष्टमि-न्द्रियमिति । तत्स्पर्शनादि उत्तरत्र वक्ष्यते ॥ अनिन्द्रियं मनः अंतःकरणमित्यनर्थान्तरम् ॥ कथं पुनरिन्द्रियप्रतिषेधेन इन्द्रलिङ्गे एव मनसि अनिन्द्रियशब्दस्य प्रवृत्तिः? । ईषदर्थस्य नञः प्रयोगात् । ईषदिन्द्रियमनिन्द्रियमिति । यथा अनुदरा कन्या इति ॥ कथमीषदर्थः? । इमानीन्द्रियाणि प्रतिनियतदेशविषयाणि कालान्तरावस्थायीनि च । न तथा मनः इन्द्रस्य लिङ्गमपि सत्प्रतिनियतदेशविषयं कालान्तरावस्थायि च । तदन्तःकरणमिति चोच्यते । गुणदोषविचारस्मरणादिव्यापारेषु इन्द्रियानपेक्षत्वा-च्चक्षुरादिवद् बहिरनुपलब्धेश्च अन्तर्गतं करणमित्युच्यते ॥ तदिति किमर्थम्? । मतिज्ञाननिर्देशार्थम् ॥ ननु च तदन-न्तरं अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति, तस्यैव ग्रहणं भवति । इहार्थमुत्तरार्थं च तदित्युच्यते ॥ यन्मत्यादि-पर्यायशब्दवाच्यं ज्ञानं तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं तदेवावग्रहेहा-वायधारणा इति । इतरथा हि प्रथमं मत्यादिशब्दवाच्यं ज्ञान-मित्युक्त्वा इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं श्रुतम् । तदेवावग्रहेहावाय-धारणा इत्यनिष्टमभिसम्बध्येत ॥

एवं निर्ज्ञातोत्पत्तिनिमित्तमनिर्णीतभेदमिति तद्भेदप्रति-पत्त्यर्थमाह—

॥ अवग्रहेहावायधारणाः ॥ १५ ॥

विषयविषयिसन्निपातसमयानन्तरमाद्यग्रहणमवग्रहः । विषय-विषयिसन्निपाते सति दर्शनं भवति तदनन्तरमर्थस्य ग्रहणम-

वग्रहः। यथा— चक्षुषा शुक्लं रूपमिति ग्रहणमवग्रहः ॥ अवग्रहगृहीतेऽर्थे तद्विशेषाकाङ्क्षणमीहा। यथा— शुक्लं रूपं किं बलाका पताकेति ॥ विशेषनिर्ज्ञानाद्याथात्म्यावगमनमवायः। उत्पतननिपतनपक्षविक्षेपादिभिर्बलाकैवेयं न पताकेति ॥ अथैतस्य कालान्तरेऽविस्मरणकारणं धारणा। यथा— सैवेयं बलाका पूर्वाह्णे यामहमद्राक्षमिति ॥ एषामवग्रहादीनामुपन्यासक्रमः उत्पत्तिक्रमकृतः ॥

---

१ ननु ईहा संशयज्ञानं भवितुमर्हति, किं बलाका पताकेति उभयकोटीपरामर्शप्रत्ययत्वात्, प्रसिद्धसंशयज्ञानवत् ॥ तथा च कथमस्याः प्रामाण्यमिति न शंकितव्यम्। हेतोरसिद्धेः। तस्या भवितव्यताप्रत्ययरूपत्वेन उभयकोटीपरामर्शिप्रत्ययरूपत्वाघटनात्। किं बलाका पताकेति वचनं तु निदर्शनद्वयोपदर्शनार्थमुक्तम्। तथा च किं बलाकेत्यत्र बलाकया भवितव्यमिति तात्पर्यम्। किं पातकेत्यत्र च पताकया भवितव्यमिति तात्पर्यम् ॥ कथमेषा प्रतीतिरिति चेत प्ररूपणशास्त्रे ज्ञानमार्गणायां मतिज्ञानव्याख्यानावसरे श्रीमदभयसूरिवर्यैस्तथैव निरूपितत्वात् ॥ यथाहि तद्ग्रन्थः— अवग्रहेण इदं श्वेतमिति ज्ञातेऽर्थे विशेषस्य बलाकारूपस्य पताकारूपस्य वा यथावस्थितस्य आकांक्षा, बलाकया भवितव्यमिति भवितव्यताप्रत्ययरूपा बलाकायामेव संजायमाना ईहाख्यं द्वितीयं ज्ञानं भवेत् ॥ अथवा पताकारूपं विषयमालम्ब्य उत्पद्यमाना अनया पताकया भवितव्यमिति भवितव्यताप्रत्ययरूपा आकांक्षा ईहानाम द्वितीयं ज्ञानं भवेत् ॥ एवमिन्द्रियान्तरविषयेषु। मनोविषये च अवग्रहगृहीते यथावस्थितस्य विशेषस्य आकांक्षारूपा ईहेति निश्चेतव्यम् ॥ मतिज्ञानावरणक्षयोपशमस्य तारतम्यभेदेन अवग्रहेहाज्ञानयोर्भेदसंभवात् ॥ अस्मिन् सम्यग्ज्ञानप्रकरणे बलाका वा पताका वा इति संशयस्य बलाकायां पताकया भवितव्यमिति विपर्ययस्य च मिथ्याज्ञानस्यानवतारात् ॥

२ अथैतस्येत्यत्र अवेतस्य इत्यपेक्षितं। अवायज्ञानविषयीभुतस्येति तदर्थः ॥

३ एवंविधप्रत्यभिज्ञारूपज्ञानस्य कारणभूतं संस्कारविशिष्टं ज्ञानं धारणा न त्विदमित्यर्थः ॥

उक्तानामवग्रहादीनां प्रभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ बहुबहुविधक्षिप्रानिःसृतानुक्तध्रुवाणां सेतराणाम् ॥ १६ ॥

अवग्रहादयः क्रियाविशेषाः प्रकृताः। तदपेक्षोऽयं कर्मनिर्देशः। बह्वादीनां सेतराणामिति। बहुशब्दस्य संख्यावैपुल्यवाचिनो ग्रहणमविशेषात्[1]। संख्यावाची यथा—एकः द्वौ बहव इति। वैपुल्यवाची यथा— बहुरोदनो बहुः सूपः इति। विधशब्दः प्रकारवाची। क्षिप्रग्रहणमचिरप्रतिपत्त्यर्थम्। अनिःसृतग्रहणं असकलपुद्गलोद्गमार्थम्। अनुक्तमभिप्रायेण ग्रहणम्। ध्रुवं निरन्तरं यथार्थग्रहणम्। सेतरग्रहणं प्रतिपक्षसंग्रहार्थं॥ बहूनामवग्रहः। अल्पस्यावग्रहः। बहुविधस्यावग्रहः। एकविधस्यावग्रहः[2]। क्षिप्रमवग्रहः। चिरेणावग्रहः। अनिःसृतस्यावग्रहः। निःसृतस्यावग्रहः। अनुक्तस्यावग्रहः। उक्तस्यावग्रहः। ध्रुवस्यावग्रहः। अध्रुवस्यावग्रहश्चेति अवग्रहो द्वादशविकल्पः॥ एवमीहादयोऽपि। त एते पञ्चभिरिन्द्रियद्वारैर्मनसा च प्रत्येकं प्रादुर्भाव्यन्ते॥ तत्र बह्वव[3]ग्रहादयः मतिज्ञानावरणक्षयोपशमप्रकर्षात् प्रभवन्ति। नेतरे[4] इति। तेषामभ्यर्हितत्वादादौ ग्रहणं क्रियते॥ बहुबहुविधयोः कः प्रतिविशेषः? । यावता बहुषु बहुविधेष्वपि बहुत्वमस्ति। एकप्रकारनानाप्रकारकृतो विशेषः॥ उक्तनिःसृतयोः कः प्रतिविशेषः? । यावता

---

१ अविशेष्योक्तत्वात् ॥ २ बह्वेकविधयोरविशेष इति न मन्तव्यम्। बहूनामवग्रह इत्यत्र बहुत्वसंख्याया मुख्यतया ग्रहणं न नैकविधस्यावग्रह इत्यर्थः।

३ आदिशब्देन बहुविधावग्रहादयो गृह्यन्ते ॥

४ सूत्रे इतरशब्दगृहीता अबह्ववग्रहादयः ॥

सकलनिःसरणान्निःसृतम् । उक्तमप्येवंविधमेव ॥ अयमस्ति विशेषः— अन्योपदेशपूर्वकं ग्रहणमुक्तम् । स्वत एव ग्रहणं निःसृतम् ॥ अपरेषां क्षिप्रनिःसृत इति पाठः ॥ त एवं वर्णयन्ति— श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दमवगृह्यमाणं मयूरस्य वा कुररस्य वेति कश्चित्प्रतिपद्यते । अपरः स्वरूपमेवानिःसृत इति ॥ ध्रुवावग्रहस्य धारणायाश्च कः प्रतिविशेषः? उच्यते । क्षयोपशमप्राप्तिकाले विशुद्धपरिणामसन्तत्या प्राप्तात्क्षयोपशमात्प्रथमसमये यथावग्रहस्तथैव द्वितीयादिष्वपि समयेषु नोनाभ्यधिक इति ध्रुवावग्रह इत्युच्यते ॥ यदा पुनर्विशुद्धपरिणामस्य संक्लेशपरिणामस्य च मिश्रणात्क्षयोपशमो भवति तत उत्पद्यमानोऽवग्रहः कदाचिद्बहूनां कदाचिदल्पस्य कदाचिद्बहुविधस्य कदाचिदेकविधस्य वेति न्यूनाधिकभावात् ध्रुवावग्रह इत्युच्यते ॥ धारणा पुनर्गृहीतार्थाविस्मरणकारणमिति महदनयोरन्तरम् ॥

यद्यवग्रहादयो बह्वादीनां कर्मणामाक्षेप्तारः, बह्वादीनि पुनर्विशेषणानि कस्येत्यत आह—

॥ अर्थस्य ॥ १७ ॥

चक्षुरादिविषयोऽर्थः । तस्य बह्वादिविशेषणविशिष्टस्य अवग्रहादयो भवन्तीत्यभिसम्बन्धः क्रियते ॥ किमर्थमिदमुच्यते यावता बह्वादिरर्थ एव? सत्यमेव किन्तु प्रवादिपरिकल्पनानिवृत्त्यर्थमर्थस्येत्युच्यते । केचित्प्रवादिनो मन्यन्ते रूपादयो गुणा एव इन्द्रियैः सन्निकृष्यन्ते तेषामेव ग्रहणमिति । तदयुक्तम् । नहि ते रूपादयो गुणा अमूर्ता इन्द्रियैः सन्निकर्षमापद्यन्ते । न तर्हि इदानीमिदं भवति रूपं मया दृष्टं, गन्धो वा घ्रात

---

१ परमतापेक्षया ॥

इति । भवति च । कथं? इयर्ति पर्यायांस्तैर्वाऽर्यत इत्यर्थो द्रव्यं तस्मिन्निन्द्रियैः सन्निकृष्यमाणे तदव्यतिरेकाद्रूपादिष्वपि संव्यवहारो युज्यते ॥

किमिमे अवग्रहादयः सर्वस्येन्द्रियानिन्द्रियस्य भवन्ति उत कश्चिद्विषयविशेषोऽस्तीत्यत आह ॥

॥ व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥ १८ ॥

व्यञ्जनमव्यक्तं शब्दादिजातं तस्यावग्रहो भवति । किमर्थमिदं? नियमार्थं, अवग्रह एव नेहादय इति । स तर्हि एवकारः कर्तव्यो न कर्तव्यः? । सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमार्थ इति अन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति ॥ ननु अवग्रहग्रहणमुभयत्र तुल्यं तत्र किं कृतोऽयं विशेषः[१]? ॥ अर्थावग्रहव्यञ्जनावग्रहयोर्व्यक्ताव्यक्तकृतो विशेषः । कथम्? । अभिनवशरावार्द्रीकरणवत् । यथा जलकणद्वित्रिसिक्तः शरावोऽभिनवो नार्द्रीभवति, स एव पुनःपुनः सिच्यमानः शनैस्तिम्यते, एवं श्रोत्रादिष्विन्द्रियेषु शब्दादिपरिणताः पुद्गला द्वित्र्यादिषु समयेषु गृह्यमाणा न व्यक्तीभवन्ति, पुनःपुनरवग्रहे सति व्यक्तीभवन्ति ॥ अतो व्यक्तग्रहणात्प्राग्व्यञ्जनावग्रहः । व्यक्तग्रहणमर्थावग्रहः । ततोऽव्यक्तावग्रहणादीहादयो न भवन्ति ॥

सर्वेन्द्रियाणामविशेषेण व्यञ्जनावग्रहप्रसङ्गे यत्रासम्भवस्तदर्थप्रतिषेधमाह—

॥ न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥ १९ ॥

चक्षुषा अनिन्द्रियेण च व्यञ्जनावग्रहो न भवति । कुतः । अप्राप्यकारित्वात् ॥ यतोऽप्राप्तमर्थमविदिक्कं युक्तसन्नि-

---

१ विशेषाभावे षट्त्रिंशत्त्रिशतमतिज्ञानसंख्याविघटनादित्यभिप्रायः पूर्वपक्षिणः ।

कर्षविशेषेऽवस्थितं बाह्यप्रकाशाभिव्यक्तमुपलभते चक्षुः, मनश्चाप्राप्त-मतो नानयोर्व्यञ्जनावग्रहोऽस्ति ॥ चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वं कथम-प्यवसीयते? । आगमतो युक्तितश्च ॥ आगमतस्तावत्— पुट्ठं सुणोदि सद्दं अपुट्ठं पुण पस्सदे रूवम् । फासं रसं च गन्धं वद्धं पुट्ठं वियाणादि ॥ १ ॥ युक्तितश्च— अप्राप्य-कारि चक्षुः स्पृष्टानवग्रहात् । यदि प्राप्यकारि स्यात् त्वगि-न्द्रियवत् स्पृष्टमञ्जनं गृह्णीयात् ॥ न तु गृह्णात्यतो मनोवदप्राप्य-कारीत्यवसेयम् । ततश्चक्षुर्मनसी वर्जयित्वा शेषाणामिन्द्रियाणां व्यञ्जनावग्रहः । सर्वेषामिन्द्रियानिन्द्रियाणामर्थावग्रह इति सिद्धं ॥

आह निर्दिष्टं मतिज्ञानं लक्षणतो विकल्पतश्च; तद-नन्तरमुद्दिष्टं यत् श्रुतं तस्येदानीं लक्षणं विकल्पश्च वक्तव्य इत्यत आह ॥

॥ श्रुतं मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम् ॥ २० ॥

श्रुतशब्दोऽयं श्रवणमुपादाय व्युत्पादितोऽपि रूढिवशात् कस्मिंश्चिज्ज्ञानविशेषे वर्तते ॥ यथा कुशलवनकर्मप्रतीत्या व्युत्पा-दितोऽपि कुशलशब्दो रूढिवशात्पर्यवदाते वर्तते ॥ कः पुनरसौ ज्ञानविशेष इति अत आह "श्रुतं मतिपूर्वमिति" श्रुतस्य प्रमाणत्वं पूरयतीति पूर्वं निमित्तं कारणमित्यनर्थान्तरम् ॥ मति-र्निर्दिष्टा । मतिः पूर्वमस्य मतिपूर्वं मतिकारणमित्यर्थः ॥ यदि मतिपूर्वं श्रुतं तदपि मत्यात्मकं प्राप्नोति कारणसदृशं हि लोके कार्यं दृष्टमिति । नैतदैकान्तिकम् । दण्डादिकारणोऽयं घटो न दण्डाद्यात्मकः । अपि च सति तस्मिन् तदभावात् सत्यपि मतिज्ञाने बाह्यश्रुतज्ञाननिमित्तसन्निधानेऽपि प्रबलश्रुतावर-णोदयस्य श्रुताभावः । श्रुतावरणक्षयोपशमप्रकर्षे तु सति श्रुत-ज्ञानमुत्पद्यत इति मतिज्ञानं निमित्तमात्रं ज्ञेयम् ॥ आह श्रुत-

मनादिनिधनमिष्यते। तस्य मतिपूर्वकत्वे तदभावः। आदिमतोऽन्तवत्त्वात्। ततश्च पुरुषकृतत्वादप्रामाण्यमिति, नैष दोषः॥ द्रव्यादिसामान्यार्पणात् श्रुतमनादिनिधनमिष्यते॥ नहि केनचित्पुरुषेण क्वचित्कदाचित्कथञ्चिदुत्प्रेक्षितमिति। तेषामेव विशेषापेक्षया आदिरन्तश्च सम्भवतीति मतिपूर्वमित्युच्यते॥ यथांकुरो बीजपूर्वकः स च सन्तानापेक्षया अनादिनिधन इति॥ न चापौरुषेयत्वं प्रामाण्यकारणम्। चौर्याद्युपदेशस्यास्मर्यमाणकर्तृकस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात्॥ अनित्यस्य च प्रत्यक्षादेः प्रामाण्ये को विरोधः?। आह, प्रथमसम्यक्त्वोत्पत्तौ युगपज्ज्ञानपरिणामान्मतिपूर्वकत्वं श्रुतस्य नोपपद्यत इति। तदयुक्तं सम्यक्त्वस्य तदपेक्षत्वात्। आत्मलाभस्तु क्रमवानिति मतिपूर्वकत्वव्याघाताभावः॥ आह मतिपूर्वं श्रुतमित्येतल्लक्षणमव्यापि श्रुतपूर्वमपि श्रुतमिष्यते। तद्यथा— शब्दपरिणतपुद्गलस्कन्धादाहितवर्णपदवाक्यादिभावाच्चक्षुरादिविषयाच्च आद्यश्रुतविषयभावमापन्नादव्यभिचारिणः कृतसंगीतिर्जनो घटाज्जलधारणादिकार्यसम्बन्ध्यन्तरं प्रतिपद्यते धूमादेर्वाग्न्यादिद्रव्यं, तदा श्रुतात् श्रुतप्रतिपत्तिरिति। नैष दोषः। तस्यापि मतिपूर्वकत्वमुपचारतः॥ श्रुतमपि क्वचिन्मतिपूर्वकत्वान्मतिरित्युपचर्यत इति॥ भेदशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते द्विभेदमनेकभेदं द्वादशभेदमिति॥ द्विभेदं तावत्— अङ्गबाह्यमङ्गप्रविष्टमिति। अङ्गबाह्यमनेकविधं दशवैकालिकोत्तराध्ययनादि॥ अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधम्॥ तद्यथा— आचारः। सूत्रकृतम्। स्थानम्। समवायः। व्याख्याप्रज्ञप्तिः। ज्ञातृधर्मकथा। उपासकाध्ययनम्। अन्तकृद्दशम्। अनुत्तरोपपादिकदशम्। प्रश्नव्याकरणम्। विपाकसूत्रम्।

---

१ मतिश्रुतोत्पत्तेः॥ २ ज्ञानसम्यग्भावस्य॥

दृष्टिवाद इति ॥ दृष्टिवादः पञ्चविधः— परिकर्म । सूत्रम् । प्रथमानुयोगः । पूर्वगतम् । चूलिका चेति ॥ तत्र पूर्वगतं चतुर्दशविधम्— उत्पादपूर्वम् । अग्रायणीयम् । वीर्यानुप्रवादम् । अस्तिनास्तिप्रवादम् ॥ ज्ञानप्रवादम् । सत्यप्रवादम् । आत्मप्रवादम् । कर्मप्रवादम् । प्रत्याख्याननामधेयम् । विद्यानुप्रवादम् । कल्याणनामधेयम् । प्राणावायम् । क्रियाविशालम् । लोकबिन्दुसारमिति ॥ तदेतत् श्रुतं द्विभेदमनेकभेदं द्वादशभेदमिति ॥ किंकृतोऽयं विशेषः? । वक्तृविशेषकृतः ॥ त्रयो वक्तारः । सर्वज्ञतीर्थकरः । इतरो वा श्रुतकेवली । आरातीयश्चेति ॥ तत्र सर्वज्ञेन परमर्षिणा परमाचिन्त्यकेवलज्ञानविभूतिविशेषेण अर्थत आगम उद्दिष्टः । तस्य प्रत्यक्षदर्शित्वात्प्रक्षीणदोषत्वाच्च प्रामाण्यम् । तस्य साक्षाच्छिष्यैर्बुध्यतिशयर्धियुक्तैर्गणधरैः श्रुतकेवलिभिरनुस्मृतग्रन्थरचनमङ्गपूर्वलक्षणं तत्प्रमाणं, तत्प्रामाण्यात् ॥ आरातीयैः पुनराचार्यैः कालदोषासङ्क्षिप्तायुर्मतिबलाशिष्यानुग्रहार्थं दशवैकालिकाद्युपनिबद्धं, तत्प्रमाणमर्थतस्तदेवेदमिति ॥ क्षीरार्णवजलं घटगृहीतमिव ।

व्याख्यातं परोक्षम् । प्रत्यक्षमिदानीं वक्तव्यम् । तत् द्वेधा— देशप्रत्यक्षं सकलप्रत्यक्षं च ॥ देशप्रत्यक्षमवधिमनःपर्ययज्ञाने । सर्वप्रत्यक्षं केवलम् ॥ यद्येवमिदमेव तावदवधिज्ञानं त्रिःप्रकारस्य प्रत्यक्षस्याद्यं व्याक्रियतामित्यत्रोच्यते ॥ द्विविधोऽवधिः । भवप्रत्ययः क्षयोपशमनिमित्तश्चेति ॥ तत्र भवप्रत्यय उच्यते—

॥ भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणाम् ॥ २१ ॥

भव इत्युच्यते । को भवः? । आयुर्नामकर्मोदयनिमित्त आत्मनः पर्यायो भवः । प्रत्ययः कारणं निमित्तमित्यनर्थान्त-

रम् ॥ भवः प्रत्ययोऽस्य भवप्रत्ययोऽवधिः । देवनारकाणां वेदितव्यः ॥ यद्येवं तत्र क्षयोपशमनिमित्तत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । तदाश्रयात्तत्सिद्धेः ॥ भवं प्रतीत्य क्षयोपशमः सञ्जायत इति कृत्वा भवः प्रधानकारणमित्युपदिश्यते ॥ यथा पतत्रिणो गमनमाकाशे भवनिमित्तं न शिक्षागुणविशेषः, तथा देवनारकाणां व्रतनियमाद्यभावेऽपि जायत इति भवप्रत्यय इत्युच्यते । इतरथा हि भवः साधारण इति कृत्वा सर्वेषामविशेषः स्यात् इष्यते च तत्रावधेः प्रकर्षाप्रकर्षवृत्तिः । देवनारकाणामित्यविशेषाभिधानेऽपि सम्यग्दृष्टीनामेव ग्रहणं । कुतः ? अवधिग्रहणात् मिथ्यादृष्टीनां च विभङ्ग इत्युच्यते ॥ प्रकर्षाप्रकर्षवृत्तिश्च आगमतो विज्ञेया ॥

यदि भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणां, अथ क्षयोपशमहेतुः केषामित्यत आह ॥

॥ क्षयोपशमनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥२२॥

अवधिज्ञानावरणस्य देशघातिस्पर्द्धकानामुदये सति सर्वघातिस्पर्द्धकानामुदयाभावः क्षयः । तेषामेवानुदयप्राप्तानां सदवस्था उपशमः । तौ निमित्तमस्येति क्षयोपशमनिमित्तः । सः शेषाणां वेदितव्यः ॥ के पुनः शेषाः ? । मनुष्यास्तिर्यञ्चश्च । तेष्वपि यत्र सामर्थ्यमस्ति तत्रैव वेदितव्यः । नह्यसँज्ञिनामपर्याप्तकानां च तत्सामर्थ्यमस्ति ॥ संज्ञिनां पर्याप्तकानां च न सर्वेषाम् । केषां तर्हि ? । यथोक्तसम्यग्दर्शनादिनिमित्तसन्निधाने सति शान्तक्षीणकर्मणां तस्योपलब्धिर्भवति । सर्वस्य क्षयोपशमनिमित्तत्वे क्षयोपशमग्रहणं नियमार्थं क्षयोपशम एव निमित्तं न भवं इति ॥

---

१ तीर्थंकृतां भवप्रत्ययोऽपि अवधिर्भवतीत्यर्थः " भवपंचइगो सुरः णिरयाणं तित्थे वि सव्व अंगुत्थो ,, इतिवचनात् ॥

स एषोऽवधिः षड्विकल्पः। कुतः? अनुगाम्यननुगामिवर्द्धमानहीयमानावस्थितानवस्थितभेदात् ॥ कश्चिदवधिर्भास्करप्रकाशवद्गच्छन्तमनुगच्छति ॥ कश्चिन्नानुगच्छति तत्रैवातिपतति उन्मुग्धप्रश्नादेशिपुरुषवचनवत् ॥ अपरोऽवधिः अरणिनिर्मंथनोत्पन्नशुष्कपत्रोपचीयमानेन्धननिचयसमिद्धपावकवत्सम्यग्दर्शनादिगुणविशुद्धिपरिणामसन्निधानाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो वर्द्धते असंख्येयलोकेभ्यः ॥ अपरोऽवधिः अन्तरितपरिच्छिन्नोपादानसन्तत्यग्निशिखावत्सम्यग्दर्शनादिगुणहानिसंक्लेशपरिणामविवृद्धियोगाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो हीयते। आ अंगुलस्यासंख्येयभागात् ॥ इतरोऽवधिः सम्यग्दर्शनादिगुणावस्थानाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्तत्परिमाण एवावतिष्ठते न हीयते नापि वर्द्धते लिङ्गवत्। आ भवक्षयादा केवलज्ञानोत्पत्तेर्वा ॥ अन्योऽवधिः सम्यग्दर्शनादिगुणहानिवृद्धियोगाद्यत्परिमाण उत्पन्नस्ततो वर्द्धते यावदनेन वर्धितव्यं, हीयते च यावदनेन हातव्यं वायुवेगप्रेरितजलोर्मिवत् ॥ एवं षड्विकल्पोऽवधिर्भवति ॥

एवं व्याख्यातमवधिज्ञानं तदनन्तरमिदानीं मनःपर्ययज्ञानं वक्तव्यं, तस्य भेदपुरःसरं लक्षणं व्याचिख्यासुरित्याह—

॥ ऋजुविपुलमती मनःपर्ययः ॥ २३ ॥

ऋज्वी निर्वर्तिता प्रगुणा च। कस्मान्निर्वर्तिता? वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परमनोगतस्य विज्ञानात्। ऋज्वी मतिर्यस्य सोऽयं ऋजुमतिः ॥ अनिर्वर्तिता कुटिला च विपुला च। कस्मादनिर्वर्तिता? वाक्कायमनस्कृतार्थस्य परकीयमनोगतस्य विज्ञानात्। विपुला मतिर्यस्य सोऽयं विपुलमतिः ॥ ऋजुमतिश्च विपुलमतिश्च ऋजुविपुलमती ॥ एकस्य मतिशब्दस्य गतार्थत्वादप्रयोगः। अथवा ऋजुश्च विपुला च ऋजुविपुले। ऋजुविपुले मती

ययोस्तौ ऋजुविपुलमती । स एष मनःपर्ययो द्विविधः ऋजुमतिर्विपुलमतिरिति ॥ आह उक्तो भेदः, लक्षणमिदानीं वक्तव्यमित्यत्रोच्यते । वीर्यान्तरायमनःपर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलाभावष्टम्भादात्मनः परकीयमनःसम्बन्धेन लब्धवृत्तिरुपयोगो मनःपर्ययः ॥ मतिज्ञानप्रसङ्ग इति चेदुक्तोत्तरं पुरस्तात् । अपेक्षाकारणं मन इति । परकीयमनसि व्यवस्थितोऽर्थः अनेन ज्ञायते इत्येतावदत्रापेक्ष्यते । तत्र ऋजुमतिर्मनःपर्ययः कालतो जघन्येन जीवानामात्मनश्च द्वित्रीणि भवग्रहणानि, उत्कर्षेण सप्ताष्टौ गत्यागत्यादिभिः प्ररूपयति ॥ क्षेत्रतो जघन्येन गव्यूतिपृथक्त्वं[1], उत्कर्षेण योजनपृथक्त्वस्याभ्यन्तरं न बहिः ॥ द्वितीयकालतो जघन्येन सप्ताष्टौ भवग्रहणानि, उत्कर्षेणासंख्येयानि गत्यागत्यादिभिः प्ररूपयति ॥ क्षेत्रतो जघन्येन योजनपृथक्त्वं, उत्कर्षेण मानुषोत्तरशैलस्याभ्यन्तरं न बहिः ॥

उक्तयोरनयोः पुनरपि विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ विशुध्द्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २४ ॥

तदावरणक्षयोपशमे सति आत्मनः प्रसादो विशुद्धिः । प्रतिपतनं प्रतिपातः न प्रतिपातः अप्रतिपातः । उपशान्तकषायस्य चारित्रमोहोद्रेकात्प्रच्युतसँयमशिखरस्य प्रतिपातो भवति । क्षीणकषायस्य प्रतिपातकारणाभावादप्रतिपातः ॥ विशुद्धिश्च अप्रतिपातश्च विशुध्द्यप्रतिपातौ ताभ्याम् । तयोर्विशेषस्तद्विशेषः ॥ तत्र विशुध्द्या तावत्— ऋजुमतेर्विपुलमतिर्द्रव्यक्षेत्रकालभावैर्विशुद्धतरः । कथमिह ? यः कार्मणद्रव्यानन्तभागोऽन्त्यः सर्वावधिना ज्ञातस्तस्य पुनरनन्तभागीकृतस्यान्त्यो भागः ऋजुमतेर्विषयः ।

---

१ त्रिसंख्यातोऽधिका अष्टसंख्यातो न्यूना संख्या ॥

तस्य ऋजुमतिविषयस्यानन्तभागीकृतस्यान्त्यो भागो विपुलमते-र्विषयः। अनन्तस्यानन्तभेदत्वात् ॥ द्रव्यक्षेत्रकालतो विशुद्धि-रुक्ता। भावतो विशुद्धिः सूक्ष्मतरद्रव्यविषयत्वादेव वेदितव्या, प्रकृष्टक्षयोपशमविशुद्धियोगात् ॥ अप्रतिपातेनापि विपुलमतिर्विशिष्टः। स्वामिनां प्रवर्द्धमानचारित्रोदयत्वात् ॥ ऋजुमतिः पुनः प्रतिपाती, स्वामिनां कषायोद्रेकाद्धीयमानचारित्रोदयत्वात् ॥

यद्यस्य मनःपर्ययस्य प्रत्यात्ममयं विशेषः, अथानयोरवधि-मनःपर्यययोः कुतो विशेष इत्यत आह—

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्यययोः २५

विशुद्धिः प्रसादः। क्षेत्रं यत्रस्थान्भावान्प्रतिपद्यते। स्वामी प्रयोक्ता। विषयो ज्ञेयः ॥ तत्रावधेर्मनःपर्ययो विशुद्धतरः। कुतः। सूक्ष्मविषयत्वात् ॥ क्षेत्रमुक्तं विशेषो वक्ष्यते ॥ स्वामित्वं प्रत्युच्यते। प्रकृष्टचारित्रगुणोपेतेषु वर्ततेऽप्रमत्तादिक्षीणकषायान्तेषु। तत्र चोत्पद्यमानः प्रवर्द्धमानचारित्रेषु न हीयमानचारित्रेषु। प्रवर्द्ध-मानचारित्रेषु चोत्पद्यमानः सप्तविधान्यतमर्द्धिप्राप्तेषूपजायते नेतरेषु। ऋद्धिप्राप्तेषु केषुचिन्न सर्वेष्विति ॥ * अस्य स्वामिविशेष-विशिष्टसंयमग्रहणं वाक्ये कृतम् * ॥ अवधिः पुनश्चा-तुर्गतिकेष्विति स्वामिभेदादप्यनयोर्विशेषः ॥

इदानीं केवलज्ञानलक्षणाभिधानं प्राप्तकालं तदुल्लंघ्य ज्ञानानां विषयनिबन्धः परीक्ष्यते ॥ कुतः। तस्य मोहक्षयात् ज्ञानदर्श-नावरणान्तरायक्षयाच्च केवलमित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥ यद्येव-

---

* अस्यायं स्वामिविशेषः विशिष्टसँयमग्रहणं वा प्रकृतम् ॥ इत्येकः पाठः ॥ अस्यायं स्वामिविशेषः विशिष्टसँयतग्रहणं वा कृतं न सूत्रे ॥ इत्य-प्यन्यः पाठः पुस्तकान्तरे विद्यते ॥

माद्ययोरेव तावन्मतिश्रुतयोर्विषयनिबन्ध उच्यतामित्यत आह—

॥ मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २६ ॥

निबन्धनं निबन्धः[1]। कस्य विषयस्य। तद्विषयग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्॥ प्रकृतं विषयग्रहणं। क्व प्रकृतं? विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्य इत्यतस्तस्यार्थवशाद्विभक्तिपरिणामो भवतीति विषयस्येत्यभिसम्बध्यते॥ द्रव्येष्विति बहुवचननिर्देशः सर्वेषां जीवधर्माधर्माकाशपुद्गलानां संग्रहार्थः। तद्विशेषणार्थमसर्वपर्यायग्रहणम्॥ तानि द्रव्याणि मतिश्रुतयोर्विषयभावमापद्यमानानि कतिपयैरेव पर्यायैर्विषयभावमास्कन्दन्ति न सर्वपर्यायैरनन्तैरपीति॥ अत्राह— धर्मास्तिकायादीन्यतीन्द्रियाणि तेषु मतिज्ञानं न प्रवर्तते। अतः सर्वद्रव्येषु मतिज्ञानं वर्तत इत्ययुक्तम्॥ नैष दोषः। अनिन्द्रियाख्यं करणमस्ति तदालम्बनो[2] नोइन्द्रियावरणक्षयोपशमलब्धिपूर्वक उपयोगोऽवग्रहादिरूपः प्रागेवोपजायते ततस्तत्पूर्वं श्रुतज्ञानं तद्विषयेषु स्वयोग्येषु व्याप्रियते॥

अथ मतिश्रुतयोरनन्तरनिर्देशार्हस्यावधेः को विषयनिबन्ध इत्यत आह—

॥ रूपिष्ववधेः ॥ २७ ॥

विषयनिबन्ध इत्यनुवर्तते। रूपिष्वित्यनेन पुद्गलाः पुद्गलद्रव्यसम्बन्धाश्च जीवाः परिगृह्यन्ते। रूपिष्वेवावधेर्विषयनिबन्धो नारूपेष्विति नियमः क्रियते। रूपिष्वपि भवन्न सर्वपर्यायेषु स्वयोग्येष्वेवेत्यवधारणार्थमसर्वपर्यायेष्वित्यभिसम्बध्यते॥

अथ तदनन्तरनिर्देशभाजो मनःपर्ययस्य को विषयनिबन्ध इत्यत आह—

॥ तदनन्तभागे मनःपर्ययस्य ॥ २८ ॥

---

१ सम्बन्धः॥ २ तत्कारणकः॥

* यदेतद्रूपिद्रव्यं सर्वावधिज्ञानविषयत्वेन समर्थितं तस्यानन्तभागीकृतस्यैकस्मिन्भागे मनःपर्ययः प्रवर्तते ॥ *

अथान्ते यन्निर्दिष्टं केवलज्ञानं तस्य को विषयनिबन्ध इत्यत आह—

॥ सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ २९ ॥

द्रव्याणि च पर्यायाश्च द्रव्यपर्याया इति इतरेतरयोगलक्षणो द्वन्द्वः ॥ तद्विशेषणं सर्वग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बध्यते सर्वेषु द्रव्येषु सर्वेषु पर्यायेष्विति ॥ जीवद्रव्याणि तावदनन्तानन्तानि, पुद्गलद्रव्याणि च ततोऽप्यनन्तानन्तानि अणुस्कन्धभेदेन भिन्नानि, धर्माधर्माकाशानि त्रीणि, कालश्चासंख्येयस्तेषां पर्यायाश्च त्रिकालभुवः प्रत्येकमनन्तानन्तास्तेषु । द्रव्यं पर्यायजातं वा न किञ्चित्केवलज्ञानस्य विषयभावमतिक्रान्तमस्ति ॥ अपरिमितमाहात्म्यं हि तदिति ज्ञापनार्थं सर्वद्रव्यपर्यायेष्वित्युच्यते ॥

आह विषयनिबन्धोऽवधृतो मत्यादीनां, इदं तु न निर्ज्ञातमेकस्मिन्नात्मनि स्वनिमित्तसान्निधानोपजनितवृत्तीनि ज्ञानानि यौगपद्येन कति भवन्तीत्यत उच्यते—

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्ना चतुर्भ्यः ॥३०॥

एकशब्दः संख्यावाची, आदिशब्दोऽवयववचनः, एक

---

* अवधेर्मनःपर्ययस्य सूक्ष्मविषयत्वदर्शनार्थं सूत्रमिदं न तु विषयनिबन्धनार्थम् । यतो मनःपर्ययस्यावधिविषयानन्तभागेऽन्यत्रापि च दर्शिता वृत्तिः प्रवर्तते* इत्यप्यधिकः पाठः ।

१ लोगागासपदेसे एक्केक्के जे ठिया हु एक्केक्का ॥ रयणाणं रासीओ ते कालाणू मुणेयव्वा ॥ १ ॥ इति गाथोक्तप्रकारेण कालद्रव्यस्याणुरूपत्वान्नानात्वं धर्माधर्माकाशानामनेकप्रदेशत्वेऽपि खण्डात्मकत्वाभावादेकैकत्वमवबोद्धव्यम् ॥ २ विवृतः इत्यपि पाठान्तरम् ॥

आदिर्येषां तानि इमान्येकादीनि भाज्यानि विभक्तव्यानि यौगपद्येनैकस्मिन्नात्मनि ॥ आ कुतः? आ चतुर्भ्यः ॥ तद्यथा—एकं तावत्केवलज्ञानं न तेन सहान्यानि क्षायोपशमिकानि युगपदवतिष्ठन्ते । द्वे मतिश्रुते । त्रीणि मतिश्रुतावधिज्ञानानि, मतिश्रुतमनःपर्ययज्ञानानि वा । चत्वारि मतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानानि । न पञ्च सन्ति केवलस्यासहायत्वात् ॥

यथोक्तानि मत्यादीनि ज्ञानव्यपदेशमेव लभन्ते, उतान्यथापीत्यत आह—

॥ मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥ ३१ ॥

विपर्ययो मिथ्येत्यर्थः । कुतः । सम्यगधिकारात् ॥ च शब्दः समुच्चयार्थः । विपर्ययश्च सम्यक्चेति ॥ कुतः पुनरेषां विपर्ययः? मिथ्यादर्शनेन सहैकार्थसमवायात् । सरजस्ककटुकालाबुगतदुग्धवत् ॥ ननु च तत्राधारदोषात् दुग्धस्य रसविपर्ययो भवति, न च तथा मत्यज्ञानादीनां विषयग्रहणे विपर्ययः ॥ तथा हि, सम्यग्दृष्टिर्यथा चक्षुरादिभिः रूपादीनुपलभते, तथा मिथ्यादृष्टिरपि मत्यज्ञानेन ॥ यथा च सम्यग्दृष्टिः श्रुतेन रूपादीनि जानाति निरूपयति च[1] तथा मिथ्यादृष्टिरपि श्रुताज्ञानेन ॥ यथा चावधिज्ञानेन सम्यग्दृष्टिः रूपिणोऽर्थानवगच्छति तथा मिथ्थादृष्टिर्विभङ्गज्ञानेनेति ॥ अत्रोच्यते—

॥ सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥३२॥

सद्विद्यमानमसदविद्यमानमित्यर्थः । तयोरविशेषेण यदृच्छया उपलब्धेर्विपर्ययो भवति ॥ कदाचिद्रूपादि सदप्यसदिति प्रति-

---

१ जानाति निरूपयति इत्यपि पाठान्तरम् ॥

पद्यते, असदपि सदिति, कदाचित्सत्सदेव, असदप्यसदेवेति मिथ्यादर्शनोदयादध्यवस्यति ॥ यथा पित्तोदयाकुलितबुद्धिर्मातरं भार्येति, भार्यामपि मातेति मन्यते। यदृच्छया मातरं मातैवेति भार्यामपि भार्यैवेति च ॥ तदपि न तत्सम्यग्ज्ञानम् ॥ एवं मत्यादीनामपि रूपादिषु विपर्ययो वेदितव्यः ॥ तथा हि कश्चिन्मिथ्यादर्शनपरिणाम आत्मन्यवस्थितः रूपाद्युपलब्धौ सत्यामपि कारणविपर्यासं भेदाभेदविपर्यासं स्वरूपविपर्यासं च जनयति ॥ कारणविपर्यासस्तावत्— रूपादीनामेकं कारणममूर्त्तं नित्यमिति केचित्[1]कल्पयन्ति ॥ अपरे[2] पृथिव्यादिजातिभिन्नाः परमाणवश्चतुस्त्रिद्व्येकगुणास्[3]तुल्यजातीयानां कार्याणामारम्भका इति ॥ अन्ये[4] वर्णयन्ति— पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि, भौतिकधर्मा वर्णगन्धरसस्पर्शाः, एतेषां समुदायो रूपपरमाणुरष्टक इत्यादि ॥ इतरे[5] वर्णयन्ति— पृथिव्यप्तेजोवायवः काठिन्यादिद्रवत्वाद्युष्णत्वादीरणत्वादि[6]गुणा जातिभिन्नाः परमाणवः कार्यस्यारंभकाः ॥ भेदाभेदविपर्यासः कारणात्कार्यमर्थान्तर[7]भूतमेवेति अनर्थान्तरभूतमेवेति च परि[8]कल्पना ॥ स्वरूपविपर्यासः रूपादयो निर्विकल्पाः[9] सन्ति न सन्त्येव वा। तदाकारपरिणतं विज्ञानमेव[10]। न तदालम्बनं वस्तु बाह्यमिति ॥ एवमन्यानपि परिकल्पनाभेदान् दृष्टेष्टविरुद्धान्मिथ्यादर्शनोदयात्कल्पयन्ति तत्र च श्रद्धानमुत्पादयन्ति। ततस्तन्मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं अवध्यज्ञानं च भवति ॥ सम्यग्दर्शनं

---

१ वेदान्तिनः ॥ २ यौगाः ॥ ३ पार्थिवपरमाणुषु गन्धरसरूपस्पर्शाः। आप्येषु रसरूपस्पर्शाः। तैजसेषु रूपस्पर्शौ। वायवीयेषु स्पर्शः ॥ ४ सौगतविशेषाः ॥ ५ चार्वाकाः ॥ ६ प्रेरणत्वादिगुणाः ॥ ७ यौगानां कल्पना ॥ ८ सांख्यानाम् ॥ ९ वैभाष्यककल्पना ॥ १० विज्ञानाद्वैतवादिकल्पना ॥

पुनस्तत्त्वार्थाधिगमे श्रद्धानमुत्पादयति। ततस्तन्मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं भवति॥

आह प्रमाणं द्विप्रकारं वर्णितम्। प्रमाणैकदेशाश्च नयास्तदनन्तरोद्देशभाजो निर्देष्टव्या इत्यत आह—

॥ नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्द-समभिरूढैवम्भूता नयाः ॥३३॥

एतेषां सामान्यविशेषलक्षणं वक्तव्यम्। सामान्यलक्षणं तावद्वस्तुन्यनेकान्तात्मन्यविरोधेन हेत्वर्पणात्साध्याविशेषस्य याथात्म्यप्रापणप्रवणप्रयोगो नयः। स द्वेधा द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्चेति॥ द्रव्यं सामान्यमुत्सर्गः अनुवृत्तिरित्यर्थः। तद्विषयो द्रव्यार्थिकः॥ पर्यायो विशेषोऽपवादो व्यावृत्तिरित्यर्थः। तद्विषयः पर्यायार्थिकः॥ तयोर्भेदा नैगमादयः। तेषां विशेषलक्षणमुच्यते— अनभिनिर्वृत्तार्थसङ्कल्पमात्रग्राही नैगमः॥ कञ्चित्पुरुषं परिगृहीतपरशुं गच्छन्तमवलोक्य कश्चित्पृच्छति किमर्थं भवान्गच्छतीति। स आह प्रस्थमानेतुमिति। नासौ तदा प्रस्थपर्यायः सन्निहितः। तदभिनिर्वृत्तये सङ्कल्पमात्रे प्रस्थव्यवहारः॥ तथा एधोदकाद्याहरणे व्याप्रियमाणं कञ्चित्पृच्छति किं करोति भवानिति। स आह ओदनं पचामीति। न तदौदनपर्यायः सन्निहितः। तदर्थे व्यापारे स प्रयुज्यते॥ एवम्प्रकारो लोकसंव्यवहारः अनभिनिर्वृत्तार्थसङ्कल्पमात्रविषयो नैगमस्य गोचरः॥१॥ स्वजात्यविरोधेनैकध्यमुपनीय पर्यायानाक्रान्तभेदानविशेषेण समस्तग्रहणात्संग्रहः॥ सत् द्रव्यं घट इत्यादि। सदित्युक्ते सदिति वाग्विज्ञानानुप्रवृत्तिलिङ्गानुमितसत्ताधारभूतानामविशेषेण सर्वेषां संग्रहः। द्रव्यमित्युक्तेऽपि द्रवति गच्छति तांस्तान्पर्यायानित्युपलक्षि-

तानां जीवाजीवतद्भेदप्रभेदानां संग्रहः। तथा घट इत्युक्तेऽपि घटबुध्द्यभिधानानुगमलिङ्गानुमितसकलार्थसंग्रहः। एवम्प्रकारोऽन्योऽपि संग्रहनयः ॥ २ ॥ संग्रहनयाक्षिप्तानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं व्यवहारः ॥ को विधिः? । यः संग्रहगृहीतोऽर्थस्तदानुपूर्व्येणैव व्यवहारः प्रवर्तत इत्ययं विधिः। तद्यथा— सर्वसंग्रहेण यत्संगृहीतं तच्चानपेक्षितविशेषं नालं संव्यवहारायेति व्यवहारनय आश्रीयते। यत्सत्तत् द्रव्यं गुणो वेति। द्रव्येणापि संग्रहाक्षिप्तेन जीवाजीवविशेषानपेक्षेण न शक्यः संव्यवहार इति जीवद्रव्यमजीवद्रव्यमिति वा व्यवहार आश्रीयते। जीवाजीवावपि संग्रहाक्षिप्तौ नालं संव्यवहारायेति प्रत्येकं देवनारकादिर्घटादिश्च व्यवहारेणाश्रीयते। एवमयं नयस्तावद्वर्तते यावत्पुनर्नास्ति विभागः ॥ ३ ॥ ऋजुं प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयत इति ऋजुसूत्रः। पूर्वान्परांस्त्रिकालविषयानतिशय्य वर्तमानकालविषयानादत्ते अतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेन व्यवहाराभावात्। तच्च वर्तमानं समयमात्रं तद्विषयपर्यायमात्रग्राह्योऽयमृजुसूत्रः ॥ ननु संव्यवहारलोपप्रसङ्ग इति चेन्नास्य नयस्य विषयमात्रप्रदर्शनं क्रियते। सर्वनयसमूहसाध्यो हि लोकसंव्यवहारः ॥ ४ ॥ लिङ्गसंख्यासाधनादिव्यभिचारनिवृत्तिपरः[1] शब्दनयः ॥ तत्र लिङ्गव्यभिचारः— पुष्यस्तारका नक्षत्रमिति ॥ संख्याव्यभिचारः— जलमापो वर्षा ऋतुराम्रा वनं वरणा नगरमिति ॥ साधनव्यभिचारः— (कारकव्यभिचारः) सेना पर्वतमधिवसति[2] ॥ पुरुषव्यभिचारः— एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि,

---

१ लिङ्गादीनां व्यभिचारो दोषो नास्तीत्यभिप्रायपरः ॥ २ आधितिष्ठतीत्यर्थः ॥

यातस्ते पितेति * ॥ कालव्यभिचारः— विश्वदृश्वाऽस्य पुत्रो जनिता । भाविकृत्यमासीदिति[1] ॥ उपग्रहव्यभिचारः— सन्तिष्ठते प्रतिष्ठते विरमत्युपरमतीति[2][3] ॥ एवम्प्रकारं व्यवहारनयं न्याय्यं[4] मन्यते । अन्यार्थस्यान्यार्थेन सम्बन्धाभावात् ॥ लोकसमयविरोध इति चेत् । विरुध्यताम् । तत्त्वमिह मीमांस्यते[5] न भैषज्यमातुरेच्छानुवर्ति ॥ ५ ॥ नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढः । यतो नानार्थान्समतीत्यैकमर्थमाभिमुख्येन रूढः समभिरूढः ॥ गौरित्ययं शब्दो वागादिषु अर्थेषु वर्तमानः पशावभिरूढः । अथवा अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । तत्रैकस्यार्थस्यैकेन गतार्थत्वात्पर्यायशब्दप्रयोगोऽनर्थकः ॥ शब्दभेदश्चेदस्ति अर्थभेदेनाप्यवश्यं भवितव्यमिति नानार्थसमभिरोहणात्समभिरूढः ॥ इन्दनादिन्द्रः शकनाच्छक्रः पूर्दारणात्पुरन्दर इत्येवं सर्वत्र ॥ अथवा यो यत्राभिरूढः स तत्र समेत्याभिमुख्येनारोहणात्समभिरूढः । यथा क्व भवानास्ते । आत्मनीति । कुतः । वस्त्वन्तरे वृत्त्यभावात् ॥ यद्यन्यस्यान्यत्र वृत्तिः स्यात्, ज्ञानादीनां रूपादीनां चाकाशे

---

* अस्यायमर्थः— एहि त्वमागच्छ; त्वं, एवं मन्ये; अहं रथेन यास्यामि एतावता त्वं रथेन यास्यसि; ते पिता अग्रे रथेन यात इत्यर्थः । अत्र मध्यमपुरुषस्थाने उत्तमपुरुषः उत्तमपुरुषस्थाने मध्यमः पुरुषः । तदर्थं सूत्रमिदम् । प्रहासे मन्योपदेशे तूत्तमैकवचनं चोत्तमे मध्यमस्य।

१ अत्र भविष्यत्कालेऽतीतकालविभक्तिः ॥ २ अत्र परस्मैपदोपग्रहः ॥ अत्र सूत्रम् । समवप्राविभ्यः ॥ ३ रमु क्रीडायामित्यत्रात्मनेपदोपग्रहः । ' व्याङ्परिभ्यो रमः ' इति व्यभिचारसूत्रम् । देवदत्तमुपरमति ॥ ४ जलं पततीति वक्तव्ये आपः पतन्तीति व्यवहारो जायते अत्रापशब्दोत्तरं बहुत्वाभिधायकप्रत्ययोपनिबन्धनं वस्तुतो निरर्थकमेव, बहुत्वस्य जले अन्वयायोगात् । तथापि शब्दानुशासनशास्त्रमाहिम्ना बहुत्ववाचकप्रत्ययसमभिव्याहारः कर्तव्य एव भवति । ५ परीक्ष्यते ॥

वृत्तिः स्यात् ॥ ६ ॥ येनात्मना भूतस्तेनैवाध्यवसाययतीति एवम्भूतः ॥ स्वाभिधेयक्रियापरिणतिक्षणे एव स शब्दो युक्तो नान्यदेति । यदैवेन्दति तदैवेन्द्रो नाभिषेचको न पूजक इति । यदैव गच्छति तदैव गौर्न स्थितो न शयित इति ॥ अथवा येनात्मना येन ज्ञानेन भूतः परिणतस्तेनैवाध्यवसाययति । यथेन्द्राग्निज्ञानपरिणत[1] आत्मैवेन्द्रोऽग्निश्चेति ॥ ७ ॥ उक्ता नैगमादयो नयाः उत्तरोत्तरसूक्ष्मविषयत्वादेषां क्रमः[2] पूर्वपूर्वहेतुकत्वाच्च[3] ॥ एवमेते नयाः पूर्वपूर्वविरुद्धमहाविषया उत्तरोत्तरानुकूलाल्पविषयाः । द्रव्यस्यानन्तशक्तेः प्रतिशक्तिभिद्यमाना बहुविकल्पा जायन्ते ॥ त एते गुणप्रधानतया परस्परतन्त्राः[4] सम्यग्दर्शनहेतवः पुरुषार्थक्रियासाधनसामर्थ्यात्तन्त्वादय इव यथोपायं विनिवेश्यमानाः पटादिसञ्ज्ञाः स्वतन्त्राश्चासमर्थाः ॥ " तन्त्वादय इवेति विषम उपन्यासः । तन्त्वादयो निरपेक्षा अपि काञ्चिदर्थमात्रां जनयन्ति । भवति हि कश्चित्प्रत्येकं तन्तुस्त्वक्त्राणे समर्थः । एकश्च बल्वजो बन्धने समर्थः । इमे पुनर्नया निरपेक्षाः सन्तो न काञ्चिदपि सम्यग्दर्शनमात्रां प्रादुर्भावयन्तीति ॥ " नैष दोषः । अभिहितानवबोधात् । अभिहितमर्थमनवबुध्य परेणेदमुपालभ्यते । एतदुक्तं निरपेक्षेषु तन्त्वादिषु पटादिकार्यं नास्तीति ॥ यत्तु तेनोपदर्शितं

---

१ इन्द्रज्ञानपरिणत आत्मा इन्द्र उच्यते । अग्निज्ञानपरिणतत्वादात्मा अग्निश्चेति एवम्भूतनयलक्षणम् ॥ २ नैगमात्संग्रहोऽल्पविषयः तन्मात्रग्राहित्वात् । नगमस्तु भावाभावविषयाद्बहुविषयः । यथैव हि भावे सङ्कल्पस्तथाऽभावे नैगमस्य सङ्कल्पः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । ३ नैगमः संग्रहस्य हेतुः । संग्रहो व्यवहारस्य हेतुः । व्यवहारः ऋजुसूत्रस्य हेतुः । ऋजुसूत्रः शब्दस्य हेतुः । शब्दः समभिरूढस्य हेतुः । समभिरूढः एवम्भूतस्य हतुः इत्यर्थः ॥ ४ आधीनाः ॥

न तत्पटादिकार्यं, किं तर्हि केवलं तन्त्वादिकार्यं; तन्त्वादिकार्यमपि तन्त्वाद्यवयवेषु निरपेक्षेषु नास्त्येवेत्यस्मत्पक्षसिद्धिरेव ॥ अथ तन्त्वादिषु पटादिकार्यं शक्त्यपेक्षया अस्तीत्युच्यते। नयेष्वपि निरपेक्षेषु बुध्यभिधानरूपेषु कारणवशात्सम्यग्दर्शनहेतुत्वपरिणतिसद्भावात् शक्त्याऽऽत्मनाऽस्तित्वमिति साम्यमेवोपन्यासस्य ॥

ज्ञानदर्शनयोस्तत्त्वं । नयानां चैव लक्षणम् ॥
ज्ञानस्य च प्रमाणत्व- । मध्यायेऽस्मिन्निरूपितम् ॥ १ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञायां प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

आह सम्यग्दर्शनस्य विषयभावेनोपदिष्टेषु जीवादिष्वादावुपन्यस्तस्य जीवस्य किं स्वतत्त्वमित्युच्यते—

॥ औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च ॥ १ ॥

आत्मनि कर्मणः स्वशक्तेः कारणवशादनुद्भूतिरुपशमः। यथा कतकादिद्रव्यसम्बन्धादम्भसि पङ्कस्य उपशमः ॥ क्षयः आत्यन्तिकी निवृत्तिः। यथा तस्मिन्नेवाम्भसि शुचिभाजनान्तरसंक्रान्ते पङ्कस्यात्यन्ताभावः ॥ उभयात्मको मिश्रः। यथा तस्मिन्नेवाम्भसि कतकादिद्रव्यसम्बधात्पङ्कस्य क्षीणाक्षीणवृत्तिः ॥ द्रव्यादिनिमित्तवशात्कर्मणां फलप्राप्तिरुदयः ॥ द्रव्यात्मलाभमात्रहेतुकः परिणामः ॥ उपशमः प्रयोजनमस्येत्यौपशमिकः। एवं क्षायिकः, क्षायोपशमिकः, औदयिकः, पारिणामिकश्च ॥

त एते पञ्च भावा असाधारणा जीवस्य स्वतत्त्वमित्युच्यन्ते ॥ सम्यग्दर्शनस्य प्रकृतत्वात्तस्य त्रिषु विकल्पेषु औपशमिकमादौ लभ्यत इति तस्यादौ ग्रहणं क्रियते। तदनन्तरं क्षायिकग्रहणं तस्य प्रतियोगित्वात्संसार्यपेक्षया द्रव्यतस्ततोऽसंख्येयगुणत्वाच्च। तत उत्तरं मिश्रग्रहणं तदुभयात्मकत्वात्ततोऽसंख्येयगुणत्वाच्च। तेषां सर्वेषामनन्तगुणत्वादौदयिकपारिणामिकग्रहणमन्ते क्रियते। अत्र द्वन्द्वनिर्देशः कर्तव्यः। औपशमिकक्षायिकमिश्रौदयिकपारिणामिका इति। तथा सति द्विश्चशब्दो न कर्तव्यो भवति॥ नैवं शंक्यम्। अन्य[1]गुणापेक्षया मिश्र इति प्रतीयेत। वाक्ये पुनः सति चशब्देन प्रकृतोभयानुकर्षः[2] कृतो भवति॥ तर्हि क्षायोपशमिकग्रहणमेव कर्तव्यमिति चेन्न। गौरवात्॥ मिश्रग्रहणं मध्ये क्रियते उभयापेक्षार्थम्। भव्यस्य औपशमिकक्षायिकौ भावौ। मिश्रः[3] पुनरभव्यस्यापि भवति औदयिकपारिणामिकाभ्यां सह भव्यस्यापीति॥ भावा[4]पेक्षया तल्लिङ्गसंख्याप्रसङ्गः स्वतत्त्वस्येति चेन्न। उपात्तलिङ्गसंख्यात्वात्॥ तद्भावस्तत्त्वम्। स्वं तत्त्वं स्वतत्त्वमिति॥

अत्राह तस्यैकस्यात्मनो ये भावा औपशमिकादयस्ते किं भेदवन्त उताभेदा इति। अत्रोच्यते भेदवन्तः। यद्येवं, भेदा उच्यन्तामित्यत आह—

॥ द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥२॥

द्व्यादीनां संख्याशब्दानां कृतद्वन्द्वानां भेदशब्देन सह स्वपदार्थेऽन्यपदार्थे वा वृत्तिर्वेदितव्या॥ द्वौ च नव च अष्टा-

---

१ औपशमिकक्षायिकव्यतिरिक्तः॥ २ औपशमिकक्षायिकयोः॥
३ अभव्यस्य मिश्रो भावः क्षायोपशमिकाज्ञानत्रयादिः॥ ४ भावशब्दापेक्षया॥

दश च एकविंशतिश्च त्रयश्च द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रयस्त एव भेदा येषामिति वा वृत्तिर्द्विनवाष्टादशैकविंशातित्रिभेदा इति ॥ यदा स्वपदार्थे वृत्तिस्तदा औपशमिकादीनां द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रयो भेदा इत्याभिसम्बन्धः क्रियते अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति ॥ यदाऽन्यपदार्थे वृत्तिस्तदा निर्दिष्टविभक्त्यन्ता एवाभिसम्बध्यन्ते । औपशमिकादयो भावा द्विनवाष्टादशैकविंशातित्रिभेदा इति ॥ यथाक्रमवचनं यथासंख्यप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ औपशमिको द्विभेदः । क्षायिको नवभेदः । मिश्रोऽष्टादशभेदः । औदयिक एकविंशतिभेदः । पारिणामिकस्त्रिभेद इति ॥

यद्येवमौपशमिकस्य कौ द्वौ भेदावित्यत आह—

॥ सम्यक्त्वचारित्रे ॥ २ ॥

व्याख्यातलक्षणे सम्यक्त्वचारित्रे ॥ औपशमिकत्वं कथमिति चेदुच्यते । चारित्रमोहो द्विविधः कषायवेदनीयो नोकषायवेदनीयश्चेति ॥ तत्र कषायवेदनीयस्य भेदा अनन्तानुबन्धिनः क्रोधमानमायालोभाश्चत्वारः, दर्शनमोहस्य त्रयो भेदाः सम्यक्त्वं, मिथ्यात्वं, सम्यङ्मिथ्यात्वमिति, आसां सप्तानां प्रकृतीनामुपशमादौपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ अनादिमिथ्यादृष्टेर्भव्यस्य कर्मोदयापादितकालुष्ये सति कुतस्तदुपशमः ? । काललब्ध्यादिनिमित्तत्वात् ॥ तत्र काललब्धिस्तावत्— कर्माविष्ट आत्मा भव्यः कालेऽर्द्धपुद्गलपरिवर्त्तनाख्येऽवशिष्टे प्रथमसम्यक्त्वग्रहणस्य योग्यो भवति, नाधिके इति इयमेका काललब्धिः ॥ अपरा कर्मस्थितिकाललब्धिः । उत्कृष्टस्थितिकेषु कर्मसु जघन्यस्थितिकेषु च प्रथमसम्यक्त्वलाभो न भवति ॥ क्व तर्हि भवति? । अन्तःकोटीकोटीसागरोपमस्थितिकेषु कर्मसु बन्धमापद्यमानेषु विशुद्धपरिणामवशात्सत्कर्मसु च ततः संख्येयसागरोपमसहस्रोनायामन्तः-

कोटीकोटीसागरोपमस्थितौ स्थापितेषु प्रथमसम्यक्त्वयोग्यो भवति ॥ अपरा काललब्धिर्भवापेक्षया । भव्यः पञ्चेन्द्रियः सञ्ज्ञी पर्याप्तकः सर्वविशुद्धः प्रथमसम्यक्त्वमुत्पादयति ॥ आदिशब्देन जातिस्मरणादिः परिगृह्यते ॥ कृत्स्नस्य मोहनीयस्योपशमादौपशमिकं चारित्रम् ॥ तत्र सम्यक्त्वस्यादौ वचनं तत्पूर्वकत्वाच्चारित्रस्य ॥

यः क्षायिको भावो नवविध उद्दिष्टस्तस्य भेदस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

॥ ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥४॥

चशब्दः सम्यक्त्वचारित्रानुकर्षणार्थः ॥ ज्ञानावरणस्यात्यन्तक्षयात्केवलज्ञानं क्षायिकं तथा केवलदर्शनम् ॥ दानान्तरायस्यात्यन्तक्षयादनन्तप्राणिगणानुग्रहकरं क्षायिकमभयदानम् ॥ लाभान्तरायस्याशेषस्य निरासात्परित्यक्तकवलाहारक्रियाणां केवलिनां यतः शरीरबलाधानहेतवोऽन्यमनुजासाधारणाः परमशुभाः सूक्ष्मा अनन्ताः प्रतिसमयं पुद्गलाः सम्बन्धमुपयान्ति स क्षायिको लाभः ॥ कृत्स्नस्य भोगान्तरायस्यात्यन्ताभावादाविर्भूतोऽतिशयवाननन्तो भोगः क्षायिकः । यतः कुसुमवृष्ट्यादयो विशेषाः प्रादुर्भवन्ति ॥ निरवशेषस्योपभोगान्तरायस्य प्रलयात्प्रादुर्भूतोऽनन्त उपभोगः क्षायिकः । यतः सिंहासनचामरच्छत्रत्रयादयः विभूतयः ॥ वीर्यान्तरायस्य कर्मणोऽत्यन्तक्षयादाविर्भूतमनन्तवीर्यं क्षायिकम् ॥ पूर्वोक्तानां सप्तानां प्रकृतीनामत्यन्तक्षयात्क्षायिकं सम्यक्त्वम् ॥ चारित्रमपि तथा ॥ यदि क्षायिकदानादिभावकृतमभयदानादि, सिद्धेष्वपि तत्प्रसङ्गः । नैष दोषः । शरीरनामतीर्थकरनामकर्मोदयाद्यपेक्षत्वात्तेषां तदभावे तदप्रसङ्गः ॥ कथं तर्हि तेषां सिद्धेषु वृत्तिः ?।

परमानन्तवीर्याव्याबाधसुखरूपेणैव तेषां तत्र वृत्तिः। केवलज्ञानरूपेणानन्तवीर्यवृत्तिवत् ॥

य उक्तः क्षायोपशमिको भावोऽष्टादशविकल्पस्तद्भेदनिरूपणार्थमाह—

॥ ज्ञानाज्ञानदर्शनलब्धयश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसँयमासँयमाश्च ॥ ५ ॥

चत्वारश्च त्रयश्च त्रयश्च पञ्च च चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदा यासां ताश्चतुस्त्रित्रिपञ्चभेदाः ॥ यथाक्रममित्यनुवर्तते। तेनाभिसम्बन्धाच्चतुरादिभिर्ज्ञानादीन्यभिसम्बन्ध्यन्ते। चत्वारि ज्ञानानि, त्रीण्यज्ञानानि, त्रीणि दर्शनानि, पञ्च लब्धय इति ॥ सर्वघातिस्पर्द्धकानामुदयक्षयात्तेषामेव सदुपशमाद्देशघातिस्पर्द्धकानामुदये क्षायोपशमिको भावो भवति ॥ तत्र ज्ञानादीनां वृत्तिः स्वावरणान्तरायक्षयोपशमाद्व्याख्यातव्या ॥ सम्यक्त्वग्रहणेन वेदकसम्यक्त्वं गृह्यते। अनन्तानुबन्धिकषायचतुष्टयस्य मिथ्यात्वसम्याङ्मिथ्यात्वयोश्चोदयक्षयात्सदुपशमाच्च सम्यक्त्वस्य[1] देशघातिस्पर्द्धकस्योदये तत्त्वार्थश्रद्धानं क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वम् ॥ अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानद्वादशकषायोदयक्षयात्सदुपशमाच्च सञ्ज्वलनकषायचतुष्टयान्यतमदेशघातिस्पर्द्धकोदये नोकषायनवकस्य यथासम्भवोदये च निवृत्तिपरिणामः आत्मनः क्षायोपशमिकं चारित्रम् ॥ अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानकषायाष्टकोदयक्षयात्सदुपशमाच्च प्रत्याख्यानकषायोदये सञ्ज्वलनकषायदेशघातिस्पर्द्धकोदये नोकषायनवकस्य यथासम्भवोदये च विरताविरत-

---

१ सम्यक्त्वप्रकृतेः दर्शनमोहनीयभेदरूपायाः ॥

परिणामः क्षायोपशमिकः सँयमासँयम इत्याख्यायते ॥ य एक-विंशतिविकल्प औदयिको भाव उद्दिष्टस्तस्य भेदसञ्ज्ञासङ्कीर्त-नार्थमिदमुच्यते ॥

॥ गतिकषायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासँयतासिद्ध-लेश्याश्चतुश्चतुस्त्र्येकैकैकैकषड्भेदाः ॥ ६ ॥

यथाक्रममित्यनुवर्तते, तेनाभिसम्बन्धात् । गतिश्चतुर्भेदा, नरकगतिस्तिर्यग्गतिर्मनुष्यगतिर्देवगतिरिति ॥ तत्र नरकगतिनाम-कर्मोदयान्नारको भावो भवतीति नरकगतिरौदयिकी । एवमि-तरत्रापि ॥ कषायश्चतुर्भेदः, क्रोधो मानो माया लोभ इति ॥ तत्र क्रोधनिर्वर्तनस्य[1] कर्मण उदयात्क्रोध औदयिकः । एवमि-तरत्रापि ॥ लिङ्गं त्रिभेदं, स्त्रीवेदः पुंवेदो नपुंसकवेद इति ॥ स्त्रीवेदकर्मण उदयात्स्त्रीवेद औदयिकः । एवमितरत्रापि ॥ मिथ्या-दर्शनमेकभेदं, मिथ्यादर्शनकर्मण उदयात्तत्त्वार्थाश्रद्धानपरिणामो मिथ्यादर्शनमौदयिकम् ॥ ज्ञानावरणकर्मण उदयात्पदार्थानवबोधो भवति तदज्ञानमौदयिकम् ॥ चारित्रमोहस्य सर्वघातिस्पर्द्धकस्यो-दयादसँयत औदयिकः ॥ कर्मोदयसामान्यापेक्षोऽसिद्ध औदयिकः ॥ लेश्या द्विविधा, द्रव्यलेश्या भावलेश्या चेति ॥ जीवभावा-धिकारात् द्रव्यलेश्या नाधिकृता । भावलेश्या कषायोदयरञ्जिता[2] योगप्रवृत्तिरिति कृत्वा औदयिकीत्युच्यते ॥ सा षड्विधा कृष्ण-लेश्या, नीललेश्या, कापोतलेश्या, तेजोलेश्या, पद्मलेश्या, शुक्ल-लेश्या चेति ॥ ननु च उपशान्तकषाये क्षीणकषाये सयोग-केवलिनि च शुक्ललेश्याऽस्तीत्यागमः[3] तत्र कषायानुरञ्जनाभावा-

---

१ निष्पादनस्य २ जोगपउत्ता लेस्सा कसायउदयाणुरंजिया होई ॥ इति ॥

३ अयदोत्तिच्छुल्लस्साओ सुह तिय लेस्साआ देसविरदातए । तत्तो दु सुक्कलेस्सा अजोगिठाणं अलेस्सं तु ॥ १ ॥

दौदयिकत्वं नोपपद्यते ॥ नैष दोषः । पूर्वभावप्रज्ञापननयापेक्षया याऽसौ योगप्रवृत्तिः कषायानुरञ्जिता सैवेत्युपचारादौदयिकीत्युच्यते । तदभावादयोगकेवल्यलेश्य इति निश्चीयते ॥

यः पारिणामिको भावस्त्रिभेद उक्तस्तद्भेदस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

॥ जीवभव्याभव्यत्वानि च ॥ ७ ॥

जीवत्वं भव्यत्वमभव्यत्वमिति त्रयो भावाः पारिणामिका अन्यद्रव्यासाधारणा[1] आत्मनो वेदितव्याः ॥ कुतः पुनरेषां पारिणामिकत्वम् । कर्मोदयोपशमक्षयक्षयोपशमानपेक्षित्वात् ॥ जीवत्वं चैतन्यमित्यर्थः । सम्यग्दर्शनादिभावेन भविष्यतीति भव्यः । तद्विपरीतोऽभव्यः । त एते त्रयो भावा जीवस्य पारिणामिकाः ॥ ननु चास्तित्वनित्यत्वप्रदेशत्वादयोऽपि भावाः पारिणामिकाः सन्ति तेषामिह ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कृतमेव । कथं चेच्चशब्देन समुच्चितत्वात् ॥ यद्येवं, त्रय इति संख्या विरुध्यते । न विरुध्यते । असाधारणा जीवस्य भावाः पारिणामिकास्त्रय एव ॥ अस्तित्वादयः[2] पुनर्जीवाजीवविषयत्वात्साधारणा इति चशब्देन पृथग्गृह्यन्ते ॥ आह औपशमिकादिभावानुपपत्तिरमूर्तत्वादात्मनः । कर्मबन्धापेक्षा हि ते भावाः । न चामूर्तेः कर्मणां बन्धो युज्यत इति ॥ तन्न, अनेकान्तात् ॥ नायमेकान्तः अमूर्तिरेवात्मेति । कर्मबन्धपर्यायापेक्षया तदावेशात्स्यान्मूर्तः । शुद्धस्वरूपापेक्षया स्यादमूर्तः ॥ यद्येवं कर्मबन्धावेशादस्यैकत्वे सत्यविवेकः[3] प्राप्नोति । नैष दोषः । बन्धं

---

१ अत्रासाधारणवचनं वक्ष्यमाणास्तित्वादिसाधारणपारिणामिकभावापेक्षम् ॥ २ अस्तित्वं वस्तुत्वं द्रव्यत्वं प्रमेयत्वमगुरुलघुत्वं नित्यत्वं प्रदेशित्वं मूर्तत्वममूर्तत्वं चेतनत्वमचेतनत्वं चैते दशभावाः ॥ ३ अपृथक्त्वम् ॥

प्रत्येकत्वे (ऽविवेके) सत्यपि लक्षणभेदादस्य नानात्वमवसीयते ॥ उक्तं च — बन्धं पडि एयत्तं लक्खणदो हवइ तस्स णाणत्तं । तह्मा अमुत्तिभावोऽणेयंतो होइ जीवस्स ॥ १ ॥ इति ॥

यद्येवं तदेव लक्षणमुच्यतां, येन नानात्वमवसीयते । इत्यत आह—

॥ उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥

उभयनिमित्तवशादुत्पद्यमानश्चैतन्यानुविधायी परिणाम उपयोगः ॥ तेन बन्धं प्रत्येकत्वे सत्यप्यात्मा लक्ष्यते । सुवर्णरजतयोर्बन्धं प्रत्येकत्वे सत्यपि वर्णादिभेदवत् ॥

तद्भेददर्शनार्थमाह—

॥ स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ९ ॥

स उपयोगो द्विविधः । ज्ञानोपयोगो दर्शनोपयोगश्चेति ॥ ज्ञानोपयोगोऽष्टभेदः । मतिज्ञानं, श्रुतज्ञानं, अवधिज्ञानं, मनःपर्ययज्ञानं, केवलज्ञानं, मत्यज्ञानं, श्रुताज्ञानं, विभङ्गज्ञानं चेति ॥ दर्शनोपयोगश्चतुर्विधः । चक्षुर्दर्शनं, अचक्षुर्दर्शनं, अवधिदर्शनं, केवलदर्शनं चेति ॥ तयोः कथं भेदः? । साकारानाकारभेदात् । साकारं ज्ञानमनाकारं दर्शनमिति ॥ तच्छद्मस्थेषु क्रमेण वर्तते । निरावरणेषु युगपत् । पूर्वकालभाविनोऽपि दर्शनात् ज्ञानस्य प्रागुपन्यासोऽभ्यर्हितत्वात् ॥ सम्यग्ज्ञानप्रकरणात्पूर्वं पञ्चविधो ज्ञानोपयोगो व्याख्यातः ॥ इह पुनरुपयोगग्रहणाद्विपर्ययोऽपि गृह्यते इत्यष्टविध उच्यते ॥

---

१ एकत्वम् ॥ २ नानात्वम् ॥ ३ अमूर्तित्वम् ॥ ४ अनेकान्तः ॥ ५ प्रथमाध्याये ॥

यथोक्तेनानेनाभिहितपरिणामेन सर्वात्मसाधारणेनोपयोगेन ये उपलक्षिता योगिनस्ते द्विविधाः—

॥ संसारिणो मुक्ताश्च ॥ १० ॥

संसरणं संसारः परिवर्तनमित्यर्थः । स एषामस्ति ते संसारिणः ॥ तत्परिवर्तनं पञ्चविधं द्रव्यपरिवर्तनं, क्षेत्रपरिवर्तनं, कालपरिवर्तनं, भवपरिवर्तनं, भावपरिवर्तनं चेति ॥ तत्र द्रव्यपरिवर्तनं द्विविधं नोकर्मद्रव्यपरिवर्तनं कर्मद्रव्यपरिवर्तनं चेति ॥ तत्र नोकर्मद्रव्यपरिवर्तनं नाम, त्रयाणां[1] शरीराणां षण्णां पर्याप्तीनां योग्या ये पुद्गला एकेन जीवेन एकस्मिन्समये गृहीताः स्निग्धरूक्षवर्णगन्धादिभिस्तीव्रमन्दमध्यमभावेन च यथावस्थिता द्वितीयादिषु समयेषु निर्जीर्णा अगृहीताननन्तवारानतीत्य मिश्रकांश्चानन्तवारानतीत्य मध्ये गृहीतांश्चानन्तवारानतीत्य त एव तेनैव प्रकारेण तस्यैव जीवस्य नोकर्मभावमापद्यन्ते यावत्तावत्समुदितं नोकर्मद्रव्यपरिवर्तनम् ॥ कर्मद्रव्यपरिवर्तनमुच्यते— एकस्मिन्समये एकेन जीवेनाष्टविधकर्मभावेन पुद्गला ये गृहीताः समयाधिकामावलिकामतीत्य द्वितीयादिषु समयेषु निर्जीर्णाः पूर्वोक्तेनैव क्रमेण त एव तेनैव प्रकारेण तस्य जीवस्य कर्मभावमापद्यन्ते यावत्तावत्कर्मद्रव्यपरिवर्तनम् ॥ उक्तं च— सव्वेऽवि पुग्गळा खलु कमसो भुत्तुज्झिया य जीवेण । अच्छइ अणंतखुत्तो पुग्गलपरियट्टसंसारे ॥ १ ॥ क्षेत्रपरिवर्तनमुच्यते— सूक्ष्मनिगोदजीवोऽपर्याप्तकः सर्वजघन्यप्रदेशशरीरो लोकस्याष्टमध्यप्रदेशान्स्वशरीरमध्यप्रदेशान्कृत्वोत्पन्नः क्षुद्रभवग्रहणं जीवित्वा मृतः स एव पुनस्तेनैवावगाहेन द्विरुत्पन्नस्तथा त्रिस्तथा चतुरित्येवं

---

१ औदारिकवैक्रियिकाहारकत्रयाणाम् ॥

यावद्घनांगुलस्यासंख्येयभागप्रमिताकाशप्रदेशास्तावत्कृत्वस्तत्रैव जनित्वा पुनरेकैकप्रदेशाधिकभावेन सर्वो लोक आत्मनो जन्मक्षेत्रभावमुपनीतो भवति यावत्तावत्क्षेत्रपरिवर्त्तनम् ॥ उक्तं च— सव्वं हि लोयखेत्ते कमसो तं णत्थि जं ण उप्पण्णं । ओगाहणेण बहुसो परिभमिदो खेत्तसंसारे ॥ १ ॥ कालपरिवर्तनमुच्यते— उत्सर्पिण्याः प्रथमसमये जातः कश्चिज्जीवः स्वायुषः परिसमाप्तौ मृतः स एव पुनर्द्वितीयाया उत्सर्पिण्या द्वितीयसमये जातः स्वायुषः क्षयान्मृतः स एव पुनस्तृतीयाया उत्सर्पिण्यास्तृतीयसमये जात एवमनेन क्रमेणोत्सर्पिणी परिसमाप्ता, तथा अवसर्पिणी च । एवं जन्मनैरन्तर्यमुक्तं मरणस्यापि नैरन्तर्यं तथैव ग्राह्यमेतावत्कालपरिवर्तनम् ॥ उक्तं च — उवसप्पिणिअवसप्पिणिसमयावलियासु णिरवसेसासु । जादो मुदो य बहुसो भमणेण दु कालसंसारे ॥१॥ भवपरिवर्तनमुच्यते— नरकगतौ सर्वजघन्यमायुर्दशवर्षसहस्राणि, तेनायुषा तत्रोत्पन्नः पुनः परिभ्रम्य तेनैवायुषा तत्रैव जातः, एवं दशवर्षसहस्राणां यावन्तः समयास्तावत्कृत्वस्तत्रैव जातो मृतः पुनरेकैकसमयाधिकभावेन त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि परिसमापितानि, ततः प्रच्युत्य तिर्यग्गतावन्तर्मुहूर्तायुः समुत्पन्नः पूर्वोक्तेनैव क्रमेण त्रीणि पल्योपमानि तेन परिसमापितानि, एवं मनुष्यगतौ च तिर्यग्वत्, देवगतौ नारकवत्, अयं तु विशेषः— एकत्रिंशत्सागरोपमाणि परिसमापितानि यावत्तावद्भवपरिवर्तनम् ॥ उक्तं च — णिरयादिजहण्णादिसु जावदु उवरिल्लिया दु गेवेज्जा । मिच्छत्तसंसिदेण हु बहुसो वि भवट्ठिदी भमिदा ॥ १ ॥ भावपरिवर्तनमुच्यते— पञ्चेन्द्रियः सञ्ज्ञी पर्याप्तको मिथ्यादृष्टिः कश्चिज्जीवः सर्वजघन्यां स्वयोग्यां ज्ञानावरणप्रकृतेः स्थितिमन्तःकोटीकोटीसंज्ञिकामापद्यते, तस्य कषा-

याध्यवसायस्थानान्यसंख्येयलोकप्रमितानि षट्स्थानपतितानि तत्स्थितियोग्यानि भवन्ति, तत्र सर्वजघन्यकषायाध्यवसायस्थाननिमित्तान्यनुभागाध्यवसायस्थानान्यसंख्येयलोकप्रामितानि भवन्ति, एवं सर्वजघन्यां स्थितिं सर्वजघन्यं च कषायाध्यवसायस्थानं सर्वजघन्यमेवानुभागबन्धस्थानमास्कन्दतस्तद्योग्यं (एकं) सर्वजघन्यं योगस्थानं भवति, तेषामेव स्थितिकषायानुभागस्थानानां द्वितीयमसंख्येयभागवृद्धिसंयुक्तं योगस्थानं भवति, एवं च तृतीयादिषु योगस्थानेषु चतुःस्थानपतितानि श्रेण्यसंख्येयभागप्रमितानि योगस्थानानि भवन्ति। तथा तामेव स्थितिं तदेव कषायाध्यवसायस्थानं च प्रतिपद्यमानस्य द्वितीयमनुभवाध्यवसायस्थानं भवति, तस्य च योगस्थानानि पूर्ववद्वेदितव्यानि। एवं तृतीयादिष्वपि अनुभवाध्यवसायस्थानेषु आ असंख्येयलोकपरिसमाप्तेः। एवं तामेव स्थितिमापद्यमानस्य द्वितीयं कषायाध्यवसायस्थानं भवति, तस्याप्यनुभवाध्यवसायस्थानानि योगस्थानानि च पूर्ववद्वेदितव्यानि। एवं तृतीयादिष्वपि कषायाध्यवसायस्थानेषु आ असंख्येयलोकपरिसमाप्तेर्वृद्धिक्रमो वेदितव्यः। उक्ताया जघन्यायाः स्थितेः समयाधिकायाः कषायादिस्थानानि पूर्ववदेकसमयाधिकक्रमेण आ उत्कृष्टस्थितेस्त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटीपरिमितायाः कषायादिस्थानानि [पूर्ववत्] वेदितव्यानि॥ " अनन्तभागवृद्धिः असंख्येयभागवृद्धिः संख्येयभागवृद्धिः संख्येयगुणवृद्धिः असंख्येयगुणवृद्धिः अनन्तगुणवृद्धिः " इमानि षट्स्थानानि, वृद्धिर्हानिरपि तथैव। अनन्तभागवृद्धिः अनन्तगुणवृद्धिरहितानि चत्वारि स्थानानि ज्ञातव्यानि। एवं सर्वेषां कर्मणां मूलप्रकृतीनामुत्तरप्रकृतीनां च परिवर्तनक्रमो वेदितव्यः। तदेतत्सर्वं समुदितं भावपरिवर्तनम्॥ उक्तं च— सव्वा पयडिट्ठिदिओ अणु-

भागपदेसबंधठाणाणि । मिच्छत्तसंसिदेण य भमिदा पुण भाव-संसारे ॥ १ ॥ उक्तात्पञ्चविधात्संसारान्निवृत्ता ये ते मुक्ताः । संसारिणां प्रागुपादानं तत्पूर्वकत्वान्मुक्तव्यपदेशस्य ॥

य एते संसारिणस्ते द्विविधाः—

॥ समनस्कामनस्काः ॥ ११ ॥

मनो द्विविधं, द्रव्यमनो भावमनश्चेति ॥ तत्र पुद्गल-विपाकिकर्मोदयापेक्षं द्रव्यमनः ॥ वीर्यान्तरायनोइन्द्रियावरणक्षयो-पशमापेक्षया आत्मनो विशुद्धिर्भावमनः ॥ तेन मनसा सह वर्तन्त इति समनस्काः । न विद्यते मनो येषां त इमे अम-नस्काः ॥ एवं मनसो भावाभावाभ्यां संसारिणो द्विविधा विभज्यन्ते । समनस्काश्चामनस्काश्च समनस्कामनस्का इति ॥ अभ्यर्हितत्वात्समनस्कशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ कथमभ्यर्हितत्वं? । गुणदोषविचारकत्वात् ॥

पुनरपि संसारिणां भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह--

॥ संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥

संसारिग्रहणमनर्थकं, प्रकृतत्वात ॥ क्व प्रकृतं? । संसा-रिणो मुक्ताश्चेति । नानर्थकम् । पूर्वापेक्षार्थं, ये उक्ताः समन-स्कामनस्कास्ते संसारिण इति ॥ यदि हि पूर्वस्य विशेषणं न स्यात् समनस्कामनस्कग्रहणं संसारिणो मुक्ताश्चेत्यनेन यथा-संख्यमभिसंबध्येत । एवं च कृत्वा संसारिग्रहणमादौ क्रियमा-णमुपपन्नं भवति । तत्पूर्वापेक्षं सदुत्तरार्थमपि भवति ॥ संसा-रिणो द्विविधाः । त्रसाः स्थावरा इति ॥ त्रसनामकर्मोदयवशी-कृतास्त्रसाः । स्थावरनामकर्मोदयवशवर्तिनः स्थावराः ॥ त्रस्य-न्तीति त्रसाः स्थानशीलाः स्थावरा इति चेन्न । आगमविरो-धात् ॥ आगमे हि कायानुवादेन त्रसा द्वीन्द्रियादारभ्य आ

अयोगकेवलिन इति । तस्मान्न चलनाचलनापेक्षं त्रसस्थावरत्वम् । कर्मोदयापेक्षमेव ॥ त्रसग्रहणमादौ क्रियते । अल्पाच्तरत्वादभ्यर्हितत्वाच्च । सर्वोपयोग[1]सम्भवादभ्यर्हितत्वम् ॥

एकेन्द्रियाणामतिबहुवक्तव्याभावादुल्लंघ्यानुपूर्वीं स्थावरभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥

स्थावरनामकर्मभेदाः पृथिवीकायादयः सन्ति, तदुदयनिमित्ता अमी इति जीवेषु पृथिव्यादयः सञ्ज्ञा वेदितव्याः ॥ प्रथनादिप्रकृतिनिष्पन्ना अपि रूढिवशात्प्रथनाद्यनपेक्षा वर्तन्ते ॥ एषां पृथिव्यादीनामार्षे चातुर्विध्यमुक्तम् । प्रत्येकं तत्कथमिति चेदुच्यते ॥ पृथिवी । पृथिवीकायः । पृथिवीकायिकः । पृथिवीजिव इत्यादि ॥ तत्र अचेतनावैश्रसिकपरिणामनिर्वृत्ता काठिन्यगुणात्मिका पृथिवी । अचेतनत्वादसत्यपि पृथिवीकायनामकर्मोदये प्रथनक्रियोपलक्षितैवेयम् ॥ अथवा पृथिवी सामान्यमुत्तरत्रयेऽपि सद्भावात् । कायः शरीरं पृथिवीकायिकजीवपरित्यक्तः पृथिवीकायः । मृतमनुष्यादिकायवत् । पृथिवीकायः अस्यास्तीति पृथिवीकायिकः । तत्कायसम्बन्धवशीकृत आत्मा समवाप्तपृथिवीकायनामकर्मोदयः कार्मणकाययोगस्थो यो न तावत्पृथिवीं कायत्वेन गृह्णाति स पृथिवीजीवः ॥ उक्तं च— पुढवी पुढवीकायो पुढवीकाइय पुढविजीवो य । साहारणोपमुक्को सरीरगहिदो भवंतरिदो ॥ १ ॥ एवमबादिष्वपि योज्यम् ॥ एते पञ्चविधाः प्राणिनः स्थावराः । कति पुनरेषां प्राणाः ? । चत्वारः । स्पर्शनेन्द्रियप्राणः कायबलप्राणः उच्छ्वासनिश्वासप्राणः आयुःप्राणश्चेति ॥

---

१ द्वादशविधोपयोगसम्भवस्त्रसे । स्थावरे तु चतुर्विध एव ॥

अथ त्रसाः के ते इत्यत्रोच्यते ॥

॥ द्वीन्द्रियादयस्त्रसाः ॥ १४ ॥

द्वे इन्द्रिये यस्य सोऽयं द्वीन्द्रियः, द्वीन्द्रियः आदिर्येषां ते द्वीन्द्रियादयः ॥ आदिशब्दो व्यवस्थावाची[1]। क्व व्यवस्थिताः। आगमे। कथम्। द्वीन्द्रियस्त्रीन्द्रियश्चतुरिन्द्रियः पञ्चेन्द्रियश्चेति ॥ तद्गुणसंविज्ञानवृत्तिग्रहणात्[2] द्वीन्द्रियस्याप्यन्तर्भावः ॥ कति पुनरेषां प्राणाः ?। द्वीन्द्रियस्य तावत् षट् प्राणा पूर्वोक्ता एव रसनवाक्प्राणाधिकाः। त्रीन्द्रियस्य सप्त त एव घ्राणप्राणाधिकाः। चतुरिंद्रियस्याष्टौ त एव चक्षुःप्राणाधिकाः। पञ्चेन्द्रियस्य तिरश्चोऽसंज्ञिनो नव त एव श्रोत्रप्राणाधिकाः। सञ्ज्ञिनो दश त एव मनोबलप्राणाधिकाः ॥

आदिशब्देन निर्दिष्टानामनिर्ज्ञातसंख्यानामियत्तावधारणं कर्तव्यमित्यत आह ॥

॥ पञ्चेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥

इन्द्रियशब्दो व्याख्यातार्थः[3]। पञ्चग्रहणमवधारणार्थं, पञ्चैव नाधिकसंख्यानीति ॥ कर्मेन्द्रियाणां वागादीनामिह[4] ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। उपयोगप्रकरणात् ॥ उपयोगसाधनानामिह ग्रहणं कृतं, न क्रियासाधनानामनवस्थानाच्च ॥ क्रियासाधनानामङ्गोपाङ्गनामकर्मनिर्वर्तितानां सर्वेषामपि क्रियासाधनत्वमस्तीति न पञ्चैव कर्मेन्द्रियाणि ॥

---

१ मर्यादावाची, तेन पञ्चेन्द्रियादूर्ध्वं षडिन्द्रियादजीवो न भवतीत्यभिप्रायः ॥ २ तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासे उदाहरणं लम्बकर्णः। अतद्गुणसंविज्ञाने बहुधनः ॥ ३ तादिन्द्रयानिन्द्रियनिमित्तमिति सूत्रव्याख्यानावसरे ॥ ४ वाक्पाणिपादपायूपस्थानाम् ॥

तेषामन्तर्भेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ द्विविधानि ॥ १६ ॥

विधशब्दः प्रकारवाची, द्वौ विधौ येषां तानि द्विविधानि, द्विप्रकाराणीत्यर्थः ॥ कौ पुनस्तौ द्वौ प्रकारौ ?। द्रव्येन्द्रियं भावेन्द्रियमिति ॥

तत्र द्रव्येन्द्रियस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं(निर्ज्ञापनार्थं)माह—

॥ निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥ १७ ॥

निर्वर्त्यते निष्पाद्यते इति निर्वृतिः ॥ केन निर्वर्त्यते ?। कर्मणा ॥ सा द्विविधा बाह्याभ्यन्तरभेदात् ॥ उत्सेधांगुला[1]संख्येयभागप्रमितानां शुद्धानामात्मप्रदेशानां प्रतिनियतचक्षुरादीन्द्रियसंस्थानेनावस्थितानां वृत्तिरभ्यन्तरा निर्वृतिः। तेष्वात्मप्रदेशेष्विन्द्रियव्यपदेशभाक्षु यः प्रतिनियतसंस्थानो नामकर्मोदयापादितावस्थाविशेषः पुद्गलप्रचयः सा बाह्या निर्वृतिः ॥ येन निर्वृतेरुपकारः क्रियते तदुपकरणम् ॥ पूर्ववत्तदपि द्विविधम् ॥ तत्राभ्यन्तरं कृष्णशुक्लमण्डलम्। बाह्यमक्षिपत्रपक्ष्मद्वयादि ॥ एवं शेषेष्विन्द्रियेषु ज्ञेयम् ॥

भावेन्द्रियमुच्यते—

॥ लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥ १८ ॥

लम्भनं लब्धिः। का पुनरसौ ?। ज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषः ॥ यत्सन्निधानादात्मा द्र[2]व्येन्द्रियनिर्वृतिंप्रति व्याप्रियते

---

१ उत्सेधांगुलमिति व्यवहारांगुलं घनरूपं तदेवात्र गृह्यते। परमागमे देहगेहग्रामनरकादिप्रमाणमुत्सेधांगुलेनैवेति नियमितत्वात् ॥

२ द्रव्येन्द्रियरूपनिर्वृतिम् ॥

तन्निमित्त आत्मनः परिणाम उपयोगस्तदुभयं भावेन्द्रियम् ॥ इन्द्रियफलमुपयोगः तस्य कथमिन्द्रियत्वम् ? कारणधर्मस्य कार्ये दर्शनात्। यथा घटाकारपरिणतं विज्ञानं घट इति ॥ स्वार्थस्य तत्र मुख्यत्वाच्च। इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियमिति यः स्वार्थः स उपयोगो मुख्यः। 'उपयोगलक्षणो जीव' इति वचनात्। अत उपयोगस्येन्द्रियत्वं न्याय्यम् ॥

उक्तानामिन्द्रियाणां संज्ञानुपूर्वीप्रतिपादनार्थमाह—

॥ स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥ १९ ॥

लोके इन्द्रियाणां पारतन्त्र्यविवक्षा दृश्यते। अनेनाक्ष्णा सुष्ठु पश्यामि, अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणोमीति। ततः पारतन्त्र्यात्स्पर्शनादीनां करणत्वं। वीर्यान्तरायमतिज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलाभावष्टम्भात् आत्मना स्पृश्यतेऽनेनेति स्पर्शनम्। रस्यतेऽनेनेति रसनम्। घ्रायतेऽनेनेति घ्राणम्। चक्षेरनेकार्थत्वाद्दर्शनार्थविवक्षायां चष्टे अर्थान्पश्यत्यनेनेति चक्षुः। श्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रम् ॥ स्वातन्त्र्यविवक्षा च दृश्यते। इदं मे अक्षि सुष्ठु पश्यति। अयं मे कर्णः सुष्ठु शृणोति। ततः स्पर्शनादीनां कर्तरि निष्पत्तिः। स्पृशतीति स्पर्शनम। रसतीति रसनम्। जिघ्रतीति घ्राणम्। चष्टे इति चक्षुः। शृणोतीति श्रोत्रम् ॥ एषां निर्देशक्रमः एकैकवृद्धिक्रमप्रज्ञापनार्थः ॥

तेषामिन्द्रियाणां विषयप्रदर्शनार्थमाह—

॥ स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तदर्थाः ॥ २० ॥

द्रव्यपर्याययोः प्राधान्यविवक्षायां कर्मभावसाधनत्वं स्पर्शादिशब्दानां वेदितव्यम् ॥ द्रव्यप्राधान्यविवक्षायां कर्मनिर्देशः। स्पृश्यत इति स्पर्शः। रस्यत इति रसः। गन्ध्यत इति गन्धः।

वर्ण्यत इति वर्णः। शब्द्यत इति शब्दः॥ पर्यायप्राधान्यविवक्षायां भावनिर्देशः। स्पर्शनं स्पर्शः। रसनं रसः। गन्धनं गन्धः। वर्णनं वर्णः। शब्दनं शब्दः॥ एषां क्रम इन्द्रियक्रमेणैव व्याख्यातः॥

अत्राह यत्तावन्मनोऽनवस्थानादिन्द्रियं न भवतीति प्रत्याख्यातं तत्किमुपयोगस्योपकारि उत नेति ?। तदप्युपकार्येव। तेन विनेन्द्रियाणां विषयेषु स्वप्रयोजनवृत्त्यभावात्॥ किमस्यैषां सहकारित्वमात्रमेवप्रयोजनमुतान्यदपी[illegible]यत आह—

॥ श्रुतमनिन्द्रियस्य ॥ २१ ॥

श्रुतज्ञानविषयोऽर्थः श्रुतम्। स विषयोऽनिन्द्रियस्य। परिप्राप्तश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमस्यात्मनः श्रुतस्यार्थेऽनिन्द्रियालम्बनज्ञानप्रवृत्तेः॥ अथवा श्रुतज्ञानं श्रुतं तदनिन्द्रियस्यार्थः प्रयोजनमिति यावत्। स्वातन्त्र्यसाध्यमिदं प्रयोजनमनिन्द्रियस्य॥

उक्तानामिन्द्रियाणां प्रति[illegible]णां स्वामित्वनिर्देशे कर्तव्ये यत्प्रथमं गृहीतं स्पर्शनं तस्य तावत्स्वामित्वावधारणार्थमाह—

॥ वनस्पत्यन्तानामेक[illegible] ॥ २२ ॥

एकं प्रथममित्यर्थः। किं तत्। स्पर्शनम्। तत्केषाम्। पृथिव्यादीनां वनस्पत्यन्तानां वेदितव्यम्॥ तस्योत्पत्तिकारणमुच्यते॥ वीर्यान्तरायस्पर्शनेन्द्रियावरणक्षयापशमे सति शेषेन्द्रियसर्वघातिस्पर्धकोदये च शरीरनामलाभावष्टम्भे एकेन्द्रि[illegible]जातिनामोदयवशवर्तितायां च सत्यां स्पर्शनमेकमिन्द्रियमाविर्भवति॥

इतरेषामिन्द्रियाणां स्वामित्वप्रदर्शनार्थमाह—

कृमि[illegible]पिपीलिकाभ्रमरमनुष्या[illegible]दीनामेकैकवृद्धानि २३

[illegible] वीप्सायां द्वित्वम्। एकैकेन वृद्धानि एकै-

कवृद्धानि ॥ कृमिमादिं कृत्वा, स्पर्शनाधिकारात् स्पर्शनमादिं कृत्वा एकैकवृद्धानीत्यभिसम्बन्धः क्रियते ॥ आदिशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । कृम्यादीनां स्पर्शनं रसनाधिकम् । पिपीलिकादीनां स्पर्शनरसने घ्राणाधिके । भ्रमरादीनां स्पर्शनरसनघ्राणानि चक्षुरधिकानि । मनुष्यादीनां तान्येव श्रोत्राधिकानीति यथासंख्येनाभिसम्बन्धो व्याख्यातः ॥ तेषां निष्पत्तिः स्पर्शनोत्पत्त्या व्याख्याता उत्तरोत्तरसर्वघातिस्पर्धकोदयेन ॥

एवमेतेषु संसारिषु द्विभेदेषु इन्द्रियभेदात्पंचविधेषु ये पञ्चेन्द्रियास्तद्भेदस्यानुक्तस्य प्रतिपादनार्थमाह—

॥ सञ्ज्ञिनः समनस्काः ॥ २४ ॥

मनो व्याख्यातम् । सह तेन ये वर्तन्ते ते समनस्काः । सञ्ज्ञिन इत्युच्यन्ते ॥ पारिशेष्यादितरे संसारिणः प्राणिनोऽसञ्ज्ञिन इति सिद्धम् ॥ ननु च सञ्ज्ञिन इत्यनेनैव गतार्थत्वात्समनस्का इति विशेषणमनर्थकम् । यतो मनोव्यापारो हिताहितप्राप्तिपरिहारपरीक्षा । सञ्ज्ञाऽपि सैवेति ॥ नैतद्युक्तम् । सञ्ज्ञाशब्दार्थव्यभिचारात् । सञ्ज्ञा नामेत्युच्यते । तद्वन्तः सञ्ज्ञिन इति सर्वेषामतिप्रसङ्गः ॥ सञ्ज्ञा ज्ञानमिति चेत् सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानात्मकत्वादतिप्रसङ्गः ॥ आहारादिविषयाभिलाषः सञ्ज्ञेति चेत्तुल्यम् । तस्मात्समनस्का इत्युच्यते ॥ एवं च कृत्वा गर्भाण्डजमूर्च्छितसुषुप्त्याद्यवस्थासु हिताहितपरीक्षाभावेऽपि मनःसन्निधानात्सञ्ज्ञित्वमुपपन्नं भवति ॥

यदि हिताहितादिविषयपरिस्पन्दः प्राणिनां मनःप्रणि-

---

१ रसनादीनामिन्द्रियाणाम् ॥ २ उत्पत्तिः ॥ ३ पूर्वसूत्रव्याख्याने स्पर्शनेन्द्रियोत्पत्तिकथनेन ॥ ४ समनस्कामनस्का इत्यत्र ॥

धानपूर्वकः अथाभिनवशरीरग्रहणं प्रत्यागूर्णस्य विशीर्णपूर्वमूर्तेर्निर्ममनस्कस्य यत्कर्म, तत्कुत इत्युच्यते—

॥ विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २५ ॥

विग्रहो देहः। विग्रहार्थो गतिर्विग्रहगतिः॥ अथवा विरुद्धो ग्रहो विग्रहः व्याघातः कर्मादानेऽपि नोकर्मपुद्गलादाननिरोध इत्यर्थः। विग्रहेण गतिः विग्रहगतिः॥ सर्वशरीरप्ररोहणबीजभूतं कार्मणं शरीरं कर्मेत्युच्यते। योगो वाङ्मानसकायवर्गणानिमित्त आत्मप्रदेशपरिस्पन्दः। कर्मणा कृतो योगः कर्मयोगः। विग्रहगतौ भवतीत्यर्थः॥ तेन कर्मादानं देशान्तरसंक्रमश्च भवति॥

आह जीवपुद्गलानां गतिमास्कन्दतां देशान्तरसंक्रमः किमाकाशप्रदेशक्रमवृत्त्या भवति, उताविशेषेणेत्यत आह—

॥ अनुश्रेणि गतिः ॥ २६ ॥

लोकमध्यादारभ्य ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च आकाशप्रदेशानां क्रमसन्निविष्टानां पंक्तिः श्रेणिरित्युच्यते। अनुशब्दस्यानुपूर्व्येण वृत्तिः। श्रेणेरानुपूर्व्येणानुश्रेणीति जीवानां पुद्गलानां च गतिर्भवतीत्यर्थः॥ अनधिकृतानां पुद्गलानां कथं ग्रहणमिति चेत्—गतिग्रहणात्। यदि जीवानामेव गतिरिष्टा स्यात् गतिग्रहणमनर्थकमधिकारात्तत्सिद्धेः। उत्तरत्र जीवग्रहणाच्च पुद्गलसम्प्रत्ययः॥ ननु चन्द्रादीनां ज्योतिष्काणां मेरुप्रदक्षिणाकाले विद्याधरादीनां च विश्रेणिगतिरपि दृश्यते तत्र किमुच्यते अनुश्रेणिगतिरिति? कालदेशनियमोऽत्र वेदितव्यः॥ तत्र कालनियमस्तावज्जीवानां मरणकाले भवान्तरसंक्रमे मुक्तानां चोर्ध्वगमनकाले अनुश्रेण्येव गतिः॥ देशनियमोऽपि ऊर्ध्वलोकादधोगतिः। अधोलोकादूर्ध्वगतिः।

तिर्यग्लोकादधोगतिः । ऊर्ध्वा वा । तत्रानुश्रेण्येव ॥ पुद्गलानां च या लोकान्तप्रापिणी सा नियमादनुश्रेण्येव । इतरा गतिर्भजनीया ॥

पुनरपि गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ अविग्रहा जीवस्य ॥ २७ ॥

विग्रहो व्याघातः कौटिल्यमित्यर्थः । स यस्यां न विद्यतेऽसावविग्रहा गतिः ॥ कस्य ? । जीवस्य ॥ कीदृशस्य ? । मुक्तस्य ॥ कथं गम्यते मुक्तस्येति ? । उत्तरसूत्रे संसारिग्रहणादिह मुक्तस्येति विज्ञायते ॥ ननु च अनुश्रेणि गतिरित्यनेनैव श्रेण्यन्तरसंक्रमाभावो व्याख्यातः । नार्थोऽनेन । पूर्वसूत्रे विश्रेणिगतिरपि क्वचिदस्तीति ज्ञापनार्थमिदं वचनम् ॥ ननु तत्रैव देशकालनियम उक्तः किं न ? अतस्तत्सिद्धेः ॥

यद्यसङ्गस्यात्मनोऽप्रतिबन्धेन गतिरालोकान्तादवगतकाला प्रतिज्ञायते, सदेहस्य पुनर्गतिः किं प्रतिबन्धिनी, उत मुक्तात्मवदित्यत आह—

॥ विग्रहवती च संसारिणः प्राक्चतुर्भ्यः ॥ २८ ॥

कालावधारणार्थं प्राक्चतुर्भ्य इत्युच्यते । प्रागितिवचनं मर्यादार्थं, चतुर्थात्समयात्प्राग्विग्रहवती गतिर्भवति न चतुर्थे इति ॥ कुत इति चेत्—सर्वोत्कृष्टविग्रहनिमित्तनिष्कुटक्षेत्रे उत्पित्सुः प्राणी निष्कुटक्षेत्रानुपूर्व्यनुश्रेण्यभावादिषुगत्यभावे निष्कुटक्षेत्रप्रापणानिमित्तां त्रिविग्रहां गतिमारभते नोर्ध्वाम् । तथाविधोपपादक्षेत्राभावात् ॥ चशब्दः समुच्चयार्थः । विग्रहवती चाविग्रहवती चेति ॥

---

१ परमाणुरूपाणां ॥ २ अनियमिता ॥

३ लोकाग्रकोणं निष्कुटकक्षेत्रम् ॥

विग्रहवत्या गतेः कालोऽवधृतः। अविग्रहायाः कियान् काल इत्युच्यते—

॥ एकसमयाऽविग्रहा ॥ २९ ॥

एकः समयो यस्याः सा एकसमया। न विद्यते विग्रहो यस्याः सा अविग्रहा॥ गतिमतां हि जीवपुद्गलानामव्याघाते- नैकसमयिकी गतिरालोकान्तादपीति॥

अनादिकर्मबन्धसन्ततौ मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययवशात्कर्माण्याद- दानो विग्रहगतावप्याहारकः प्रसक्तस्ततो नियमार्थमिदमुच्यते—

॥ एकं द्वौ त्रीन्वाऽनाहारकः ॥ ३० ॥

अधिकारात्समयाभिसम्बन्धः। वाशब्दो विकल्पार्थः। विकल्पश्च यथेच्छातिसर्गः॥ एकं वा द्वौ वा त्रीन्वा समयान- नाहारको भवतीत्यर्थः॥ त्रयाणां[1] शरीराणां षण्णां पर्याप्तीनां योग्यपुद्गलग्रहणमाहारः। तदभावादनाहारकः॥ कर्मादानं[2] हि निरन्तरं, कार्मणशरीरसद्भावे॥ उपपादक्षेत्रं प्रति ऋज्व्यां गतौ आहारकः। इतरेषु त्रिषु समयेषु अनाहारकः॥

एवं गच्छतोऽभिनवमूर्त्यन्तरनिर्वृतिजन्मप्रकारप्रतिपादनार्थमाह—

॥ सम्मूर्च्छनगर्भोपपादाज्जन्म ॥ ३१ ॥

त्रिषु लोकेषूर्ध्वमधस्तिर्यक् च देहस्य समन्ततो मूर्च्छनं सम्मू- र्च्छनमवयवप्रकल्पनम्। स्त्रिया उदरे शुक्रशोणितयोर्गरणं मिश्रणं गर्भः। मातोपभुक्ताहारगरणाद्वा गर्भः। उपेत्योत्पद्यतेऽस्मिन्निति[3] उपपादः। देवनारकोत्पत्तिस्थानविशेषसञ्ज्ञा॥ एते त्रयः संसारिणां

---

१ कार्मणतजसवैक्रियिकाणाम्॥ २ नोकर्मापेक्षया॥

३ उपेत्य देवाः नारकाश्च युवान एव उत्पद्यंते॥

जीवानां जन्मप्रकाराः शुभाशुभपरिणामनिमित्तकर्मभेदविपाककृताः ॥

अथाधिकृतस्य संसारिविषयोपभोगोपलब्ध्यधिष्ठानप्रवणस्य जन्मनो योनिविकल्पा वक्तव्या इत्यत आह —

॥ सचित्तशीतसंवृताः सेतरा मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः ॥ ३२ ॥

आत्मनश्चैतन्यविशेषपरिणामश्चित्तम् । सह चित्तेन वर्तत इति सचित्तः ॥ शीत इति स्पर्शविशेषः । शुक्लादिवदुभयवचनत्वात्तद्युक्तं द्रव्यमप्याह ॥ सम्यग्वृतः संवृतः । संवृत इति दुरुपलक्ष्यः प्रदेश उच्यते ॥ सह इतरैर्वर्तन्त इति सेतराः । सप्रतिपक्षा इत्यर्थः ॥ के पुनरितरे ? । अचित्तोष्णविवृताः ॥ उभयात्मको मिश्रः । सचित्ताचित्तः शीतोष्णः संवृतविवृत इति ॥ चशब्दः समुच्चयार्थः । मिश्राश्च योनयो भवन्तीति ॥ इतरथा हि पूर्वोक्तानामेव विशेषणं स्यात् ॥ एकश इति वीप्सार्थः ॥ तस्य ग्रहणं क्रममिश्रप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ यथैवं विज्ञायेत । सचित्तश्च अचित्तश्च शीतश्च उष्णश्च संवृतश्च विवृतश्चेति ॥ मैवं विज्ञायि सचित्तश्च शीतश्चेत्यादि । तद्ग्रहणं जन्मप्रकारप्रतिनिर्देशार्थम् । तेषां सम्मूर्च्छनादीनां जन्मनां योनय इति त एते नव योनयो वेदितव्याः ॥ योनिजन्मनोरविशेष इति चेन्न । आधाराधेयभेदात्तद्भेदः ॥ त एते सचित्तादयो योनय आधारा । आधेया जन्मप्रकाराः ॥ यतः सचित्तादियोन्यधिष्ठाने आत्मा सम्मूर्च्छनादिना जन्मना शरीराहारेन्द्रियादियोग्यान्पुद्गलानुपादत्ते ॥ देवनारका अचित्तयोनयः । तेषां हि योनिरुपपाददेशपुद्गलप्रचयोऽचित्तः ॥

---

१ शरीरनिष्ठस्य ॥ २ शुक्लादिशब्दवच्छीतशब्दः गुणगुणिनोर्वाचकत्वाच्छीतयुक्तं द्रव्यमाह ॥

गर्भजा मिश्रयोनयः । तेषां हि मातुरुदरे । शुक्रशोणितमचित्तं, तदात्मना चित्तवता मिश्रणान्मिश्रयोनिः ॥ सम्मूर्च्छनजास्त्रिविकल्पयोनयः । केचित्सचित्तयोनयः । अन्ये अचित्तयोनयः । अपरे मिश्रयोनयः ॥ सचित्तयोनयः साधारणशरीराः । कुतः । परस्पराश्रयत्वात् ॥ इतरे अचित्तयोनयो मिश्रयोनयश्च ॥ शीतोष्णयोनयो देवनारकाः तेषां हि उपपादस्थानानि कानिचिच्छीतानि, कानिचिदुष्णानीति ॥ उष्णयोनयस्तेजस्कायिकाः ॥ इतरे त्रिविकल्पयोनयः केचिच्छीतयोनयः केचिदुष्णयोनयः अपरे मिश्रयोनय इति ॥ देवनारकैकेन्द्रियाः संवृतयोनयः ॥ विकलेन्द्रिया[1] विवृतयोनयः ॥ गर्भजा मिश्रयोनयः ॥ तद्भेदाश्चतुरशीतिशतसहस्रसंख्या आगमतो वेदितव्या ॥ उक्तं च । णिच्चिदरधा दु सत्तय तरुदस वियलिंदिएसु छच्चेव । सुरणिरयतिरिय चउरो चोद्दस मणुए सदसहस्सा[2] ॥ १ ॥

एवमेतस्मिन्नवयोनिभेदसङ्कटे त्रिविधजन्मनि सर्वप्राणभृतामनियमेन प्रसक्ते तदवधारणार्थमाह—

॥ जरायुजाण्डजपोतानां गर्भः ॥ ३३ ॥

यज्जालवत्प्राणिपरिवरणं विततमांसशोणितं तज्जरायुः । यन्नखत्वक्सदृशमुपात्तकाठिन्यं शुक्रशोणितपरिवरणं परिमण्डलं तदण्डम् । किञ्चित्परिवरणमन्तरेण परिपूर्णावयवो योनिनिर्गतमात्र एव परिस्पन्दादिसामर्थ्योपेतः पोतः ॥ जरायौ जाता जरा-

---

१ द्वींद्रियमारभ्य चतुरिंद्रियपर्यंत ॥ २ अस्यायमर्थः —नित्यनिगोदा इतरनिगोदाश्च पृथिव्यप्तेजोवायवश्च प्रत्येकं सप्तलक्षयोनयः । वनस्पतिकायिका दशलक्षयोनयः । द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रियाश्च प्रत्येकं द्विलक्षयोनयः । सुरनारकतिर्यञ्चश्च पृथक्चतुर्लक्षयोनयः । मनुष्याश्चतुर्दशलक्षयोनयः ॥

युजाः । अण्डे जाता अण्डजाः । जरायुजाश्च अण्डजाश्च पोताश्च जरायुजाण्डजपोताः गर्भयोनयः ॥

यद्यमीषां जरायुजाण्डजपोतानां गर्भोऽवध्रियते, अथोपपादः केषां भवतीत्यत आह—

॥ देवनारकाणामुपपादः ॥ ३४ ॥

देवानां नारकाणां च उपपादो जन्म वेदितव्यम् ॥

अथान्येषां किं जन्मेत्यत आह—

॥ शेषाणां सम्मूर्च्छनम् ॥ ३५ ॥

गर्भजेभ्यः औपपादिकेभ्यश्चान्ये शेषाः । तेषां सम्मूर्छनं जन्मेति ॥ एते त्रयोऽपि योगा नियमार्थाः । उभयतो नियमश्च द्रष्टव्यः ॥ जरायुजाण्डजपोतानामेव गर्भः । गर्भ एव च जरायुजाण्डजपोतानाम् ॥ देवनारकाणामेवोपपादः । उपपाद एव देवनारकाणाम् ॥ शेषाणामेव सम्मूर्च्छनम् । सम्मूर्च्छनमेव शेषाणामिति ॥

तेषां पुनः संसारिणां त्रिविधजन्मनामाहितबहुविकल्पनवयोनिभेदानां शुभाशुभनामकर्मविपाकनिर्वर्तितानि बन्धफलानुभवनाधिष्ठानानि शरीराणि कानीत्यत आह—

॥ औदारिकवैक्रियिकाहारकतैजस-कार्मणानि शरीराणि ॥ ३६ ॥

विशिष्टनामकर्मोदयापादितवृत्तीनि शीर्यन्त इति शरीराणि ॥ औदारिकादिप्रकृतिविशेषोदयप्राप्तवृत्तीनि औदारिकादीनि ॥ उदारं स्थूलम् । उदारे भवमौदारिकम् । उदारं प्रयोजनमस्येति वा औदारिकम् ॥ अष्टगुणैश्वर्ययोगादेकानेकाणुमहच्छरीरविविधकरणं विक्रिया, सा प्रयोजनमस्येति वैक्रियिकम् ॥ सूक्ष्मपदा-

र्थनिर्ज्ञानार्थमसँयमपरिजिहीर्षया वा प्रमत्तसँयतेनाह्रियते निर्वर्त्यते तदित्याहारकम् ॥ यत्तेजोनिमित्तं तेजसि वा भवं तत्तैजसम् ॥ कर्मणां कार्यं कार्मणम् ॥ सर्वेषां कर्मनिमितत्त्वेऽपि रूढिवशाद्विशिष्टविषये वृत्तिरवसेया ॥

यथौदारिकस्येन्द्रियैरुपलब्धिस्तथेतरेषां कस्मान्न भवतीत्यत आह—

॥ परम्परं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

परशब्दस्यानेकार्थवृत्तित्वेऽपि विवक्षातो व्यवस्थार्थगतिः[1] ॥ पृथग्भूतानां शरीराणां सूक्ष्मगुणेन वीप्सानिर्देश[2] क्रियते परम्परमिति ॥ औदारिकं स्थूलं, ततः सूक्ष्मं वैक्रियिकं, ततः सूक्ष्ममाहारकं, ततः सूक्ष्मं तैजसं, तैजसात्कार्मणं सूक्ष्ममिति ॥

यदि परम्परं सूक्ष्मं, प्रदेशतोऽपि न्यूनं परम्परं हीनमिति विपरीतप्रतिपत्तिनिवृत्यर्थमाह—

॥ प्रदेशतोऽसङ्ख्येयगुणं प्राक्तैजसात् ॥ ३८ ॥

प्रदिश्यन्ते[3] इति प्रदेशाः परमाणवः । संख्यामतीतोऽसंख्येयः । असंख्येयो गुणोऽस्य तदिदमसंख्येयगुणम् ॥ कुतः? प्रदेशतः । नावगाहतः । परम्परमित्यनुवृत्तेराकार्मणात्प्रसङ्गे तन्निवृत्यर्थमाह प्राक्तैजसादिति । औदारिकादसंख्येयगुणप्रदेशं[4] वैक्रियिकम् ॥ वैक्रियिकादसंख्येयगुणप्रदेशमाहारकमििति ॥ को गुणा-

---

१ पूर्वापेक्षया परत्वमिति परशब्दो व्यवस्थार्थः ॥ २ अतिशयेन अव्ययपदम् ॥ ३ अविभागित्वेन प्ररूप्यन्त ॥ ४ श्रेण्यसंख्येयभागरूपासंख्येयगुणम् ॥

कारः ? पल्योपमासंख्येयभागः ॥ यद्येवं, परम्परं महापरिमाणं प्राप्नोति । नैवम् । बन्धविशेषात्परिमाणभेदाभावः । तूलनिचयायःपिण्डवत् ॥

अथोत्तरयोः किं समप्रदेशत्वमुतास्ति कश्चिद्विशेष इत्यत आह—

॥ अनन्तगुणे परे ॥ ३९ ॥

प्रदेशत इत्यनुवर्तते, तेनैवमभिसम्बन्धः क्रियते– आहारकात्तैजसं प्रदेशतोऽनन्तगुणं, तैजसात्कार्मणं प्रदेशतोऽनन्तगुणमिति ॥ को गुणाकारः? अभव्यानामनन्तगुणः । सिद्धानामनन्तो भागः ॥ तत्रैतत्स्याच्छल्यकवत् । मूर्तिमद्द्रव्योपचितत्वात्संसारिणो जीवस्याभिप्रेतगतिनिरोधप्रसङ्ग इति । तन्न । किं कारणम् । यस्मादुभेऽप्येते—

॥ अप्रतीघाते ॥ ४० ॥

मूर्तिमतो मूर्त्यन्तरेण व्याघातः प्रतीघातः । स नास्त्यनयोरित्यप्रतीघाते ॥ सूक्ष्मपरिमाणादयःपिण्डे तेजोऽनुप्रवेशवत्तैजसकार्मणयोर्नास्ति वज्रपटलादिषु व्याघातः ॥ ननु च वैक्रियिकाहारकयोरपि नास्ति प्रतीघातः । सर्वत्राप्रतीघातोऽत्र विवक्षितः । यथा तैजसकार्मणयोरालोकान्तात् सर्वत्र नास्ति प्रतीघातः । न तथा वैक्रियिकाहारकयोः ॥

आह किमेतावानेव विशेष उत कश्चिदन्योऽप्यस्तीत्याह—

॥ अनादिसम्बन्धे च ॥ ४१ ॥

चशब्दो विकल्पार्थः । अनादिसम्बन्धे सादिसम्बन्धे चेति ॥

कार्यकारणभावसन्तत्या अनादिसम्बन्धे, विशेषापेक्षया सादिसम्बन्धेऽपि च बीजवृक्षवत् ॥ यथौदारिकवैक्रियिकाहारकाणि जीवस्य कादाचित्कानि, न तथा तैजसकार्मणे । नित्यसम्बन्धिनी हि ते आसंसारक्षयात् ॥

त एते तैजसकार्मणे किं कस्यचिदेव भवत उताविशेषेणेत्यत आह—

॥ सर्वस्य ॥ ४२ ॥

सर्वशब्दो निरवशेषवाची । निरवशेषस्य संसारिणो जीवस्य ते द्वे अपि शरीरे भवत इत्यर्थः ॥

अविशेषाभिधानात्तैरौदारिकादिभिः सर्वस्य संसारिणो यौगपद्येन सम्बन्धप्रसङ्गे सम्भविशरीरप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्ना चतुर्भ्यः ४३

तच्छब्दः प्रकृततैजसकार्मणप्रतिनिर्देशार्थः । ते तैजसकार्मणे आदिर्येषां तानि तदादीनि । भाज्यानि विकल्प्यानि । आ कुतः । आ चतुर्भ्यः । युगपदेकस्यात्मनः ॥ कस्यचित्[1] द्वे, तैजसकार्मणे । अपरस्य त्रीणि औदारिकतैजसकार्मणानि; वैक्रियिकतैजसकार्मणानि वा । अन्यस्य चत्वारि , औदारिकाहारकतैजसकार्मणानीति विभागः क्रियते ॥

पुनरपि तेषां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ निरुपभोगमन्त्यम् ॥ ४४ ॥

---

१ विग्रहगत्यासन्नस्य.

अन्ते भवमन्त्यम् । किं तत् ? । कार्मणम् ॥ इन्द्रिय-प्रणालिकया शब्दादीनामुपलब्धिरुपभोगः । तदभावान्निरुपभो-गम् ॥ विग्रहगतौ सत्यामपि इन्द्रियलब्धौ द्रव्येन्द्रियनिर्वृत्य-भावाच्छब्दाद्युपभोगाभाव इति ॥ ननु तैजसमपि निरुपभोगम् । तत्रं किमुच्यते निरुपभोगमन्त्यमिति ॥ तैजसं शरीरं योगनि-मित्तमपि न भवति, ततोऽस्योपभोगविचारेऽनधिकारः ॥

एवं तत्रोक्तलक्षणेषु जन्मसु अमूनि शरीराणि प्रादुर्भाव-मापद्यमानानि किमविशेषेण भवन्ति, उत कश्चिदस्ति प्रतिविशेष इत्यत आह—

॥ गर्भसम्मूर्च्छनजमाद्यम् ॥ ४५ ॥

सूत्रक्रमापेक्षया आदौ भवमाद्यम् । औदारिकमित्यर्थः ॥ यद्गर्भजं यच्च सम्मूर्च्छनजं तत्सर्वमौदारिकं द्रष्टव्यम् ॥

तदनन्तरं यन्निर्दिष्टं, तत्कस्मिन् जन्मनीत्यत आह—

॥ औपपादिकं वैक्रियिकम् ॥ ४६ ॥

उपपादे भवमौपपादिकम् । तत्सर्वं वैक्रियिकं वेदितव्यम् ॥

यच्चौपपादिकं वैक्रियिकं, अनौपपादिकस्य वैक्रियिकत्वाभाव इत्यत आह— –

---

१ भावेन्द्रियनिर्वृतिक्षयोपशमरूपलब्धौ ॥ २ भावेन्द्रिये. ३ किमर्थम्. ४ कार्मणकायेन विग्रहगतावात्मप्रदेशपरिस्पन्दलक्षणो योगो यथा सम्भवति, तथा तैजसेन तावानपि योगो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ५ योगनिमित्तेष्वेव औदारिकादिषूपभोगो दृष्टस्ततस्तदनिमित्ते तैजसे उपभोगविचारानधिकारः ॥

॥ लब्धिप्रत्ययं च ॥ ४७ ॥

चशब्देन वैक्रियिकमभिसम्बध्यते । तपोविशेषादृद्धिप्राप्तिर्लब्धिः । लब्धिः प्रत्ययः कारणमस्य लब्धिप्रत्ययम् । वैक्रियिकं लब्धिप्रत्ययं च भवतीत्यभिसम्बध्यते ॥

किमेतदेव लब्ध्यपेक्षमुतान्यदप्यस्तीत्यत आह—

॥ तैजसमपि ॥ ४८ ॥

अपिशब्देन लब्धिप्रत्ययमभिसम्बध्यते । तैजसमपि लब्धिप्रत्ययं भवतीति ॥

वैक्रियिकानन्तरं यदुपदिष्टं तस्य स्वरूपनिर्द्धारणार्थं स्वामिनिर्देशार्थं चाह—

॥ शुभं विशुद्धमव्याघाति चाहारकं प्रमत्तसँयतस्यैव ॥ ४९ ॥

शुभकारणत्वाच्छुभव्यपदेशः । शुभकर्मणः आहारककाययोगस्य कारणत्वाच्छुभमित्युच्यते । अन्नस्य प्राणव्यपदेशवत् ॥ विशुद्धकार्यत्वाद्विशुद्धव्यपदेशः । विशुद्धस्य पुण्यस्य कर्मणः अशबलस्य निरवद्यस्य कार्यत्वाद्विशुद्धमित्युच्यते । तन्तूनां कार्पासव्यपदेशवत् ॥ उभयतो व्याघाताभावादव्याघाति ॥ न ह्याहारकशरीरेणान्यस्य व्याघातः । नाप्यन्येनाहारकस्येति । तस्य प्रयोजनसमुच्चयार्थः चशब्दः क्रियते ॥ तद्यथा कदाचिल्लब्धिविशेषसद्भावज्ञापनार्थं, कदाचित्सूक्ष्मपदार्थनिर्द्धारणार्थं, संयमपरिपालनार्थं च । आहारकमिति प्रागुक्तस्य प्रत्याम्नायः ॥ यदाऽऽहारकशरीरं निर्वर्तयितुमारभते, तदा प्रमत्तो भवतीति प्रमत्तसंयतस्येत्युच्यते ॥ इष्टतोऽवधारणार्थमेवकारोपादानम् । यथैवं विज्ञा-

येत प्रमत्तसँयतस्यैवाहारकं नान्यस्येति । मैवं विज्ञायि, प्रमत्तसँयतस्याहारकमेवेति । माभूदौदारिकादिनिवृत्तिरिति ॥

एवं विभक्तानि शरीराणि बिभ्रतां संसारिणां प्रतिगति किं त्रिलिङ्गसन्निधानं, उत लिङ्गनियमः कश्चिदस्तीत्यत आह—

॥ नारकसम्मूर्च्छिनो नपुँसकानि ॥ ५० ॥

नरकाणि वक्ष्यन्ते, नरकेषु भवा नारकाः । सम्मूर्च्छनं सम्मूर्च्छः स येषामस्तीति सम्मूर्च्छिनः । नारकाश्च सम्मूर्च्छिनश्च नारकसम्मूर्च्छिनः ॥ चारित्रमोहविकल्पनोकषायभेदस्य नपुँसकवेदस्याशुभनाम्नश्चोदयान्न स्त्रियो न पुमाँस इति नपुँसकानि भवन्ति ॥ नारकसम्मूर्च्छिनो नपुँसकान्येवेति नियमः ॥ तत्र हि स्त्रीपुँसविषयमनोज्ञशब्दगन्धरूपरसस्पर्शसम्बन्धनिमित्ता स्वल्पाऽपि सुखमात्रा नास्ति ॥ यद्येवमवध्रियते, अर्थादापन्नमेतदुक्तेभ्योऽन्ये संसारिणस्त्रिलिङ्गा इति ॥

यत्रात्यन्तं नपुँसकलिङ्गस्याभावस्तत्प्रतिपादनार्थमाह—

॥ न देवाः ॥ ५१ ॥

स्त्रैणं पौंस्नं च यन्निरतिशयं सुखं गतिनामोदयापेक्षं, तद्देवा अनुभवन्तीति न तेषु नपुँसकलिङ्गानि सन्ति ॥

अथेतरे कियल्लिङ्गा इत्यत आह—

॥ शेषास्त्रिवेदाः ॥ ५२ ॥

त्रयो वेदा येषां ते त्रिवेदाः ॥ के पुनस्ते वेदाः । स्त्रीत्वं, पुँस्त्वं, नपुँसकत्वमिति ॥ कथं तेषां सिद्धिः । वेद्यत इति वेदः । लिङ्गमित्यर्थः ॥ तत् द्विविधं द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं

चेति ॥ द्रव्यलिङ्गं योनिमेहनादिनामकर्मोदयनिर्वर्तितम् ॥ नोकषायोदयापादितवृत्ति भावलिंगम् ॥ स्त्रीवेदोदयात् स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति स्त्रीः । पुँवेदोदयात् सूते जनयत्यपत्यमिति पुमान् । नपुँसकवेदोदयात्तदुभयशक्तिविकलं नपुँसकम् ॥ रूढिशब्दाश्चैते । रूढिषु च क्रिया व्युत्पत्त्यर्थैव । यथा गच्छतीति गौरिति ॥ इतरथा हि गर्भधारणादिक्रियाप्राधान्ये, बालवृद्धानां तिर्यङ्मनुष्याणां देवानां कार्मणकाययोगस्थानां च तदभावात्स्त्रीत्वादिव्यपदेशो न स्यात् ॥ त एते त्रयो वेदाः शेषाणां गर्भजानां भवन्ति ॥

य इमे जन्मयोनिशरीरलिंगसम्बन्धाहितविशेषाः प्राणिनो निर्दिश्यन्ते देवादयो विचित्रधर्माधर्मवशीकृताश्चतसृषु गतिषु शरीराणि धारयन्तस्ते किं यथाकालमुपभुक्तायुषो मूर्त्यन्तराण्यास्कन्दन्ति, उतायथाकालमपीत्यत आह---

॥ औपपादिकचरमोत्तमदेहासंख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ॥ ५३ ॥

औपपादिका व्याख्याताः देवनारका इति ॥ चरमशब्दोऽन्त्यवाची । उत्तम उत्कृष्टः । चरम उत्तमो देहो येषां ते चरमोत्तमदेहाः । विपरीतसंसारास्तज्जन्मनिर्वाणार्हा इत्यर्थः ॥ असंख्येयमतीतसंख्यानमुपमाप्रमाणेन पल्यादिना गम्यमायुर्येषां त इमे असंख्येयवर्षायुषस्तिर्यङ्मनुष्या उत्तरकुर्वादिषु प्रसूताः ॥ औपपादिकाश्च चरमोत्तमदेहाश्च असंख्येयवर्षायुषश्च औपपादिकचरमोत्तमदेहासंख्येयवर्षायुषः ॥ बाह्यस्योपघातनिमित्तस्य विषशस्त्रादेः सति सन्निधाने ह्रस्वं भवतीत्यपवर्त्यम् । अपवर्त्यमायुर्येषां त इमे अपवर्त्यायुषः । न अपवर्त्यायुषः अनपवर्त्यायुषः ॥ न ह्येषामौपपादिकादीनां बाह्यनिमित्तवशादायुरपवर्त्यते इत्ययं नियमः ।

इतरेषामनियमः ॥ चरमस्य देहस्योत्कृष्टत्वप्रदर्शनार्थमुत्तमग्रहणं नार्थान्तरविशेषोऽस्ति ॥ चरमदेहा इति वा पाठः ॥ २ ॥

जीवस्वभावलक्षणसाधनाविषयस्वरूपभेदाश्च गतिजन्मयोनिदेहालिङ्गानपवर्तितायुष्कभेदाश्चाध्यायेऽस्मिन्निरूपिता भवन्तीति सम्बन्धः ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणामित्येवमादिषु नारकाः श्रुतास्ततः पृच्छति के ते नारका इति । तत्प्रतिपादनार्थं तदधिकरणनिर्देशः क्रियते ॥

॥ रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःप्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः ॥ १ ॥

रत्नं च शर्करा च वालुका च पङ्कश्च धूमश्च तमश्च महातमश्च रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमांसि । प्रभाशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । साहचर्यात्ताच्छब्द्यम्[१] ॥ चित्रादिरत्नप्रभासहचरिता भूमिः रत्नप्रभा, शर्कराप्रभासहचरिता भूमिः शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभासहचरिता भूमिः वालुकाप्रभा, पङ्कप्रभासहचरिता भूमिः पङ्कप्रभा, धूमप्रभासहचरिता भूमिः धूमप्रभा, तमःप्रभासहचरिता भूमिः तमःप्रभा, महातमःप्रभासहचरिता भूमिः महतमःप्रभा इति ॥ एताः सञ्ज्ञा अनेनोपायेन व्युत्पाद्यन्ते ॥ भूमिग्रहण-

---

१ स शब्दो येषां ते तच्छब्दास्तेषां भावस्ताच्छब्द्यमिति व्युत्पत्त्या रत्नप्रभादिशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः ॥

मधिकरणविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ यथा स्वर्गपटलानि भूमिमनाश्रित्य व्यवस्थितानि, न तथा नारकावासाः। किं तर्हि, भूमिमाश्रिता इति ॥ तासां भूमीनामालम्बननिर्ज्ञानार्थं घनाम्बुवातादिग्रहणं क्रियते ॥ घनाम्बु च वातश्च आकाशं च घनाम्बुवाताकाशानि। तानि प्रतिष्ठा आश्रयो यासां ता घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः ॥ [*घनं च घनो मन्दो महान् आयतः इत्यर्थः। अम्बु च जलं उदकमित्यर्थः। वातशब्दोऽन्त्यदीपकः। तत एवं सम्बन्धनीयः। घनो घनवातः। अम्बु अम्बुवातः। वातस्तनुवातः। इति महदपेक्षया तनुरिति सामर्थ्यगम्यः। अन्यः पाठः ॥ सिद्धान्तपाठस्तु घनाम्बु च वातं चेति वातशब्दः सोपस्क्रियते। वातस्तनुवात इति वा ॥] सर्वा एता भूमयो घनोदधिवलयप्रतिष्ठाः। घनोदधिवलयं घनवातवलयप्रतिष्ठम्। घनवातवलयं तनुवातवलयप्रतिष्ठम्। तनुवातवलयमाकाशप्रतिष्ठम्। आकाशमात्मप्रतिष्ठं, तस्यैवाधाराधेयत्वात् ॥ त्रीण्यप्येतानि वलयानि प्रत्येकं विंशतियोजनसहस्रबाहुल्यानि ॥ सप्तग्रहणं संख्यान्तरनिवृत्त्यर्थम्। सप्त भूमयो नाष्टौ न नव चेति ॥ अधोऽधोवचनं तिर्यक्प्रचयनिवृत्त्यर्थम् ॥

किं ता भूमयो नारकाणां सर्वत्रावासा आहोस्वित्क्वचित्क्वचिदिति तन्निर्धारणार्थमाह—

॥ तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपंचदशदशत्रिपंचोनैकनरकशतसहस्राणि पंच चैव यथाक्रमम् ॥ २ ॥

तासु रत्नप्रभादिषु भूमिषु नरकाण्यनेन संख्यायन्ते यथाक्रमम् ॥ रत्नप्रभायां त्रिंशन्नरकशतसहस्राणि, शर्कराप्रभायां पञ्च-

* चतुष्कोणकंसस्थः पाठः तालपत्रपुस्तके एव वर्तते.

विंशतिर्नरकशतसहस्राणि, वालुकाप्रभायां पञ्चदश नरकशतसहस्राणि, पङ्कप्रभायां दश नरकशतसहस्राणि, धूमप्रभायां त्रीणि नरकशतसहस्राणि, तमःप्रभायां पञ्चोनमेकं नरकशतसहस्रं, महातमःप्रभायां पञ्च नरकाणि ॥ रत्नप्रभायां नरकप्रस्तारास्त्रयोदश । ततोऽधः आसप्तम्या द्वौ द्वौ नरकप्रस्तारौ हीनौ ॥ इतरो विशेषो लोकानुयोगतो वेदितव्यः ॥

अथ तासु भूमिषु नारकाणां कः प्रतिविशेष इत्यत आह—

॥ नारका नित्याशुभतरलेश्या-परिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥ ३ ॥

लेश्यादयो व्याख्यातार्थाः ॥ अशुभतरा इति प्रकर्षनिर्देशः । तिर्यग्गतिविषयाशुभलेश्याद्यपेक्षया, अधोऽधः स्वगत्यपेक्षया च वेदितव्यः ॥ नित्यशब्द आभीक्ष्ण्यवचनः ॥ नित्यमशुभतरा लेश्यादयो येषां ते नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रिया नारकाः ॥ प्रथमाद्वितीययोः कापोती लेश्या, तृतीयायामुपरिष्टात्कापोती अधो नीला, चतुर्थ्यां नीला, पञ्चम्यामुपरि नीला अधः कृष्णा, षष्ठ्यां कृष्णा, सप्तम्यां परमकृष्णा । स्वायुषः प्रमाणावधृता द्रव्यलेश्या उक्ताः ॥ भावलेश्यास्तु अन्तर्मुहूर्तपरिवर्तिन्यः ॥ परिणामाः स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दाः क्षेत्रविशेषनिमित्तवशादतिदुःखहेतवोऽशुभतराः ॥ देहाश्च तेषामशुभनामकर्मोदयादत्यन्ताशुभतरा विकृताकृतयो हुण्डसंस्थाना दुर्दर्शनाः ॥ तेषामुत्सेधः ॥ प्रथमायां सप्त धनूंषि, त्रयो हस्ताः षडंगुलयः । अधोऽधो द्विगुणद्विगुण उत्सेधः ॥ अभ्यन्तरासद्वेद्योदये सति अनादिपारिणामिकशीतोष्णबाह्यनिमित्तजनिताः सुतीव्रा वेदना भवन्ति नारकाणाम् ॥ प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीषु उष्णवेदनान्येव नर-

काणि ॥ पंचम्यामुपरि उष्णवेदने द्वे नरकशतसहस्रे । अधः शीतवेदनमेकं शतसहस्रम् । षष्ठीसप्तम्योः शीतवेदनान्येव ॥ शुभं करिष्याम इति अशुभतरमेव विकुर्वन्ति, सुखहेतूनुत्पादयाम इति दुःखहेतूनेवोत्पादयन्ति । त एते भावा अधोऽधोऽशुभतरा वेदितव्याः ॥

किमेतेषां नारकाणां शीतोष्णजनितमेव दुःखमुतान्यथापि भवतीत्यत आह—

॥ परस्परोदीरितदुःखाः ॥ ४ ॥

कथं परस्परोदीरितदुःखत्वं नारकाणाम् । भवप्रत्ययेनावधिना मिथ्यादर्शनोदयाद्विभङ्गव्यपदेशभाजा च दूरादेव दुःखहेतूनवगम्योत्पन्नदुःखाः प्रत्यासत्तौ परस्परालोकनाच्च प्रज्वलितकोपाग्नयः पूर्वभवानुस्मरणाच्चातितीव्रानुबद्धवैराश्च श्वगालादिवत्स्वा[1]भिघाते प्रवर्तमानाः स्वविक्रियाकृतासिवासिपरशुभिण्डिमालशक्तितोमरकुन्तायोघनादिभिरायुधैः स्वकरचरणदशनैश्च छेदनभेदनतक्षणदंशनादिभिः परस्परस्यातितीव्रं दुःखमुत्पादयन्ति ॥

किमेतावानेव दुःखोत्पत्तिकारणप्रकारः उतान्योऽपि कश्चिदस्तीत्यत आह—

॥ संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक्चतुर्थ्याः ॥ ५ ॥

देवगतिनामकर्मविकल्पस्यासुरत्वसंवर्तनस्य कर्मण उदयादस्यन्ति परानित्यसुराः । पूर्वजन्मनि सम्भावितेनातितीव्रेण संक्लेशपरिणामेन यदुपार्जितं पापकर्म तस्योदयात्सततं क्लिष्टाः संक्लिष्टाः असुराः संक्लिष्टासुराः । संक्लिष्टा इति विशेषणान्न सर्वे असुरा नार-

---

१ स्वैः क्रियमाणाभिघाते.

काणां दुःखमुत्पादयन्ति । किं तर्हि, अम्बावरीषादय एव केच-नेति ॥ अवधिप्रदर्शनार्थं प्राक्चतुर्थ्या इति विशेषणम् ॥ उपरि तिसृषु पृथ्वीषु संक्लिष्टासुरा बाधाहेतवो नातःपरमिति प्रदर्श-नार्थम् ॥ चशब्दः पूर्वोक्तदुःखहेतुसमुच्चयार्थः ॥ सुतप्तायोरसपा-यननिष्टप्तायस्तम्भालिङ्गनकूटशाल्मल्यारोहणावतरणायोघनाभिघात-वासीक्षुरतक्षणक्षारतप्ततैलावसेचनायःकुम्भीपाकाम्बरीषभर्जनवैतरणी-मज्जनयन्त्रनिष्पीडनादिभिर्नारकाणां दुःखमुत्पादयन्ति ॥ एवं छेद-नभेदनादिभिः शकलीकृतमूर्तीनामपि तेषां न मरणमकाले भवति । कुतः ? अनपवर्त्यायुष्कत्वात् ॥

यद्येवं, तदेव तावदुच्यतां नारकाणामायुःपरिमाणमित्यत आह—

॥ तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वाविंशतित्रय-स्त्रिंशत्सागरोपमा सत्त्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥

यथाक्रममित्यनुवर्तते । तेषु नरकेषु भूमिक्रमेण यथासं-ख्यमेकादयः स्थितयोऽभिसम्बन्ध्यन्ते ॥ रत्नप्रभायामुत्कृष्टा स्थिति-रेकसागरोपमा । शर्कराप्रभायां त्रिसागरोपमा । वालुकाप्रभायां सप्तसागरोपमा । पङ्कप्रभायां दशसागरोपमा । धूमप्रभायां सप्त-दशसागरोपमा । तमःप्रभायां द्वाविंशतिसागरोपमा । महातमःप्रभायां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमा इति ॥ परा उत्कृष्टेत्यर्थः ॥ सत्त्वानामिति वचनं भूमिनिवृत्त्यर्थम् ॥ भूमिषु सत्त्वानामियं स्थितिः । न भूमीनामिति ॥

उक्तः सप्तभूमिविस्तीर्णोऽधोलोकः ॥ इदानीं तिर्यग्लोको वक्तव्यः । कथं पुनस्तिर्यग्लोकः । यतोऽसंख्येयाः स्वयम्भूरमणपर्य-न्तास्तिर्यक्प्रचयविशेषेणावस्थिता द्वीपसमुद्रास्ततस्तिर्यग्लोक इति ॥ के पुनस्तिर्यग्व्यवस्थिता इत्यत आह—

॥ जम्बूद्वीपलवणोदादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥ ७ ॥

जम्बूद्वीपादयो द्वीपाः । लवणोदादयः समुद्राः । यानि लोके शुभानि नामानि तन्नामानस्ते ॥ तद्यथा– १ जम्बूद्वीपो द्वीपः । लवणोदः समुद्रः । २ धातकीखण्डो द्वीपः । कालोदः समुद्रः । ३ पुष्करवरो द्वीपः । पुष्करवरः समुद्रः । ४ वारुणीवरो द्वीपः । वारुणीवरः समुद्रः । ५ क्षीरवरो द्वीपः । क्षीरवरः समुद्रः । ६ घृतवरो द्वीपः । घृतवरः समुद्रः । ७ इक्षुवरो द्वीपः । इक्षुवरः समुद्रः । ८ नन्दीश्वरो द्वीपः । नन्दीश्वरवरः समुद्रः । ९ अरुणवरो द्वीपः । अरुणवरः समुद्रः । इत्येवमसंख्येया द्वीपसमुद्राः स्वयम्भूरमणपर्यन्ता वेदितव्याः ।

अमीषां विष्कम्भसन्निवेशसंस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ द्विर्द्विर्विष्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो वलयाकृतयः ॥ ८ ॥

द्विर्द्विरिति वीप्सायां वृत्तिवचनं विष्कम्भद्विगुणत्वव्याप्त्यर्थम् ॥ आद्यस्य द्वीपस्य यो विष्कम्भः तद्विगुणविष्कम्भो लवणजलधिः । तद्विगुणविष्कम्भो द्वितीयो द्वीपः । तद्विगुणविष्कम्भो द्वितीयो जलधिरिति ॥ द्विर्द्विर्विष्कम्भो येषां ते द्विर्द्विर्विष्कम्भाः ॥ पूर्वपूर्वपरिक्षेपिवचनं ग्रामनगरादिवद्विनिवेशो मा विज्ञायीति ॥ वलयाकृतिवचनं चतुरस्रादिसंस्थानान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

अत्राह, जम्बूद्वीपस्य प्रदेशसंस्थानविष्कम्भा वक्तव्यास्तन्मूलत्वादितरविष्कम्भादिविज्ञानस्येत्युच्यते—

॥ तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशत-
सहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः ॥ ९ ॥

तेषां मध्ये तन्मध्ये । केषां ? पूर्वोक्तद्वीपसमुद्राणाम् । नाभिरिव नाभिः मध्यम् । मेरुर्नाभिर्यस्य सः मेरुनाभिः । वृत्तः आदित्यमण्डलोपमानः । शतानां सहस्रं शतसहस्रम् । योजनानां शतसहस्रं योजनशतसहस्रम् । योजनशतसहस्रं विष्कम्भो यस्य सोऽयं योजनशतसहस्रविष्कम्भः ॥ कोऽसौ ? जम्बूद्वीपः ॥ कथं जम्बूद्वीपः ? । जम्बूवृक्षोपलक्षितत्वात् ॥ उत्तरकुरूणां मध्ये जम्बूवृक्षोऽनादिनिधनः पृथिवीपरिमाणोऽकृत्रिमः सपरिवारस्तदुपलक्षितोऽयं द्वीपः ॥

तत्र जम्बूद्वीपे षड्भिः कुलपर्वतैर्विभक्तानि सप्त क्षेत्राणि कानि तानीत्यत आह ॥

॥ भरतहैमवतहरिविदेहरम्यक-
हैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥ १० ॥

भरतादयः सञ्ज्ञा अनादिकालप्रवृत्ता अनिमित्ताः ॥ तत्र १ भरतवर्षः क सन्निविष्टः । दक्षिणदिग्भागे हिमवतोऽद्रेस्त्रयाणां च समुद्राणां मध्ये आरोपितचापाकारो भरतवर्षः । विजयार्द्धेन गङ्गासिन्धुभ्यां च विभक्तः षट्खण्डः ॥ क्षुद्रहिमवन्तमुत्तरेण दक्षिणेन, महाहिमवन्तं पूर्वापरसमुद्रयोर्मध्ये २ हैमवतवर्षः ॥ निषधस्य दक्षिणतो महाहिमवत उत्तरतः पूर्वापरसमुद्रयोरन्तराले ३ हरिवर्षः ॥ निषधस्योत्तरान्नीलतो दक्षिणतः पूर्वापरसमुद्रयोरन्तरे ४ विदेहस्य सनिवेशो द्रष्टव्यः ॥ नीलत उत्तरो रुक्मिणो दक्षिणः पूर्वापरसमुद्रयोर्मध्ये ५ रम्यकवर्षः ॥ रुक्मिण उत्तराच्छिखरिणो दक्षिणात्पूर्वापरसमुद्रयोर्मध्ये सन्निवेशे ६ हैरण्यवत-

वर्षः ॥ शिखरिण उत्तरतस्त्रयाणां समुद्राणां मध्ये ७ ऐरावत-वर्षः । स विजयार्द्धेन रक्तारक्तोदाभ्यां च विभक्तः षट्खण्डः ॥

षट्कुलपर्वता इत्युक्तं, के पुनस्ते, कथं वा व्यवस्थिता इत्यत आह—

॥ तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलरुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥ ११ ॥

तानि क्षेत्राणि विभजन्त इत्येवंशीलास्तद्विभाजिनः ॥ पूर्वापरायता इति पूर्वापरकोटिभ्यां लवणजलधिस्पर्शिन इत्यर्थः ॥ हिमवदादयोऽनादिकालप्रवृत्ता अनिमित्तसञ्ज्ञाः वर्षविभागहेतुत्वाद्वर्षधरपर्वता इत्युच्यन्ते ॥ तत्र क हिमवान् ? । भरतस्य हैमवतस्य च सीमनि व्यवस्थितः ॥ क्षुद्रहिमवान् योजनशतोच्छ्रायः ॥ हैमवतस्य हरिवर्षस्य च विभागकरो महाहिमवान् द्वियोजनशतोच्छ्रायः ॥ विदेहस्य दक्षिणतो हरिवर्षस्योत्तरतो निषधो नाम पर्वतश्चतुर्योजनशतोच्छ्रायः ॥ उत्तरे त्रयोऽपि पर्वताः स्ववर्षविभाजिनो व्याख्याताः ॥ उच्छ्रायश्च तेषां चत्वारि द्वे एकं च योजनशतं वेदितव्यम् ॥ पर्वतानामुच्छ्रायस्य चतुर्भागोऽवगाहः ॥

तेषां वर्णविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ हेमार्जुनतपनीयवैडूर्यरजतहेममयाः ॥ १२ ॥

त एते हिमवदादयः पर्वता हेमादिमया वेदितव्या यथाक्रमम् ॥ हेममयो हिमवान् चीनपट्टवर्णः । अर्जुनमयो महाहिमवान् शुक्लवर्णः । तपनीयमयो निषधस्तरुणादित्यवर्णः । वैडूर्यमयो नीलो मयूरग्रीवाभः । रजतमयो रुक्मी शुक्लः । हेममयः शिखरी चीनपट्टवर्णः ॥

पुनरपि तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ मणिविचित्रपार्श्वा उपरि मूले च
तुल्यविस्ताराः ॥ १३ ॥

नानावर्णप्रभादिगुणोपेतैर्मणिभिर्विचित्राणि पार्श्वाणि येषां ते मणिविचित्रपार्श्वाः ॥ अनिष्टस्य संस्थानस्य निवृत्त्यर्थमुपर्यादिवचनं क्रियते ॥ चशब्दो मध्यसमुच्चयार्थः ॥ य एषां मूले विस्तारः स उपरि मध्ये च तुल्यः ॥

तेषां मध्ये लब्धास्पदा ह्रदा उच्यन्ते—

॥ पद्ममहापद्मतिगिंछकेसरिमहापुण्डरीक-
पुण्डरीका ह्रदास्तेषामुपरि ॥ १४ ॥

पद्मः महापद्मः तिगिञ्छः केसरी महापुण्डरीकः पुण्डरीक इति तेषां हिमवदादीनामुपरि यथाक्रममेते ह्रदा वेदितव्याः ॥

तत्राद्यस्य संस्थानविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ प्रथमो योजनसहस्रायाम-
स्तदर्द्धविष्कम्भो ह्रदः ॥ १५ ॥

प्राक्प्रत्यक् योजनसहस्रायामः उदगवाक् पञ्चयोजनशतविस्तारो वज्रमयतलो विविधमणिकनकविचित्रिततटः पद्मनामा ह्रदः ॥

तस्यावगाहप्रक्लृप्त्यर्थमिदमुच्यते—

॥ दशयोजनावगाहः ॥ १६ ॥

अवगाहोऽधःप्रवेशो निम्नता । दशयोजनान्यवगाहोऽस्य दशयोजनावगाहः ॥ तन्मध्ये किम् ?

॥ तन्मध्ये योजनं पुष्करम् ॥ १७ ॥

योजनप्रमाणं योजनं, क्रोशायामपत्रत्वात्क्रोशद्वयविष्कम्भकर्णिकत्वाच्च योजनायामविष्कम्भम् ॥ जलतलात्क्रोशद्वयोच्छ्रायनालं तावद्बहुलपत्रप्रचयं पुष्करमवगन्तव्यम् ॥

इतरेषां ह्रदानां पुष्कराणां चायामादिनिर्ज्ञानार्थमाह—

॥ तद्द्विगुणद्विगुणा ह्रदाः पुष्कराणि च ॥ १८ ॥

स च तच्च ते, तयोर्द्विगुणा द्विगुणास्तद्द्विगुणद्विगुणा इति द्वित्वं व्याप्तिज्ञानार्थम् ॥ केन द्विगुणाः? आयामादिना ॥ पद्मह्रदस्य द्विगुणायामविष्कम्भावगाहो महापद्मह्रदः । तस्य द्विगुणायामविष्कम्भावगाहस्तिगिञ्छह्रदः । पुष्कराणि च किं? द्विगुणानि द्विगुणानीत्यभिसम्बन्ध्यन्ते ॥

तन्निवासिनीनां देवीनां सञ्ज्ञाजीवितपरिवारप्रतिपादनार्थमाह—

॥ तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्म्यः पल्योपमस्थितयः ससामानिकपरिषत्काः ॥ १९ ॥

तेषु पुष्करेषु कर्णिकामध्यदेशनिवेशिनः शरद्विमलपूर्णचन्द्रद्युतिहराः क्रोशायामाः क्रोशार्द्धविष्कम्भा देशोनक्रोशोत्सेधाः प्रासादास्तेषु निवसन्तीत्येवंशीलास्तन्निवासिन्यो देव्यः श्रीह्रीधृतिकीर्तिबुद्धिलक्ष्मीसंज्ञिकास्तेषु पद्मादिषु यथाक्रमं वेदितव्याः ॥ पल्योपमस्थितय इत्यनेनायुषः प्रमाणमुक्तम् ॥ समाने स्थाने भवाः सामानिकाः । सामानिकाश्च परिषदश्च सामानिकपरिषदः । सह सामानिकपरिषद्भिर्वर्तन्त इति ससामानिकपरिषत्काः ॥ तस्य पद्मस्य परिवारपद्मेषु प्रासादानामुपरि सामानिकाः परिषदश्च वसन्ति ॥

यकाभिः सरिद्भिस्तानि क्षेत्राणि प्रविभक्तानि, ता उच्यन्ते—

॥ गङ्गासिन्धुरोहिद्रोहितास्याहरिद्धरिकान्ता-

**सीतासीतोदानारीनरकान्तासुवर्णरूप्यकूला-
रक्तारक्तोदाः सरितस्तन्मध्यगाः ॥ २० ॥**

सरितो न वाप्यः । ताः किमन्तरा उत समीपाः ? इत्यत आह तन्मध्यगाः । तेषां क्षेत्राणां मध्यं, तन्मध्यं तन्मध्येन वा गच्छन्तीति तन्मध्यगाः ॥

एकत्र सर्वासां प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगाः ॥ २१ ॥

द्वयोर्द्वयोः सरितोरेकैकं क्षेत्रं विषय इति वाक्यविशेषाभिसम्बन्धादेकत्र सर्वासां प्रसङ्गनिवृत्तिः कृता ॥ पूर्वाः पूर्वगा इति वचनं दिग्विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ तत्र पूर्वा याः सरितस्ताः पूर्वगाः । पूर्वं जलधिं गच्छन्तीति पूर्वगाः ॥ किमपेक्षं पूर्वत्वं ? सूत्रनिर्देशापेक्षम् ॥ यद्येवं गङ्गासिन्ध्वादयः सप्त पूर्वगा इति प्राप्तम् । नैष दोषः । द्वयोर्द्वयोरित्यभिसम्बन्धात् ॥ द्वयोर्द्वयोः पूर्वाः पूर्वगा इति वेदितव्याः ॥

इतरासां दिग्विभागप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ शेषास्त्वपरगाः ॥ २२ ॥

द्वयोर्द्वयोर्या अवशिष्टास्ता अपरगाः प्रत्येतव्याः ॥ अपरसमुद्रं गच्छन्तीत्यपरगाः ॥ तत्र पद्मह्रदप्रभवा पूर्वतोरणद्वारनिर्गता गङ्गा ॥ अपरतोरणद्वारनिर्गता सिन्धुः ॥ उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता रोहितास्या ॥ महापद्मह्रदप्रभवा अवाच्यतोरणद्वारनिर्गता रोहित् ॥ उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता हरिकान्ता ॥ तिगिञ्छह्रदप्रभवा दक्षिणतोरणद्वारनिर्गता हरित् ॥ उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता सीतोदा ॥ केसरिह्रदप्रभवा अवाच्यतोरणद्वारनिर्गता सीता ॥ उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता नरकान्ता ॥ महापुण्डरीकह्रदप्रभवा

दक्षिणद्वारनिर्गता नारी ॥ उदीच्यतोरणद्वारनिर्गता रूप्यकूला ॥ पुण्डरीकन्ह्रदप्रभवा अवाच्यतोरणद्वारनिर्गता सुवर्णकूला ॥ पूर्वतोरणद्वारनिर्गता रक्ता ॥ अपरतोरणद्वारनिर्गता रक्तोदा ॥

तासां परिवारप्रतिपादनार्थमाह—

॥ चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता गङ्गासिन्ध्वादयो नद्यः ॥ २३ ॥

किमर्थं गङ्गासिन्ध्वादिग्रहणं क्रियते? नदीग्रहणार्थम्। प्रकृतास्ता अभिसम्बन्ध्यन्ते, नैवं शङ्क्यम्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति अपरगाणामेव ग्रहणं स्यात् ॥ गङ्गादिग्रहणमेवास्तीति चेत्पूर्वगाणामेव ग्रहणं स्यात्। अत उभयीनां ग्रहणार्थं गङ्गासिन्ध्वादिग्रहणं क्रियते ॥ नदीग्रहणं द्विगुणा द्विगुणा इत्यभिसम्बन्धार्थम् ॥ गङ्गा चतुर्दशनदीसहस्रपरिवृता। सिन्धुरपि ॥ एवमुत्तरा अपि नद्यः प्रतिक्षेत्रं द्विगुणा द्विगुणा भवन्ति, आविदेहान्तात् ॥ तत उत्तरा अर्द्धार्द्धहीनाः ॥

उक्तानां क्षेत्राणां विष्कम्भप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ भरतः षड्विंशपञ्चयोजनशतविस्तारः षट्चैकोनविंशतिभागा योजनस्य ॥ २४ ॥

षडधिका विंशतिः षड्विंशतिः। षड्विंशतिरधिकानि येषु तानि षड्विंशानि। पञ्चयोजनशतानि विस्तारो यस्य षड्विंशपञ्चयोजनशतविस्तारः भरतः ॥ किमेतावानेव, नेत्याह। षट्चैकोनविंशतिभागा योजनस्य विस्तारोऽस्येत्यभिसम्बध्यते ॥

---

१ परिवाराः ॥

इतरेषां विष्कम्भविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ तद्द्विगुणद्विगुणविस्तारा वर्षधरवर्षा विदेहान्ताः ॥ २५ ॥

ततो भरतात् द्विगुणो द्विगुणो विस्तारो येषां त इमे तद्विगुणद्विगुणविस्ताराः ॥ के ते? वर्षधरवर्षाः ॥ किं सर्वे? नेत्याह, विदेहान्ता इति ॥

अथोत्तरेषां कथमित्यत आह—

॥ उत्तरा दक्षिणतुल्याः ॥ २६ ॥

उत्तरा ऐरावतादयो नीलान्ता भरतादिभिर्दक्षिणैस्तुल्या द्रष्टव्याः। अतीतस्य सर्वस्यायं विशेषो वेदितव्यः। तेन ह्रद-पुष्करादीनां तुल्यता योज्या ॥

अत्राह, उक्तेषु भरतादिषु क्षेत्रेषु मनुष्याणां किं तुल्योऽनुभवादिः। आहोस्वित्कश्चिदस्ति प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

भरतैरावतयोर्वृद्धिह्रासौ षट्समयाभ्या-मुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्याम् ॥ २७ ॥

वृद्धिश्च ह्रासश्च वृद्धिह्रासौ। काभ्यां? षट्समयाभ्याम्। कयोः? भरतैरावतयोः। न तयोः क्षेत्रयोर्वृद्धिह्रासौ स्तः। असम्भवात्। तत्स्थानां मनुष्याणां वृद्धिह्रासौ भवतः॥ अथवा अधिकरणनिर्देशः भरते ऐरावते च मनुष्याणां वृद्धिह्रासाविति ॥ किंकृतौ वृद्धिह्रासौ? अनुभवायुःप्रमाणादिकृतौ ॥ अनुभवः उपभोगः, आयुः जीवितपरिमाणं, शरीरोत्सेध इत्येवमादिभिर्वृद्धिह्रासौ मनुष्याणां भवतः ॥ किंहेतुकौ पुनस्तौ? कालहेतुकौ ॥ स च कालो द्विविधः। उत्सर्पिणी अवसर्पिणी

चेति ॥ तद्भेदाः प्रत्येकं षट् ॥ अन्वर्थसञ्ज्ञे चैते ॥ अनुभवादिभिरुत्सर्पणशीला उत्सर्पिणी । तैरेवावसर्पणशीला अवसर्पिणी ॥ तत्रावसर्पिणी षड्विधा — सुषमसुषमा । सुषमा । सुषमदुष्षमा । दुष्षमसुषमा । दुष्षमा । अतिदुष्षमा ॥ उत्सर्पिण्यपि अतिदुष्षमाद्या सुषमसुषमान्ता षड्विधैव भवति ॥ अवसर्पिण्याः परिमाणं दशसागरकोटीकोट्यः । उत्सर्पिण्या अपि तावत्य एव ॥ याऽसौ उभयी (सोभयी) कल्प इत्याख्यायते ॥ तत्र सुषमसुषमा चतस्रः सागरोपमकोटीकोट्यः । तदादौ मनुष्या उत्तरकुरुमनुष्यतुल्याः ॥ ततः क्रमेण हानौ सत्यां सुषमा भवति तिस्रः सागरोपमकोटीकोट्यः । तदादौ मनुष्या हरिवर्षमनुष्यसमाः ॥ ततः क्रमेण हानौ सत्यां सुषमदुष्षमा भवति द्वे सागरोपमकोटीकोट्यौ । तदादौ मनुष्या हैमवतकमनुष्यसमाः ॥ ततः क्रमेण हानौ सत्यां दुष्षमसुषमा भवति एकसागरोपमकोटीकोटीद्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्रोना । तदादौ मनुष्या विदेहजनतुल्या भवन्ति ॥ ततः क्रमेण हानौ सत्यां दुष्षमा भवति एकविंशतिवर्षसहस्राणि ॥ ततः क्रमेण हानौ सत्यां अतिदुष्षमा भवति एकविंशतिवर्षसहस्राणि ॥ एवमुत्सर्पिण्यपि विपरीतक्रमा वेदितव्या ॥

अथेतरासु भूमिषु काऽवस्थेत्यत आह—

॥ ताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिताः ॥ २८ ॥

ताभ्यां भरतैरावताभ्यामपरा भूमयोऽवस्थिता भवन्ति, न हि तत्रोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यौ स्तः ॥

किं तासु भूमिषु मनुष्यास्तुल्यायुष आहोस्वित्कश्चिदस्ति प्रतिविशेष इत्यत आह—

॥ एकद्वित्रिपल्योपमस्थितयो हैमवतक-

हारिवर्षकदैवकुरवकाः ॥ २९ ॥

हैमवते भवा हैमवतका इत्येवं वुञि सति मनुष्यसम्प्रत्ययो भवति । एवमुत्तरयोरपि ॥ हैमवतकादयस्त्रयः । एकादयस्त्रयः । तत्र यथासंख्यमभिसम्बन्धः क्रियते । एकपल्योपमस्थितयो हैमवतकाः । द्विपल्योपमस्थितयो हारिवर्षकाः । त्रिपल्योपमस्थितयो दैवकुरवका इति ॥ तत्र पञ्चसु हैमवतेषु सुषमदुष्षमा सदाऽवस्थिता । तत्र मनुष्या एकपल्योपमायुषो द्विधनुःसहस्रोच्छ्रिताः चतुर्थभक्ताहारा नीलोत्पलवर्णाः ॥ पञ्चसु हरिवर्षेषु सुषमा सदाऽवस्थिता । तत्र मनुष्या द्विपल्योपमायुषश्चतुश्चापसहस्रोत्सेधाः षष्ठभक्ताहाराः शंखवर्णाः ॥ पञ्चसु देवकुरुषु सुषमसुषमा सदाऽवस्थिता । तत्र मनुष्यास्त्रिपल्योपमायुषः षड्धनुःसहस्रोच्छ्राया अष्टमभक्ताहाराः कनकवर्णाः ॥

अथोत्तरेषु काऽवस्थेत्यत आह--

॥ तथोत्तराः ॥ ३० ॥

यथा दक्षिणा व्याख्यातास्तथैवोत्तरा वेदितव्याः ॥ हैरण्यवतका हैमवतकैस्तुल्याः । राम्यका हारिवर्षकैस्तुल्याः । दैवकुरवकैरौत्तरकुरवकाः समाख्याताः ॥

अथ विदेहेष्ववस्थितेषु का स्थितिरित्यत्रोच्यते--

॥ विदेहेषु[1] संख्येयकालाः ॥ ३१ ॥

सर्वेषु पञ्चसु महाविदेहेषु संख्येय[2]काला मनुष्याः ॥ तत्र

१ विगतो विनष्टो देहः शरीरं मुनीनां येषु ते विदेहाः । प्रायेण मुक्तिपदप्राप्तिहेतुत्वात् । तेषु विदेहेषु पञ्चानां मेरूणां सम्बन्धिनः पञ्च पूर्वविदेहाः पञ्च अपरविदेहा उभये मिलित्वा पञ्चमहाविदेहाः कथ्यन्ते ॥ २ संख्यायते गणयितुं शक्यते इति संख्येयः । संख्येयः कालो जीवितं येषां ते संख्येयकालाः॥

कालः सुषमैदुःषमान्तोपमः सदाऽवस्थितः । मनुष्याश्च पञ्चधनुः-शतोत्सेधाः । नित्याहाराः । उत्कर्षेणैकपूर्वकोटीस्थितिकाः । जघन्येनान्तर्मुहूर्तायुषः ॥ तस्याश्च सम्बन्धे गाथां पठन्ति ॥ पुव्वेंस्स दु परिमाणं सदरिं खलु कोडिसदसहस्साइम् । छप्पण्णं च सहस्सा बोद्धव्वा वासकोडीणम् ॥ १ ॥ ७०५६००००००००००

उक्तो भरतस्य विष्कम्भः । पुनः प्रकारान्तरेण तत्प्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ भरतस्य विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नवतिशतभागः ॥ ३२ ॥

जम्बूद्वीपविष्कम्भस्य योजनशतसहस्रस्य नवतिशतभागीकृतस्यैको भागो भरतस्य विष्कम्भः स पूर्वोक्त एव ॥ उक्तं जम्बूद्वीपं परिवृत्य वेदिका स्थिता, ततः परो लवणोदः समुद्रो द्वियोजनशतसहस्रवलयविष्कम्भः । ततः परो धातकीखण्डो द्वीपश्चतुर्योजनशतसहस्रवलयविष्कम्भः ॥

तत्र वर्षादीनां संख्याविधिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ द्विर्धातकीखण्डे ॥ ३३ ॥

भरतादीनां द्रव्याणामिहाभ्यावृत्तिर्विवक्षिता । तत्र कथं सुच् ? । अध्याह्रियमाणक्रियाभ्यावृत्तिद्योतनार्थः सुच् ॥ यथा द्विस्तावानयं प्रासादो मीयत इति ॥ एवं द्विर्धातकीखण्डे भरता-

---

१ सुषमदुःषमाकालान्तकालसदृश इत्यर्थः ॥ अत्र "दुःषमसुषमादिः" इति पाठभेदस्तालपत्रपुस्तके वर्तते ॥

२ पूर्वांगं वर्षलक्षाणमशीतिश्चतुरुत्तरा । ८४००००० ॥ तद्वर्गितं भवेत्पूर्वं ७०५६०००००००००० तत्कोटी पूर्वकोट्यसौ ॥ ७०५६०००००००००००००-००००००० ॥ अस्यायमर्थः- सप्ततिलक्षकोटिवर्षाणि षट्पञ्चाशत्कोटिवर्षाणि यदा भवन्ति तदैकं पूर्वमुच्यते ॥

दयो मीयन्ते इति ॥ तद्यथा— द्वाभ्यामिष्वाकारपर्वताभ्यां दक्षिणोत्तरायताभ्यां लवणोदकालोदवेदिकास्पृष्टकोटिभ्यां विभक्तो धातकीखण्डः पूर्वापर इति ॥ तत्र पूर्वस्य चापरस्य मध्ये द्वौ मन्दरौ । तयोरुभयतो भरतादीनि क्षेत्राणि हिमवदादयश्च वर्षधरपर्वताः । एवं द्वौ भरतौ द्वौ हिमवन्तौ इत्येवमादिसंख्यानं द्विगुणं वेदितव्यम् ॥ जम्बूद्वीपहिमवदादीनां वर्षधराणां यो विष्कम्भस्तद्द्विगुणो धातकीखण्डे हिमवदादीनां वर्षधराणाम् ॥ वर्षधराश्चक्रारवदवस्थिताः ॥ अरविवरसंस्थानानि क्षेत्राणि ॥ जम्बूद्वीपे यत्र जम्बूवृक्षः स्थितः, तत्र धातकीखण्डे धातकीवृक्षः सपरिवारः । तद्योगाद्धातकीखण्ड इति द्वीपस्य नाम प्रतीतम् ॥ तत्परिक्षेपी कालोदः समुद्रः टङ्कछिन्नतीर्थः अष्टयोजनशतसहस्रवलयविष्कम्भः ॥ कालोदपरिक्षेपी पुष्करद्वीपः षोडशयोजनशतसहस्रवलयाविष्कम्भः ॥

तत्र द्वीपाम्भोनिधिविष्कम्भद्विगुणपरिक्लृप्तिवद्धातकीखण्डवर्षादिद्विगुणवृद्धिप्रसङ्गे विशेषावधारणार्थमाह—

॥ पुष्करार्द्धे च ॥ ३४ ॥

(किं) द्विरित्यनुवर्तते ॥ किमपेक्षा द्विरावृत्तिः? जम्बूद्वीपभरतहिमवदाद्यपेक्षयैव ॥ जम्बूद्वीपात्पुष्करार्धे द्वौ भरतौ द्वौ हिमवन्तौ इत्यादि । कुतः? । व्याख्यानतः ॥ यथा धातकीखण्डे हिमवदादीनां विष्कम्भस्तथा पुष्करार्धे हिमवदादीनां विष्कम्भो द्विगुण इति व्याख्यायते ॥ नामानि तान्येव, इष्वाकारौ मन्दरौ च पूर्ववत् । यत्र जम्बूद्वीपे जम्बूवृक्षस्तत्र पुष्करं सपरिवारम् । तत एव तस्य द्वीपस्यानुरूढं पुष्करद्वीप इति नाम ॥ अथ कथं पुष्करार्द्धसञ्ज्ञा? मानुषोत्तरशैलेन विभक्तार्धत्वात्पुष्करार्धसञ्ज्ञा ॥

अत्राह किमर्थं जम्बूद्वीपहिमवदादिसंख्या द्विरावृत्ता पुष्करार्धे कथ्यते ? न पुनः कृत्स्न एव पुष्करद्वीपे ? इत्यत्रोच्यते—

॥ प्राङ्मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥ ३५ ॥

पुष्करद्वीपबहुमध्यदेशभागी वलयवृत्तो मानुषोत्तरो नाम शैलः । तस्मात्प्रागेव मनुष्या न बहिरिति । ततो न बहिः पूर्वोक्तक्षेत्र-विभागोऽस्ति । नास्मादुत्तरं कदाचिदपि विद्याधरा ऋद्धिप्राप्ता अपि मनुष्या गच्छन्ति अन्यत्रोपपादसमुद्घाताभ्यां । ततोऽस्या-न्वर्थसञ्ज्ञा ॥ एवं जम्बूद्वीपादिष्वर्धतृतीयेषु द्वयोश्च समुद्रयोर्म-नुष्या वेदितव्याः ॥ ते द्विविधाः ॥

॥ आर्या म्लेच्छाश्च ॥ ३६ ॥

गुणैर्गुणवद्भिर्वा अर्यन्त इत्यार्याः । ते द्विविधाः । ऋद्धि-प्राप्तार्या अनृद्धिप्राप्तार्याश्चेति ॥ अनृद्धिप्राप्तार्याः पञ्चविधाः । क्षेत्रार्या जात्यार्याः कर्मार्याश्चारित्रार्या दर्शनार्याश्चेति ॥ ऋद्धि-प्राप्तार्याः सप्तविधाः । बुद्धिविक्रियातपोबलौषधरसाक्षीणभेदात् ॥ म्लेच्छा द्विविधाः । अन्तर्द्वीपजाः कर्मभूमिजाश्चेति ॥ तत्रान्त-द्वीपा लवणोदधेरभ्यन्तरेऽष्टासु दिक्ष्वष्टौ । तदन्तरेषु चाष्टौ, हिमवच्छिखरिणोरुभयोश्च विजयार्द्धयोरन्तेष्वष्टौ । तत्र दिक्षु द्वीपा वेदिकायास्तिर्यक्पञ्चयोजनशतानि प्रविश्य भवन्ति । विदिक्ष्वन्तरेषु च द्वीपाः पञ्चाशत्पञ्चयोजनशतेषु गतेषु भवन्ति । शैलान्तेषु द्वीपाः षट्सु योजनशतेषु गतेषु भवन्ति । दिक्षु द्वीपाः शतयो-जनविस्ताराः । विदिक्ष्वन्तरेषु च द्वीपास्तदर्धविष्कम्भाः । शैलान्तेषु पञ्चविंशतियोजनविस्ताराः । तत्र पूर्वस्यां दिश्ये-कोरुकाः । अपरस्यां दिशि लांगूलिनः । उत्तरस्यां दिश्य-भाषकाः । दक्षिणस्यां दिशि विषाणिनः । शशकर्णशष्कुलीकर्ण-प्रावरणलम्बकर्णाः विदिक्षु । अश्वसिंहश्वमहिषवराहव्याघ्रकाक-

घूककपिमुखाः अन्तरेषु । मेघविद्युन्मुखाः शिखरिण उभयोरन्तयोः । मत्स्यमुखकालमुखाः हिमवत उभयोरन्तयोः । हस्तिमुखा आदर्शमुखाः उत्तरविजयार्ध्दस्योभयोरन्तयोः । गोमुखमेषमुखाः दक्षिणदिग्विजयार्धस्योभयोरन्तयोः । एकोरुका मृदाहारा गुहावासिनः शेषाः पुष्पफलाहारा वृक्षवासिनः सर्वे ते पल्योपमायुषः ॥ ते चतुर्विंशतिरपि द्वीपा जलतलादेकयोजनोत्सेधाः ॥ लवणोदधेर्बाह्यपार्श्वेऽप्येवं चतुर्विंशतिर्द्वीपा विज्ञातव्याः ॥ तथा कालोदेऽपि वेदितव्याः ॥ त एतेऽन्तर्द्वीपजा म्लेच्छाः कर्मभूमिजाश्च शकयवनशबरपुलिन्दादयः ॥

काः पुनः कर्मभूमय इत्यत आह—

॥ भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्यः ॥ ३७ ॥

भरतैरावतविदेहाश्च पञ्च पञ्च, एताः कर्मभूमय इति व्यपदिश्यन्ते ॥ तत्र विदेहग्रहणाद्देवकुरूत्तरकुरुग्रहणे प्रसक्ते तत्प्रतिषेधार्थमाह "अन्यत्र देवकुरूत्तरकुरुभ्यः" इति ॥ अन्यत्र शब्दो वर्जनार्थः । देवकुरव उत्तरकुरवो हैमवतो हरिवर्षो रम्यको हैरण्यवतोऽन्तर्द्वीपाश्च भोगभूमय इति व्यपदिश्यन्ते ॥ अथ कथं कर्मभूमित्वं ? शुभाशुभलक्षणस्य कर्मणोऽधिष्ठानत्वात् ॥ ननु सर्वं लोकत्रितयं कर्मणोऽधिष्ठानमेव, तत एवं प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते प्रकर्षेण यत्कर्मणोऽधिष्ठानमिति ॥ तत्राशुभकर्मणस्तावत्सप्तमनरकप्रापणस्य भरतादिष्वेवार्जनं, शुभस्य सर्वार्थसिध्यादिस्थानविशेषप्रापणस्य पुण्यकर्मण उपार्जनं, तत्रैव कृष्यादिलक्षणस्य षड्-

---

१ असिर्मषिः कृषिर्विद्या वाणिज्यं शिल्पमित्यपि । कर्माणि षड्विधानि स्युः प्रजाजीवनहेतवः ॥ १ ॥ अत्रासिकर्म सेवायां मषिर्लिपिविधौ स्मृता ।

विधस्य कर्मणः पात्रदानादिसहितस्य तत्रैवारम्भात्कर्मभूमिव्यपदेशो वेदितव्यः ॥ इतरासु दशविधकल्पवृक्षकल्पितभोगानुभवनविषयत्वाद्भोगभूमय इति व्यपदिश्यन्ते ॥

उक्तासु भूमिषु स्थितिपरिच्छेदार्थमाह—

॥ नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥ ३८ ॥

त्रीणि पल्योपमानि यस्याः सा त्रिपल्योपमा। अन्तर्गतो मुहूर्तो यस्याः सा अन्तर्मुहूर्ता ॥ यथासंख्येन सम्बन्धः ॥ मनुष्याणां परा उत्कृष्टा स्थितिः त्रिपल्योपमा ॥ अपरा जघन्या अन्तर्मुहूर्ता। मध्ये अनेकविकल्पा ॥ तत्र पल्यं त्रिविधं व्यवहारपल्यमुद्धारपल्यमद्धापल्यमिति। अन्वर्थसञ्ज्ञा एताः। आद्यं व्यवहारपल्यमित्युच्यते उत्तरपल्यद्वयस्य व्यवहारबीजत्वात् नानेन किञ्चित्परिच्छेद्यमस्तीति। द्वितीयमुद्धारपल्यं। तत उद्धृतैर्लोमकच्छेदैर्द्वीपसमुद्राः संख्यायन्त इति। तृतीयमद्धापल्यमद्धाकालस्थितिरित्यर्थः ॥ तत्राद्यस्य प्रमाणं कथ्यते। तद्यथा—प्रमाणांगुलपरिमितयोजनविष्कम्भायामावगाहानि त्रीणि पल्यानि कुसूला इत्यर्थः। एकादिसप्तान्ताहोरात्रजाताविवालाग्राणि तावच्छिन्नानि यावद्द्वितीयं कर्तरिच्छेदं नाप्नुवन्ति, तादृशैर्लोमच्छेदैः परिपूर्णं घनीभूतं व्यवहारपल्यमित्युच्यते ॥ ततो वर्षशते एकैकलोमापकर्षणविधिना यावता कालेन तद्रिक्तं भवेत्तावान्कालो व्यवहारपल्योपमाख्यः ॥ तैरेव लोमच्छेदैः प्रत्येकमसं-

---

कृषिर्भूकर्षणे प्रोक्ता विद्या शस्त्रोपजीवने ॥ २ ॥ वाणिज्यं वणिजां कर्म शिल्पं स्यात्करकौशलम्। तच्च चित्रकलापत्रच्छेदादि बहुधा स्मृतम् ॥ ३ ॥

२ देवपूजा गुरूपास्तिः स्वाध्यायः सँयमस्तपः। दानं चेति गृहस्थानां षट्कर्माणि दिने दिने ॥ १ ॥

ख्येयवर्षकोटीसमयमात्रच्छिन्नैस्तत्पूर्णमुद्धारपल्यम् ॥ ततः समये समये एकैकस्मिन्रोमच्छेदेऽपकृष्यमाणे यावता कालेन तद्रिक्तं भवति तावान्काल उद्धारपल्योपमाख्यः ॥ तेषामुद्धारपल्यानां दशकोटीकोट्य एकमुद्धारसागरोपमम् ॥ अर्धतृतीयोद्धारसागरोपमानां यावन्तो रोमच्छेदास्तावन्तो द्वीपसमुद्राः ॥ पुनरुद्धारपल्यरोमच्छेदैर्वर्षशतसमयमात्रच्छिन्नैः पूर्णमद्धापल्यम् ॥ ततः समये समये एकैकस्मिन्रोमच्छेदेऽपकृष्यमाणे यावता कालेन तद्रिक्तं भवति तावान्कालोऽद्धापल्योपमाख्यः ॥ एषामद्धापल्यानां दशकोटीकोट्य एकमद्धासागरोपमम् ॥ दशाद्धासागरोपमकोटीकोट्य एकावसर्पिणी ॥ तावत्येवोत्सर्पिणी ॥ अनेनाद्धापल्येन नारकतैर्यग्योनानां देवमनुष्याणां च कर्मस्थितिर्भवस्थितिरायुःस्थितिः कायस्थितिश्च परिच्छेत्तव्या ॥ उक्ता च संग्रहगाथा—ववहारुद्धारद्धा पल्ला तिण्णेव होंति बोद्धव्वा। संखा दीव समुद्दा कम्मट्ठिदि वण्णिदा तदिये ॥ १ ॥ यथैवेते उत्कृष्टजघन्ये स्थिती नृणां तथैव—

॥ तिर्यग्योनिजानां च ॥ ३९ ॥

तिरश्चां योनिस्तिर्यग्योनिः। तिर्यग्गतिनामकर्मोदयापादितं जन्मेत्यर्थः। तिर्यग्योनौ जातास्तिर्यग्योनिजाः। तेषां तिर्यग्योनिजानामुत्कृष्टा भवस्थितिस्त्रिपल्योपमा ॥ जघन्या अन्तर्मुहूर्ता ॥ मध्येऽनेकविकल्पा ॥ ७ ॥

भूबिललेश्याद्यायु-
द्वीपोदधिवास्यागिरिसरःसरिताम् ॥
मानं नृणां च भेदः
स्थितिस्तिरश्चामपि तृतीयाध्याये ॥ १ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसंज्ञिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

भवप्रत्ययोऽवधिर्देवनारकाणामित्येवमादि[1]ष्वसकृद्देवशब्द उक्तस्तत्र न ज्ञायन्ते के देवाः कतिविधा इति वा तन्निर्णयार्थमाह—

॥ देवाश्चतुर्णिकायाः ॥ १ ॥

देवगतिनामकर्मोदये सत्यभ्यन्तरे हेतौ बाह्यविभूतिविशेषात् द्वीपाद्रिसमुद्रादिषु प्रदेशेषु यथेष्टं दीव्यन्ति क्रीडन्ति ते देवाः ॥ इहैकवचननिर्देशो युक्तः "देवश्चतुर्णिकायः" इति, जात्यभिधानाद्बहूनां प्रतिपादको भवति ॥ बहुत्वनिर्देशस्तदन्तर्गतभेदप्रतिपत्त्यर्थः । इन्द्रसामानिकादयो बहवो भेदाः सन्ति स्थित्यादिकृताश्च तत्सूचनार्थः ॥ देवगतिनामकर्मोदयस्य स्वधर्म[2]विशेषापादितभेदस्य सामर्थ्यान्निचीयन्त इति निकायाः संघाता इत्यर्थः । चत्वारो निकाया येषां ते चतुर्णिकायाः ॥ के पुनस्ते? भवनवासिनो, व्यन्तरा, ज्योतिष्का, वैमानिकाश्चेति ॥

तेषां लेश्यावधारणार्थमुच्यते—

॥ आदितस्त्रिषु पीतान्तलेश्याः ॥ २ ॥

आदित इत्युच्यते अन्ते मध्ये वा ग्रहणं मा विज्ञायीति । आदौ आदितः ॥ द्वयोरेकस्य च निवृत्त्यर्थं त्रिग्रहणं क्रियते ॥ अथ चतुर्णां निवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति? । आदित इति वचनात् ॥ षड्लेश्या उक्तास्तत्र चतसृणां लेश्यानां ग्रहणार्थं

---

१ आदिशब्देन, देवनारकाणामुपपादः । न देवाः । इति सूत्रद्वयं ग्राह्यम् ॥

२ स्वधर्मशब्देन भवनवासित्वादीनां असुरत्वादीनां च ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

पीतान्तग्रहणं क्रियते ॥ पीतं तेज इत्यर्थः । पीता अन्ते यासां ताः पीतान्ताः लेश्या येषां ते पीतान्तलेश्याः ॥ एतदुक्तं भवति– आदितस्त्रिषु निकायेषु भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्कनामसु देवानां कृष्णा नीला कापोता पीतेति चतस्रो लेश्या भवन्ति ॥

तेषां निकायानामन्तर्विकल्पप्रतिपादनार्थमाह—

॥ दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥ ३ ॥

चतुर्णां देवनिकायानां दशादिभिः संख्याशब्दैर्यथासंख्यमभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ दशविकल्पा भवनवासिनः । अष्टविकल्पा व्यन्तराः । पञ्चविकल्पा ज्योतिष्काः । द्वादशविकल्पा वैमानिका इति ॥ सर्ववैमानिकानां द्वादशविकल्पान्तःपातित्वे प्रसक्ते ग्रैवेयकादिनिवृत्त्यर्थं विशेषणमुपादीयते कल्पोपपन्नपर्यन्ता इति ॥ अथ कथं कल्पसञ्ज्ञा ? इन्द्रादयः प्रकारा दश एतेषु कल्प्यन्त इति कल्पाः ॥ भवनवासिषु तत्कल्पनासम्भवेऽपि रूढि[२]वशाद्वैमानिकेष्वेव वर्तते कल्पशब्दः ॥ कल्पेषूपपन्नाः कल्पोपपन्नाः । कल्पोपपन्नाः पर्यन्ता येषां ते कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥

पुनरपि तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिषदात्मरक्षलोकपा- ॥ लानीकप्रकीर्णकाभियोग्यकिल्मिषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥

---

२ ‘ भवणत्तिया पुण्णगेसुहा ’ इतिवचनादपर्याप्तेषु भावनवानज्योतिष्केषु कृष्णनीलकपोतलेश्यात्रयं भवति । पर्याप्तेषु तेषु जघन्या तेजोलेश्या भवतीत्ययं विशेषोऽत्र ज्ञातव्यः ॥

२ रूढिर्योगमपहरति ॥

अन्यदेवासाधारणाणिमादिगुणयोगादिन्दन्तीति १ इन्द्राः ॥ आज्ञैश्वर्यवर्जितं यत्समानायुर्वीर्यपरिवारभोगोपभोगादि तत्समानं, तस्मिन्समाने भवाः २ सामानिकाः । महत्तराः पितृगुरूपाध्यायतुल्याः ॥ मन्त्रिपुरोहितस्थानीयाः ३ त्रायस्त्रिंशाः । त्रयस्त्रिंशदेव त्रायस्त्रिंशाः ॥ वयस्यपीठमर्दसदृशाः परिषदि भवाः ४ पारिषदाः ॥ ५ आत्मरक्षाः शिरोरक्षोपमानाः[2] ॥ अर्थचरारक्षकसमानाः[3] ६ लोकपालाः । लोकं पालयन्तीति लोकपालाः ॥ पदात्यादीनि सप्त ७ अनीकानि[4] दण्डस्थानीयानि ॥ ८ प्रकीर्णकाः पौरजानपदकल्पाः ॥ ९ आभियोग्या दाससमाना वाहनादिकर्माणि प्रवृत्ता अन्तेवासिस्थानीयाः ॥ किल्बिषं पापं येषामस्ति ते १० किल्बिषिकाः ॥

एकैकस्य निकायस्य एकश एते इन्द्रादयो दश विकल्पाश्चतुर्षु निकायेषूत्सर्गेण प्रसक्तास्ततोऽपवादार्थमाह—

॥ त्रायस्त्रिंशल्लोकपालवर्ज्या
व्यन्तरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥

व्यन्तरेषु ज्योतिष्केषु च त्रायस्त्रिंशँल्लोकपालांश्च वर्जयित्वा इतरेऽष्टौ विकल्पा द्रष्टव्याः ॥

अथ तेषु निकायेषु किमेकैक इन्द्र उतान्यः प्रतिनियमः कश्चिदस्तीत्यत आह—

॥ पूर्वयोर्द्वीन्द्राः ॥ ६ ॥

पूर्वयोर्निकाययोर्भवनवासिव्यन्तरनिकाययोः ॥ कथं द्वितीयस्य पूर्वत्वम्? सामीप्यात्पूर्वत्वमुपचर्योक्तम् ॥ द्वीन्द्रा इति अन्तर्नीतवीप्सार्थः । द्वौ द्वौ इन्द्रौ येषां ते द्वीन्द्रा इति । यथा

---

१ सन्धानकारी ॥ २ अंगरक्षोपमानाः ॥ ३ अर्थोत्पादककोट्टपालसदृशा. ४ सेना

सप्तपर्णोऽष्टापद इति ॥ तद्यथा– भवनवासिषु तावदसुरकुमाराणां द्वाविन्द्रौ चमरो वैरोचनश्च । नागकुमाराणां धरणो भूतानन्दश्च । विद्युत्कुमाराणां हरिसिंहो हरिकान्तश्च । सुपर्णकुमाराणां वेणुदेवो वेणुधारी च । अग्निकुमाराणां अग्निशिखोऽग्निमाणवश्च । वातकुमाराणां वैलम्बः प्रभञ्जनश्च । स्तनितकुमाराणां सुघोषो महाघोषश्च । उदधिकुमाराणां जलकान्तो जलप्रभश्च । द्वीपकुमाराणां पूर्णो विशिष्टश्च । दिक्कुमाराणां अमितगतिरमितवाहनश्चेति ॥ व्यन्तरेष्वपि किन्नराणां द्वाविन्द्रौ किन्नरः किम्पुरुषश्च । किम्पुरुषाणां सत्पुरुषो महापुरुषश्चेति । महोरगाणां अतिकायो महाकायश्च । गन्धर्वाणां गीतरतिर्गीतयशाश्च । यक्षाणां पूर्णभद्रो माणिभद्रश्च । राक्षसानां भीमो महाभीमश्च । भूतानां प्रतिरूपोऽप्रातिरूपश्च । पिशाचानां कालो महाकालश्च ॥

अथैषां देवानां सुखं कीदृशमित्युक्ते सुखावबोधनार्थमाह—

॥ कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥ ७ ॥

प्रवीचारो मैथुनोपसेवनम् । कायेन प्रवीचारो येषां ते कायप्रवीचाराः ॥ आङ् अभिविध्यर्थः । असंहितया निर्देशः असन्देहार्थः ॥ एते भवनवास्यादय ऐशानान्ताः संक्लिष्टकर्मत्वान्मनुष्यवत्स्त्रीविषयसुखमनुभवन्तीत्यर्थः ॥

अवधिग्रहणादितरेषां सुखविभागेऽनिर्ज्ञाते तत्प्रतिपादनार्थमाह—

॥ शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ ८ ॥

उक्तावशिष्टग्रहणार्थं शेषग्रहणम् ॥ के पुनरुक्तावशिष्टाः ?

---

१ असुराणाम् ॥ २ ॥ वेणुदेव इत्यत्र वेणुदण्ड इत्यपि पाठान्तरम् ॥ ३ अत्र वेणुताली इत्यपि पाठभेद. ॥

कल्पवासिनः ॥ स्पर्शश्च रूपं च शब्दश्च मनश्च स्पर्शरूपशब्दमनांसि, तेषु प्रविचारो येषां ते स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचाराः ॥ कथमभिसम्बन्धः ? आर्षाविरोधेन । कुतः पुनः प्रवीचारग्रहणं? इष्टसम्प्रत्ययार्थमिति ॥ कः पुनरिष्टोऽभिसम्बन्ध आर्षाविरोधी? । सानत्कुमारमाहेन्द्रयोर्देवा देवाङ्गनास्पर्शमात्रादेव परां प्रीतिमुपलभन्ते, तथा देव्योऽपि । ब्रह्मब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठेषु देवा दिव्याङ्गनानां शृङ्गाराकारविलासचतुरमनोज्ञवेषरूपावलोकनमात्रादेव परमसुखमाप्नुवन्ति । शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु देवा देववनितानां मधुरसङ्गीतमृदुहसितललितकथितभूषणरवश्रवणमात्रादेव परां प्रीतिमास्कन्दन्ति । आनतप्राणतारणाच्युतकल्पेषु देवाः स्वाङ्गनामनःसङ्कल्पमात्रादेव परं सुखमाप्नुवन्ति ॥

अथोत्तरेषां किंप्रकारं सुखमित्युक्ते तन्निश्चयार्थमाह—

॥ परेऽप्रवीचाराः ॥ ९ ॥

परग्रहणमितराशेषसंग्रहार्थम् । अप्रवीचारग्रहणं परमसुखप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ प्रवीचारो हि वेदनाप्रतिकारः । तदभावे तेषां परमसुखमनवरतं भवति ॥

उक्ता ये आदिनिकायदेवा दशविकल्पा इति तेषां सामान्यविशेषसञ्ज्ञाविज्ञापनार्थमिदमुच्यते—

॥ भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमाराः ॥ १० ॥

भवनेषु वसन्तीत्येवंशीला भवनवासिनः । आदिनिकायस्येयं सामान्यसञ्ज्ञा । असुरादयो विशेषसञ्ज्ञा विशिष्टनामकर्मोदयापादितवृत्तयः । सर्वेषां देवानामवस्थितवयःस्वभावत्वेऽपि वेषभूषायुधयानवा-

हनक्रीडनादिकुमारवदेषामाभासन्त इति भवनवासिषु कुमारव्यपदेशो रूढः। स प्रत्येकं परिसमाप्यते असुरकुमारा इत्येवमादि ॥ क्व तेषां भवनानीति चेदुच्यते— रत्नप्रभायाः पङ्कबहुलभागेऽसुरकुमाराणां भवनानि। खरपृथिवीभागे उपर्यधश्च एकैकयोजनसहस्रं वर्जयित्वा शेषनवानां कुमाराणामावासाः ॥

द्वितीयनिकायस्य सामान्यविशेषसञ्ज्ञावधारणार्थमाह—

॥ व्यन्तराः किन्नरकिम्पुरुषमहोरगगन्धर्व-

यक्षराक्षसभूतपिशाचाः ॥ ११ ॥

विविधदेशान्तराणि येषां निवासास्ते व्यन्तरा इत्यन्वर्था सामान्यसञ्ज्ञेयमष्टानामपि विकल्पानाम् ॥ तेषां व्यन्तराणामष्टौ विकल्पाः किन्नरादयो वेदितव्या नामकर्मोदयविशेषापादिताः ॥ क्व पुनस्तेषामावासा इति चेदुच्यते— अस्माज्जम्बूद्वीपादसंख्येयान्द्वीपसमुद्रानतीत्य उपरिष्टे खरपृथिवीभागे सप्तानां व्यन्तराणामावासाः ॥ राक्षसानां पङ्कबहुलभागे ॥

तृतीयस्य निकायस्य सामान्यविशेषसञ्ज्ञासङ्कीर्तनार्थमाह—

॥ ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसौ

ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ॥ १२ ॥

ज्योतिस्स्वभावत्वादेषां पञ्चानामपि ज्योतिष्का इति सामान्यसञ्ज्ञा अन्वर्था ॥ सूर्यादयस्तद्विशेषसञ्ज्ञा नामकर्मोदयप्रत्ययाः ॥ सूर्याचन्द्रमसाविति पृथग्ग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम् ॥ किं कृतं पुनः प्राधान्यं? प्रभावादिकृतम् ॥ क्व पुनस्तेषामावासाः? इत्यत्रोच्यते अस्मात्समानभूमिभागादूर्ध्वं सप्तयोजनशतानि नवत्युत्तराणि ७९० उत्पत्य सर्वज्योतिषामधोभागविन्यस्तास्तारकाश्चरन्ति। ततो दशयो-

जनान्युत्पत्य सूर्याश्चरन्ति। ततोऽशीतियोजनान्युत्पत्य चन्द्रमसो भ्रमन्ति। ततश्चत्वारि योजनान्युत्पत्य नक्षत्राणि। ततश्चत्वारि योजनान्युत्पत्य बुधाः। ततस्त्रीणि योजनान्युत्पत्य शुक्राः। ततस्त्रीणि योजनान्युत्पत्य बृहस्पतयः। ततस्त्रीणि योजनान्युत्पत्याङ्गारकाः। ततस्त्रीणि योजनान्युत्पत्य शनैश्चराश्चरन्ति। स एष ज्योतिर्गणगोचरो नभोऽवकाशो दशाधिकयोजनशतबहलस्तिर्यगसंख्यातद्वीपसमुद्रप्रमाणो घनोदधिपर्यन्तः॥ उक्तं च-णउदुत्तरसत्तसया दस सीदी चदुदुगतियचउक्कम्। तारारविससिरिक्खा बुहभग्गवगुरुअंगिरारसणी॥१॥

ज्योतिष्काणां गतिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके ॥ १३ ॥

मेरोः प्रदक्षिणाः मेरुप्रदक्षिणाः। मेरुप्रदक्षिणा इति वचनं गतिविशेप्रातिपत्त्यर्थं विपरीतगतिर्मा विज्ञायीति॥ नित्यगतय इति विशेषणमनुपरतक्रियाप्रतिपादनार्थम्। नृलोकग्रहणं विषयार्थम्। अर्धतृतीयेषु द्वीपेषु द्वयोश्च समुद्रयोर्ज्योतिष्का नित्यगतयो नान्यत्रेति॥ ज्योतिष्कविमानानां गतिहेत्वभावात्तद्वृत्त्यभाव इति चेन्न, असिद्धत्वात्॥ गतिरताभियोग्यदेवप्रेरितगतिपरिणामात्कर्मविपाकस्य वैचित्र्यात्तेषां हि गतिमुखेनैव कर्म विपच्यत इति॥ एकादशभिर्योजनशतैरेकविंशैर्मेरुमप्राप्य ज्योतिष्काः प्रदक्षिणाश्चरन्ति॥

गतिमज्ज्योतिस्सम्बन्धेन व्यवहारकालप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ तत्कृतः कालविभागः ॥ १४ ॥

तद्ग्रहणं गतिमज्ज्योतिःप्रतिनिर्देशार्थम्। न केवलया गत्या नापि केवलैर्ज्योतिर्भिः कालः परिच्छिद्यते, अनुपलब्धेरपरिवर्तनाच्च॥ कालो द्विविधो व्यावहारिको मुख्यश्च॥ व्यावहारिकः कालविभागस्तत्कृतः समयावलिकादिः क्रियाविशेषपरिच्छिन्नोऽ

न्यस्यापरिच्छिन्नस्य परिच्छेदहेतुः ॥ मुख्योऽन्यो वक्ष्यमाणलक्षणः ॥

इतरत्र ज्योतिषामवस्थानप्रतिपादनार्थमाह —

॥ बहिरवस्थिताः ॥ १५ ॥

बहिरित्युच्यते, कुतो बहिः ? नृलोकात् ॥ कथमवगम्यते ? अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामो भवति ॥ ननु च नृलोके नित्यगति-वचनादन्यत्रावस्थानं ज्योतिष्काणां सिद्धं । अतो बहिरवस्थिता इति वचनमनर्थकमिति । तन्न । किं कारणम् ? नृलोकादन्यत्र बहिर्ज्योतिषामस्तित्वमवस्थानं चासिद्धम् । अतस्तदुभयसिध्यर्थं बहिरवस्थिता[1] इत्युच्यते ॥ विपरीत[2]गतिनिवृत्यर्थं कादाचित्कगतिनिवृ-त्त्यर्थं च सूत्रमारब्धम् ॥

तुरीयस्य निकायस्य सामान्यसञ्ज्ञासङ्कीर्तनार्थमाह —

॥ वैमानिकाः ॥ १६ ॥

वैमानिकग्रहणमधिकारार्थम् । इत उत्तरं ये वक्ष्यन्ते तेषां वैमानिकसम्प्रत्ययो यथा स्यादिति अधिकारः क्रियते ॥ विशेषेणा-त्मस्थान् सुकृतिनो मानयन्तीति विमानानि । विमानेषु भवा वैमा-निकाः ॥ तानि विमानानि विविधानि । इन्द्रकश्रेणिपुष्पप्रकीर्णक-भेदेन ॥ तत्र इन्द्रकविमानानि इन्द्रवन्मध्ये व्यवस्थितानि । तेषां चतसृषु दिक्षु आकाशप्रदेशश्रेणिवदवस्थानात् श्रेणिविमानानि । विदिक्षु प्रकीर्णपुष्पवदवस्थानात्पुष्पप्रकीर्णकानि ॥

तेषां वैमानिकानां भेदावबोधनार्थमाह—

॥ कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १७ ॥

---

१ निश्चला वर्तन्ते इत्यर्थः ॥ २ अप्रदाक्षिण • ॥

कल्पेषूपपन्नाः कल्पोपपन्नाः कल्पानतीताः कल्पातीताश्चेति द्विविधा वैमानिका ॥

तेषामवस्थानाविशेषनिर्ज्ञापनार्थमाह--

॥ उपर्युपरि ॥ १८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? तिर्यगवस्थितिप्रतिषेधार्थमुच्यते ॥ न ज्योतिष्कवत्तिर्यगवास्थिताः । न व्यन्तरवदसमावास्थितयः । उपर्युपरीत्युच्यन्ते ॥ के ते? कल्पाः ॥

यद्येवं, कियत्सु कल्पविमानेषु ते देवा भवन्तीत्यत आह--

॥ सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोत्तर-लान्तवकापिष्ठशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेष्वा-नतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिध्दौ च ॥ १९ ॥

कथमेषां सौधर्मादिशब्दानां कल्पाभिधानं ? चातुरर्थिकेनाणा, स्वभावतो वा कल्पस्याभिधानं भवति ॥ अथ कथमिन्द्राभिधानं ? स्वभावतः साहचर्याद्वा ॥ तत्कथमिति चेदुच्यते— सुधर्मा नाम सभा, साऽस्मिन्नस्तीति सौधर्मः कल्पः । तदस्मिन्नस्तीत्यण् । तत्कल्पसाहचर्यादिन्द्रोऽपि सौधर्मः ॥ ईशानो नाम इन्द्रः स्वभावतः । ईशानस्य निवासः कल्प ऐशानस्तस्य निवास इत्यण् । तत्साहचर्यादिन्द्रोऽपि ऐशानः ॥ सनत्कुमारो नाम इन्द्रः स्वभावतः। तस्य निवास इत्यण् । सानत्कुमारः कल्पः । तत्साहचर्यादिन्द्रोऽपि सानत्कुमारः ॥ माहेन्द्रो नामेन्द्रः स्वभावतस्तस्य निवासः कल्पो माहेन्द्रः । तत्साहचर्यादिन्द्रोऽपि माहेन्द्रः ॥

एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ आगमापेक्षया व्यवस्था भवतीति, उपर्युपरीत्यनेन द्वयोर्द्वयोरभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ प्रथमौ सौधर्मैशानकल्पौ, तयोरुपरि सानत्कुमारमाहेन्द्रौ, तयोरुपरि ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरौ, तयोरुपरि लान्तवकापिष्ठौ, तयोरुपरि शुक्रमहाशुक्रौ, तयोरुपरि शतारसहस्रारौ, तयोरुपरि आनतप्राणतौ, तयोरुपरि आरणाच्युतौ ॥ अध उपरि च प्रत्येकमिन्द्रसम्बन्धो वेदितव्यः। मध्ये तु प्रतिद्वयमेकः ॥ सौधर्मैशानसानत्कुमारमाहेन्द्राणां चतुर्णां चत्वार इन्द्राः। ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरयोरेको ब्रह्मेन्द्रो नाम। लान्तवकापिष्ठयोरेको लान्तवाख्यः। शुक्रमहाशुक्रयोरेकः शुक्रसञ्ज्ञः। शतारसहस्रारयोरेकः शतारनामा। आनतप्राणतारणाच्युतानां चतुर्णां चत्वारः। एवं कल्पवासिनां द्वादश इन्द्रा भवन्ति ॥ जम्बूद्वीपे महामन्दरो योजनसहस्रावगाहो भवति नवनवतियोजनसहस्रोच्छ्रायः। तस्याधस्तादधोलोकः। बाहुल्येन तत्प्रमाण–(मेरुप्रमाण)–स्तिर्यक्प्रसृतस्तिर्यग्लोकः। तस्योपरिष्टादूर्ध्वलोकः। मेरुचूलिका चत्वारिंशद्योजनोच्छ्राया। तस्या उपरि केशान्तरमात्रे व्यवस्थितमृजुविमानमिन्द्रकं सौधर्मस्य ॥ सर्वमन्यल्लोकानुयोगाद्वेदितव्यम् ॥ नवसु ग्रैवेयकेष्विति नवशब्दस्य पृथग्वचनं किमर्थम्? । अन्यान्यपि नवविमानानि अनुदिशसञ्ज्ञकानि सन्तीति ज्ञापनार्थम्। तेनानुदिशानां ग्रहणं वेदितव्यम् ॥

एषामधिकृतानां वैमानिकानां परस्परतो विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

स्थितिप्रभावसुखद्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियावधिविषयतोऽधिकाः ॥ २० ॥

स्वोपात्तस्यायुष उदयात्तस्मिन्भवे शरीरेण सहावस्थानं स्थितिः। शापानुग्रहशक्तिः प्रभावः। सुखमिन्द्रियार्थानुभवः। शरीर-

वसनाभरणादिदीप्तिः द्युतिः । लेश्या उक्ता । लेश्याया विशुद्धिर्लेश्याविशुद्धिः । इन्द्रियाणामवधेश्च विषय इन्द्रियावधिविषयः । तेभ्यस्तैर्वाऽधिका इति ॥ तस्मिन्नुपर्युपरि प्रतिकल्पं प्रतिप्रस्तारं च वैमानिकाः स्थित्यादिभिरधिका इत्यर्थः ॥

यथा स्थित्यादिभिरुपर्युपर्यधिका एवं गत्यादिभिरपीत्यतिप्रसङ्गे तन्निवृत्त्यर्थमाह—

॥ गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥ २१ ॥

देशाद्देशान्तरप्राप्तिहेतुर्गतिः । शरीरं वैक्रियिकमुक्तम् । लोभकषायोदयाद्विषयेषु सङ्गः परिग्रहः । मानकषायादुत्पन्नोऽहङ्कारोऽभिमानः । एतैर्गत्यादिभिरुपर्युपरि हीनाः ॥ देशान्तरविषयक्रीडारतिप्रकर्षाभावादुपर्युपरि गतिर्हीनाः ॥ शरीरं सौधर्मैशानयोर्देवानां सप्तारत्निप्रमाणम् ॥ सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः षडरत्निप्रमाणम् ॥ ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्टेषु पञ्चारत्निप्रमाणम् ॥ शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु चतुररत्निप्रमाणम् ॥ आनतप्राणतयोरर्द्धचतुर्थारत्निप्रमाणम् ॥ आरणाच्युतयोस्त्र्यरत्निप्रमाणम् ॥ अधोग्रैवेयकेषु अर्द्धतृतीयारत्निप्रमाणम् ॥ मध्यग्रैवेयकेष्वरत्निद्वयप्रमाणम् ॥ उपरिमग्रैवेयकेषु अनुदिशविमानेषु च अध्यर्द्धारत्निप्रमाणम् ॥ अनुत्तरेष्वरत्निप्रमाणम् ॥ परिग्रहश्च विमानपरिच्छेदादिरुपर्युपरि हीनः ॥ अभिमानश्चोपर्युपरि तनुकषायत्वाद्धीनः ॥ पुरस्तात्त्रिषु निकायेषु देवानां लेश्याविधिरुक्तः ॥

इदानीं वैमानिकेषु लेश्याविधिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

पीतपद्मशुक्ललेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥ २२ ॥

पीता च पद्मा च शुक्ला च ताः पीतपद्मशुक्लाः । पीतपद्मशुक्ला लेश्या येषां ते पीतपद्मशुक्ललेश्याः ॥ कथं ह्रस्वत्वम्? । औत्तरपदिकम्

यथाहुः—द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानमिति ॥ अथवा पीतश्च पद्मश्च शुक्लश्च पीतपद्मशुक्ला वर्णवन्तोऽर्थाः। तेषामिव लेश्या येषां ते पीतपद्मशुक्ललेश्याः ॥ तत्र कस्य का लेश्येत्यत्रोच्यते– सौधर्मैशानयोः पीतलेश्याः। सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः पीतपद्मलेश्याः। ब्रह्मलोकब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्टेषु पद्मलेश्याः। शुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारेषु पद्मशुक्ललेश्याः। आनतादिषु शुक्ल-लेश्याः। तत्राप्यनुदिशानुत्तरेषु परमशुक्ललेश्याः। सूत्रेऽनभिहितं कथं मिश्रग्रहणं? साहचर्याल्लोकवत् ॥ तद्यथा—छत्रिणो गच्छन्ति इति अछत्रिषु छत्रिव्यवहारः। एवमिहापि मिश्रयोरन्यतरग्रहणं भवति ॥ अयमर्थः सूत्रतः कथं गम्यते? इति चेदुच्यते— एव-मभिसम्बन्धः क्रियते, द्वयोः कल्पयुगलयोः पीतलेश्या। सानत्कुमा-रमाहेन्द्रयोः पद्मलेश्याया अविवक्षातः ॥ ब्रह्मलोकादिषु त्रिषु कल्पयुगलेषु पद्मलेश्या। शुक्रमहाशुक्रयोः शुक्ललेश्याया अविव-क्षातः ॥ शेषेषु शतारादिषु शुक्ललेश्या। पद्मलेश्याया अविवक्षात इति नास्ति दोषः ॥

आह कल्पोपपन्ना इत्युक्तं तत्रेदं न ज्ञायते के कल्पा इत्यत्रोच्यते—

॥ प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः कल्पाः ॥ २३ ॥

इदं न ज्ञायते इत आरभ्य कल्पा भवन्तीति सौधर्मादिग्रह-णमनुवर्तते। तेनायमर्थो लभ्यते– सौधर्मादयः प्राग्ग्रैवेयकेभ्यः कल्पा इति पारिशेष्यादितरे कल्पातीता इति ॥

लौकान्तिका देवा वैमानिकाः सन्तः क्व गृह्यन्ते? कल्पोप-पन्नेषु। कथमिति चेदुच्यते—

॥ ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः ॥ २४ ॥

एत्य तस्मिन् लीयन्त इति आलयः आवासः। ब्रह्मलोक

आलयो येषां ते ब्रह्मलोकालया लौकान्तिका देवा वेदितव्याः । यद्येवं सर्वेषां ब्रह्मलोकालयानां देवानां लौकान्तिकत्वं प्रसक्तं ? । अन्वर्थसञ्ज्ञाग्रहणाददोषः ॥ ब्रह्मलोको लोकः तस्यान्तो लोकान्तः तस्मिन्भवा लौकान्तिका इति न सर्वेषां ग्रहणम् । तेषां हि विमानानि ब्रह्मलोकस्यान्तेषु स्थितानि ॥ अथवा जन्मजरामरणाकीर्णो लोकः संसारः तस्यान्तो लोकान्तः । लोकान्ते भवा लौकान्तिकाः ते सर्वे परीतसंसाराः । ततश्च्युता एकं गर्भावासं प्राप्य परिनिर्वास्यन्ति ॥

तेषां सामान्येनोपदिष्टानां भेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ सारस्वतादित्यवह्न्यरुणगर्दतोयतुषिताव्याबाधारिष्टाश्च ॥ २५ ॥

क इमे सारस्वतादयः । अष्टास्वपि पूर्वोत्तरादिषु दिक्षु यथाक्रममेते सारस्वतादयो देवगणा वेदितव्याः । तद्यथा—पूर्वोत्तरकोणे सारस्वतविमानं, पूर्वस्यां दिशि आदित्यविमानं, पूर्वदक्षिणस्यां दिशि वह्निविमानं, दक्षिणस्यां दिशि अरुणविमानं, दक्षिणापरकोणे गर्दतोयविमानं, अपरस्यां दिशि तुषितविमानं, उत्तरापरस्यां दिशि अव्याबाधविमानं, उत्तरस्यां दिशि अरिष्टविमानम् ॥ चशब्दसमुच्चितास्तेषामन्तरे द्वौ द्वौ देवगणौ ॥ तद्यथा—सारस्वतादित्यान्तरे अग्न्याभसूर्याभाः । आदित्यस्य च वह्नेश्चान्तरे चन्द्राभसत्याभाः । वह्न्यरुणान्तराले श्रेयस्करक्षेमकराः । अरुणगर्दतोयान्तराले वृषभेष्टकामचराः । गर्दतोयतुषितमध्ये निर्माणरजोदिगन्तरक्षिताः । तुषिताव्याबाधमध्ये आत्मरक्षितसर्वरक्षिताः । अव्याबाधारिष्टान्तराले मरुद्वसवः । अरिष्टसारस्वतान्तराले अश्वविश्वाः ॥ सर्वे एते स्वतन्त्रा हीनाधिकत्वाभावात्, विषयरतिविरहाद्देवर्षयः,

इतरेषां देवानामर्च्चनीयाः, चतुर्दशपूर्वधराः, तीर्थङ्करनिष्क्रमण-प्रतिबोधनपरा वेदितव्याः ॥

आह उक्ता लौकान्तिकास्ततश्च्युत्वा एकं गर्भवासमवाप्य निर्वास्यन्तीत्युक्ताः। किमेवमन्येष्वपि निर्वाणप्राप्तिकालविभागो विद्यते? इत्यत आह—

॥ विजयादिषु द्विचरमाः ॥ २६ ॥

आदिशब्दः प्रकारार्थे वर्तते, तेन विजयवैजयन्तजयन्तापराजितानुदिशविमानानामिष्टानां ग्रहणं सिद्धं भवति ॥ कः पुनरत्र प्रकारः? अहमिन्द्रत्वे सति सम्यग्दृष्ट्युपपादः। सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्ग इति चेन्न तेषां परमोत्कृष्टत्वात्। अन्वर्थसञ्ज्ञातः एकचरमत्वसिद्धेः॥ चरमत्वं देहस्य। मनुष्यभवापेक्षया द्वौ चरमौ देहौ येषां ते द्विचरमाः। विजयादिभ्यश्च्युता अप्रतिपतितसम्यक्त्वा मनुष्येषूत्पद्य सँयममाराध्य पुनर्विजयादिषूत्पद्य ततश्च्युताः पुनर्मनुष्यभवमवाप्य सिध्यन्तीति द्विचरमदेहत्वम् ॥

आह जीवस्यौदयिकेषु भावेषु तिर्यग्योनिगतिरौदयिकीत्युक्तं, पुनश्च स्थितौ तिर्यग्योनिजानां चेति। तत्र न ज्ञायते के तिर्यग्योनयः? इत्यत्रोच्यते—

औपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥ २७ ॥

औपपादिका उक्ता देवनारकाः। मनुष्याश्च निर्दिष्टाः। प्राङ्मानुषोत्तरान्मनुष्या इति। एभ्योऽन्ये संसारिणो जीवाः शेषास्तिर्यग्योनयो वेदितव्याः॥ तेषां तिरश्चां देवादीनामिव क्षेत्रविभागः पुनर्निर्देष्टव्यः। सर्वलोकव्यापित्वात्तेषां क्षेत्रविभागो नोक्तः ॥

आह स्थितिरुक्ता नारकाणां मनुष्याणां तिरश्चां च।

देवानां नोक्ता। तस्यां वक्तव्यायामादावुद्दिष्टानां भवनवासिनां स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

॥ स्थितिरसुरनागसुपर्णद्वीपशेषाणां सागरोपमत्रिपल्योपमार्द्धहीनमिता ॥ २८ ॥

असुरादीनां सागरोपमादिभिर्यथाक्रममत्राभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ इयं स्थितिरुत्कृष्टा। जघन्याऽप्युत्तरत्र वक्ष्यते ॥ तद्यथा—असुराणां सागरोपमा स्थितिः। नागानां त्रिपल्योपमा स्थितिः। सुपर्णानामर्द्धतृतीयानि। द्वीपानां द्वे। शेषाणां षण्णामध्यर्द्धपल्योपमम् ॥

आद्यदेवनिकायस्थित्यभिधानादनन्तरं व्यन्तरज्योतिष्कस्थितिवचने क्रमप्राप्ते सति तदुल्लङ्घ्य वैमानिकानां स्थितिरुच्यते। कुतः? तयोरुत्तरत्र लघुनोपायेन स्थितिवचनात् ॥ तेषु चादावुद्दिष्टयोः कल्पयोः स्थितिविधानार्थमाह—

॥ सौधर्मैशानयोः सागरोपमे अधिके ॥ २९ ॥

सागरोपमे इति द्विवचननिर्देशात् द्वित्वगतिः। अधिके इत्ययमधिकारः। आ कुतः? आ सहस्रारात्। इदं तु कुतो ज्ञायते? उत्तरत्र तुशब्दग्रहणात्। तेन सौधर्मैशानयोर्देवानां द्वे सागरोपमे सातिरेके प्रत्येतव्ये ॥

उत्तरयोः स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः सप्त ॥ ३० ॥

---

१ घातायुष्कसम्यग्दृष्ट्यपेक्षया किञ्चिदूनार्द्धसागरोपममधिकं भवति सौधर्मकल्पात्सहस्रारपर्यन्तम् ॥ सम्मे घादेऊणं सायारदळमहियमासहस्सारा इति वचनात् ॥

अनयोः कल्पयोर्देवानां सप्तसागरोपमाणि साधिकानि उत्कृष्टा स्थितिः ॥

ब्रह्मलोकादिष्वच्युतावसानेषु स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ त्रिसप्तनवैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि तु ३१

सप्तग्रहणं प्रकृतम् । तस्येह त्र्यादिभिर्निर्दिष्टैरभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ सप्त त्रिभिरधिकानि, सप्त सप्तभिरधिकानीत्यादि-र्द्वयोर्द्वयोरभिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ तुशब्दो विशेषणार्थः ॥ किं विशिनष्टि? अधिकशब्दोऽनुवर्तमानश्चतुर्भिरभिसम्बध्यते नोत्तरा-भ्यामित्ययमर्थो विशिष्यते ॥ तेनायमर्थो भवति— ब्रह्मलोकब्रह्मो-त्तरयोर्दशसागरोपमाणि साधिकानि ॥ लान्तवकापिष्टयोश्चतुर्दशसा-गरोपमाणि साधिकानि ॥ शुक्रमहाशुक्रयोः षोडशसागरोपमाणि साधिकानि ॥ शतारसहस्रारयोरष्टादशसागरोपमाणि साधिकानि ॥ आनतप्राणतयोर्विंशतिसागरोपमाणि ॥ आरणाच्युतयोर्द्वाविंशतिसा-गरोपमाणि ॥

तत उर्ध्वं स्थितिविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धौ च ॥ ३२ ॥

अधिकग्रहणमनुवर्तते । तेनेहाभिसम्बन्धो वेदितव्यः । एकैकेनाधिकानीति ॥ नवग्रहणं किमर्थम्? प्रत्येकमेकैकमधिक-मिति ज्ञापनार्थम् ॥ इतरथा हि ग्रैवेयकेष्वेकमेवाधिकं स्यात् ॥ विजयादिष्विति आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादनुदिशानामपि ग्रह-णम् ॥ सर्वार्थसिद्धेः पृथग्ग्रहणं जघन्याभावप्रतिपादनार्थम् ॥ तेनायमर्थः, अधोग्रैवेयकेषु प्रथमे त्रयोविंशतिः । द्वितीये चतुर्वि-

शतिः ॥ तृतीये पञ्चविंशतिः ॥ मध्यमग्रैवेयकेषु प्रथमे षड्विंशतिः ॥ द्वितीये सप्तविंशतिः ॥ तृतीयेऽष्टाविंशतिः ॥ उपरिमग्रैवेयकेषु प्रथमे एकोनत्रिंशत् ॥ द्वितीये त्रिंशत् ॥ तृतीये एकत्रिंशत् ॥ अनुदिशविमानेषु द्वात्रिंशत् ॥ विजयादिषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्युत्कृष्टा स्थितिः । सर्वार्थसिद्धेस्त्रयस्त्रिंशदेवेति ॥

निर्दिष्टोत्कृष्टस्थितिकेषु जघन्यस्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

॥ अपरा पल्योपममधिकम् ॥ ३३ ॥

पल्योपमं व्याख्यातम् । अपरा जघन्यस्थितिः ॥ पल्योपमं साधिकम् ॥ केषां? सौधर्मैशानीयानाम् ॥ कथं गम्यते? परतः परत इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥

तत ऊर्ध्वं जघन्यस्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

परतः परतः पूर्वापूर्वाऽनन्तरा ॥ ३४ ॥

परस्मिन्देशे परतः । वीप्सायां द्वित्वम् । पूर्वशब्दस्यापि । अधिकग्रहणमनुवर्तते ॥ तेनैवमभिसम्बन्धः क्रियते— सौधर्मैशानयोर्द्वे सागरोपमे साधिके उक्ते, ते साधिके सानत्कुमारमाहेन्द्रयोर्जघन्यस्थितिः ॥ सानत्कुमारमाहेन्द्रयोः परा स्थितिः सप्तसागरोपमाणि साधिकानि, तानि ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोर्जघन्या स्थितिरित्यादि ॥

नारकाणामुत्कृष्टा स्थितिरुक्ता । जघन्यां सूत्रेऽनुपात्तामप्रकृतामपि लघुनोपायेन प्रतिपादयितुमिच्छन्नाह—

॥ नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥ ३५ ॥

चशब्दः किमर्थः? । प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥ किं च प्रकृतं? । परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनन्तरा अपरा स्थितिरिति ॥ तेनायमर्थो लभ्यते— रत्नप्रभायां नारकाणां परास्थितिरेकं सागरोपमम् । सा

शर्कराप्रभायां जघन्या । शर्कराप्रभायामुत्कृष्टा स्थितिस्त्रीणि सागरोपमाणि । सा वालुकाप्रभायां जघन्येत्यादि ॥ एवं द्वितीयादिषु जघन्या स्थितिरुक्ता ॥

प्रथमायां का जघन्येति तत्प्रदर्शनार्थमाह—

॥ दशवर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥ ३६ ॥

अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते । रत्नप्रभायां दशवर्षसहस्राणि अपरा स्थितिर्वेदितव्या ॥

अथ भवनवासिनां का जघन्या स्थितिरित्यत आह—

॥ भवनेषु च ॥ ३७ ॥

चशब्दः किमर्थः ? प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥ तेन भवनवासिनामपरा स्थितिर्दशवर्षसहस्राणीत्यभिसम्बध्यते ॥

व्यन्तराणां तर्हि का जघन्या स्थितिरित्यत आह—

॥ व्यन्तराणां च ॥ ३८ ॥

चशब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥ तेन व्यन्तराणामपरा स्थितिर्दशवर्षसहस्राणीत्यवगम्यते ॥

अथैषां परा स्थितिः का इत्यत्रोच्यते ॥

॥ परा पल्योपममधिकम् ॥ ३९ ॥

परा उत्कृष्टा स्थितिर्व्यन्तराणां पल्योपममधिकम् ॥

इदानीं ज्योतिष्काणां परा स्थितिर्वक्तव्येत्यत आह—

॥ ज्योतिष्काणां च ॥ ४० ॥

चशब्दः प्रकृतसमुच्चयार्थः ॥ तेनैवमभिसम्बन्धः । ज्योति-

ष्काणां परा स्थितिः पल्योपममधिकमिति ॥

अथापरा कियतीत्यत आह—

॥ तदष्टभागोऽपरा ॥ ४१ ॥

तस्य पल्योपमस्याष्टभागो ज्योतिष्काणामपरा स्थितिरित्यर्थः ॥

अथ लौकान्तिकानां विशेषोक्तानां स्थितिविशेषो नोक्तः । स कियानित्यत्रोच्यते—

॥ लौकान्तिकानामष्टौ सागरोपमाणि सर्वेषाम् ॥ ४२

अविशिष्टाः सर्वे ते शुक्ललेश्याः पञ्चहस्तोत्सेधशरीराः

॥ चतुर्णिकायदेवानां । स्थानं भेदाः सुखादिकम् ॥

॥ परापरस्थितिर्लेश्या । तुर्याध्याये निरूपितम् ॥ १ ॥

॥ इति तत्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय.

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

इदानीं, सम्यग्दर्शनस्य विषयभावेनोपक्षिप्तेषु जीवादिषु जीवपदार्थो व्याख्यातार्थः । अथाजीवपदार्थो विचारप्राप्तस्तस्य सञ्ज्ञाभेदसङ्कीर्तनार्थमिदमुच्यते—

॥ अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ॥ १ ॥

कायशब्दः शरीरे व्युत्पादितः । इहोपचारादध्यारोप्यते । कुत उपचारः ? । यथा शरीरं पुद्गलद्रव्यप्रचयात्मकं तथा धर्मादिष्वपि प्रदेशप्रचयापेक्षया काया इव काया इति । अजीवाश्च

ते कायाश्च अजीवकायाः ॥ विशेषणं विशेष्येणेति वृत्तिः ॥ ननु च नीलोत्पलादिषु व्यभिचारे सति विशेषणविशेष्ययोगः। इहापि व्यभिचारयोगोऽस्ति। अजीवशब्दोऽकाये कालेऽपि वर्तते, कायोऽपि जीवे। किमर्थः कायशब्दः ? । प्रदेशबहुत्वज्ञापनार्थः। धर्मादीनां प्रदेशा बहव इति ॥ ननु च असंख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानामित्यनेनैव प्रदेशबहुत्वं ज्ञापितम्। सत्यमिदम्। परं किन्त्वस्मिन्विधौ सति तदवधारणं विज्ञायते, असंख्येयाः प्रदेशा न संख्येया नाप्यनन्ता इति ॥ कालस्य प्रदेशप्रचयाभावज्ञापनार्थं च इह कायग्रहणम्। कालो वक्ष्यते। तस्य प्रदेशप्रतिषेधार्थमिह कायग्रहणम् ॥ यथाऽणोः प्रदेशमात्रत्वाद्द्वितीयादयोऽस्य न सन्तीत्यप्रदेशोऽणुः। तथा कालपरमाणुरप्येकप्रदेशत्वादप्रदेश इति ॥ तेषां धर्मादीनामजीव इति सामान्यसञ्ज्ञा जीवलक्षणाभावमुखेन प्रवृत्ता ॥ धर्माधर्माकाशपुद्गला इति विशेषसञ्ज्ञाः सामयिक्यः ॥

अत्राह सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्येत्येवमादिषु द्रव्याण्युक्तानि, कानि तानीत्युच्यते—

॥ द्रव्याणि ॥ २ ॥

यथास्वं पर्यायैर्द्रूयन्ते द्रवन्ति वा तानि द्रव्याणि ॥ द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यमिति चेन्न। उभयासिद्धेः ॥ यथा दण्डदण्डिनोर्योगो भवति पृथक्सिद्धयोः, न च तथा द्रव्यद्रव्यत्वे पृथक्सिद्धे स्तः ॥ यद्यपृथक्सिद्धयोरपि योगः स्यादाकाशकुसुमस्य प्रकृतिपुरुषस्य द्वितीयशिरसश्च योगः स्यादिति ॥ अथ पृथक्सिद्धिरभ्युपगम्यते, द्रव्यत्वकल्पना निरर्थिका। गुणसमुदायो द्रव्यमिति चेत्तत्रापि गुणानां समुदायस्य च भेदाभावे तद्द्रव्यव्यपदेशो नोपपद्यते। भेदाभ्युपगमे च पूर्वोक्त एव दोषः ॥ ननु गुणान्द्रवन्ति गुणैर्वा द्रूयन्त इति विग्रहेऽपि स एव दोष इति

चेन्न । कथञ्चिद्भेदाभेदोपपत्तेस्तद्व्यपदेशसिद्धिः, व्यतिरेकेणानुपलब्धेरभेदः सञ्ज्ञालक्षणप्रयोजनादिभेदाद्भेद इति ॥ प्रकृता धर्मादयो बहवस्तत्सामानाधिकरण्याद्बहुत्वनिर्देशः ॥ स्यादेतत्संख्यानुवृत्तिवत्पुल्लिङ्गानुवृत्तिरपि प्राप्नोति । नैष दोषः । आविष्टलिङ्गाः शब्दा न कदाचिल्लिङ्गं व्यभिचरन्ति । अतो धर्मादयो द्रव्याणि भवन्तीति ॥

अनन्तरत्वाच्चतुर्णामेव द्रव्यव्यपदेशप्रसङ्गेऽध्यारोपणार्थमिदमुच्यते—

॥ जीवाश्च ॥ ३ ॥

जीवशब्दो व्याख्यातार्थः । बहुत्वनिर्देशो व्याख्यातभेदप्रतिपत्त्यर्थः । चशब्दः सञ्ज्ञानुकर्षणार्थः जीवाश्च द्रव्याणीति ॥ एवमेतानि वक्ष्यमाणेन कालेन सह षट् द्रव्याणि भवन्ति ॥ ननु द्रव्यस्य लक्षणं वक्ष्यते 'गुणपर्ययवद्द्रव्यमिति' तल्लक्षणयोगाद्धर्मादीनां द्रव्यत्वव्यपदेशो भवति नार्थः परिगणनेन ? ॥ परिगणनमवधारणार्थं, तेनान्यवादिपरिकल्पितानां पृथिव्यादीनां निवृत्तिः कृता भवति ॥ कथं? पृथिव्यप्तेजोवायुमनांसि पुद्गलद्रव्येऽन्तर्भवन्ति रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वाच्चक्षुरिन्द्रियवत् ॥ वायुमनसो रूपादियोगाभाव इति चेन्न । वायुस्तावद्रूपादिमान्स्पर्शवत्त्वाद्घटादिवत् ॥ चक्षुरादिकरणग्राह्यत्वाभावाद्रूपाद्यभाव इति चेत्परमाण्वादिष्वतिप्रसङ्गः स्यात् ॥ आपो गन्धवत्यः स्पर्शवत्त्वात्पृथिवीवत् ॥ तेजोऽपि रसगन्धवत् रूपवत्त्वात् ॥ तद्वदेव मनोऽपि द्विविधं द्रव्यमनो भावमनश्चेति । तत्र भावमनो ज्ञानम्, तस्य जीवगुणत्वादात्मन्यन्तर्भावः । द्रव्यमनश्च रूपादियोगात्पुद्गलद्रव्यविकारः ॥ रूपादिवन्मनः ज्ञानोपयोगकारणत्वाच्चक्षुरिन्द्रियवत् ॥ ननु अमूर्तेऽपि शब्दे ज्ञानोपयोगकारणत्वदर्शनाद्व्यभिचारी हेतुरिति चेन्न ।

तस्य पौद्गलिकत्वान्मूर्तिमत्त्वोपपत्तेः ॥ ननु यथा परमाणूनां रूपादिमत्कार्यत्वदर्शनाद्रूपादिमत्त्वम्, न तथा वायुमनसो रूपादिमत्कार्यं दृश्यते इति चेन्न। तेषामपि तदुत्पत्तेः। सर्वेषां परमाणूनां सर्वरूपादिमत्कार्यत्वप्राप्तियोग्यत्वाभ्युपगमात् ॥ नच केचित्पार्थिवादिजातिविशेषयुक्ताः परमाणवः सन्ति, जातिसङ्करेणारम्भदर्शनात् ॥ दिशोऽप्याकाशेऽन्तर्भावः। आदित्योदयाद्यपेक्षया आकाशप्रदेशपंक्तिषु इत इदमिति व्यवहारोपपत्तेः ॥

उक्तानां द्रव्याणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥ ४ ॥

नित्यं ध्रुवमित्यर्थः। नेः ध्रुवे त्यः इति निष्पादितत्वात् ॥ धर्मादीनि द्रव्याणि गतिहेतुत्वादिविशेषलक्षणद्रव्यार्थादेशादस्तित्वादिसामान्यलक्षणद्रव्यार्थादेशाच्च कदाचिदपि न व्ययन्तीति नित्यानि। वक्ष्यते हि तद्भावाव्ययं नित्यमिति। इयत्ताऽव्यभिचारादवस्थितानि धर्मादीनि षडपि द्रव्याणि कदाचिदपि षडिति इयत्त्वं नातिवर्तन्ते। ततोऽवस्थितानीत्युच्यन्ते ॥ न विद्यते रूपमेषामित्यरूपाणि, रूपप्रतिषेधेन तत्सहचारिणां रसादीनामपि प्रतिषेधः। तेन अरूपाण्यमूर्तानीत्यर्थः ॥

यथा सर्वेषां द्रव्याणां नित्यावस्थितानीत्येतत्साधारणं लक्षणं तथा अरूपित्वं पुद्गलानामपि प्राप्तम्। अतस्तदपवादार्थमाह—

॥ रूपिणः पुद्गलाः ॥ ५ ॥

रूपं मूर्तिरित्यर्थः ॥ का मूर्तिः? रूपादिसंस्थानपरिणामो मूर्तिः ॥ रूपमेषामस्तीति रूपिणः। मूर्तिमन्त इत्यर्थः ॥ अथवा रूपमिति गुणविशेषवचनशब्दस्तदेषामस्तीति रूपिणः ॥ रसाद्यग्र-

हणमिति चेन्न। तदविनाभावात्तदन्तर्भावः॥ पुद्गला इति बहुवचनं भेदप्रतिपादनार्थम्॥ भिन्ना हि पुद्गलाः। स्कन्धपरमाणुभेदात्तद्विकल्प उपरिष्टाद्वक्ष्यते॥ यदि प्रधानवदरूपत्वमेकत्वं चेष्टं स्यात् विश्वरूपकार्यदर्शनविरोधः स्यात्॥

आह किं पुद्गलवद्धर्मादीन्यपि द्रव्याणि प्रत्येकं भिन्नानीत्यत्रोच्यते—

॥ आ आकाशादेकद्रव्याणि॥ ६॥

आङ् अयमभिविध्यर्थः। सौत्रीमानुपूर्वीमनुसृत्यैतदुक्तं, तेन धर्मा[1]ऽधर्मा[2]काशा[3]नि गृह्यन्ते। एकशब्दः संख्यावचनस्तेन द्रव्यं विशिष्यते, एकं द्रव्यं एकद्रव्यमिति॥ यद्येवं बहुवचनमयुक्तं, धर्माद्यपेक्षया बहुत्वसिद्धिर्भवति॥ ननु एकस्यानेकार्थप्रत्यायनशक्तियोगादेकैकमित्यस्तु लघुत्वाद्द्रव्यग्रहणमनर्थकं, तथापि द्रव्यापेक्षया एकत्वख्यापनार्थं द्रव्यग्रहणम्॥ क्षेत्रभावाद्यपेक्षया असंख्येयत्वानन्तत्वविकल्पस्येष्टत्वात् न जीवपुद्गलवदेषां बहुत्वमित्येतदनेन ख्याप्यते॥

अधिकृतानामेव एकद्रव्याणां विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते---

॥ निष्क्रियाणि च॥ ७॥

उभ[1]यनिमित्तवशादुत्पद्यमानः पर्यायो द्रव्यस्य देशान्तरप्रा-

---

१ सकृत्सकलपरिणामानां सान्निध्याधानाद्धर्मः। २ सकृत्सकलास्थितिपरिणामिसान्निध्याधानादधर्मः। ३ आकाशन्ते ऽस्मिन्द्रव्याणि स्वयं वाऽऽकाशत इत्याकाशम्॥

१ क्रियापरिणामशक्तियुक्तं द्रव्यमभ्यन्तरनिमित्तं प्रेरणादिकं बाह्यनिमित्तं तद्वशादित्यर्थः॥

१ गत्यादिपरिणतस्य बलाधानं कुर्वन्ति, न तु स्वयं प्रेरयन्तीति भावः॥

त्तिहेतुः क्रिया, तस्याः निष्क्रान्तानि निष्क्रियाणि ॥ अत्र चोद्यते— धर्मादीनि द्रव्याणि यदि निष्क्रियाणि ततस्तेषामुत्पादो न भवेत्। क्रियापूर्वको हि घटादीनामुत्पादो दृष्टः। उत्पादाभावाच्च व्ययाभाव इति ॥ अतः सर्वद्रव्याणामुत्पादादित्रयकल्पनाव्याघात इति ॥ तन्न ॥ किं कारणम्? । अन्यथोपपत्तेः ॥ क्रियानिमित्तोत्पादाभावेऽप्येषां धर्मादीनामन्यथोत्पादः कल्प्यते ॥ तद्यथा— द्विविध उत्पादः स्वनिमित्तः परप्रत्ययश्च ॥ स्वनिमित्तस्तावदनन्तानामगुरुलघुगुणानामागमप्रामाण्यादभ्युपगम्यमानानां षट्स्थानपतितया वृद्ध्या हान्या च प्रवर्तमानानां स्वभावादेतेषामुत्पादो व्ययश्च ॥ परप्रत्ययोऽपि अश्वादिगतिस्थित्यवगाहनहेतुत्वात्क्षणे क्षणे तेषां भेदात्तद्धेतुत्वमपि भिन्नमिति परप्रत्ययापेक्ष उत्पादो विनाशश्च व्यवह्रियते ॥ ननु यदि निष्क्रियाणि धर्मादीनि, जीवपुद्गलानां गत्यादिहेतुत्वं नोपपद्यते। जलादीनि हि क्रियावन्ति मत्स्यादीनां गत्यादिनिमित्तानि दृष्टानीति ॥ नैष दोषः ॥ बलाधाननिमित्तत्वाच्चक्षुर्वत्। यथा— रूपोपलब्धौ चक्षुर्निमित्तमपि न व्याक्षिप्तमनस्कस्यापि भवति ॥ अधिकृतानां धर्माधर्माकाशानां निष्क्रियत्वेऽभ्युपगते जीवपुद्गलानां सक्रियत्वमर्थादापन्नम् ॥ कालस्यापि सक्रियत्वमिति चेन्न। अनधिकारात् ॥ अत एवासावेतैः सह नाधिक्रियते ॥

अजीवकाया इत्यत्र कायग्रहणेन प्रदेशास्तित्वमात्रं निर्ज्ञातं नत्वियत्तावधारिता प्रदेशानामतस्तन्निर्धारणार्थमिदमुच्यते—

॥ असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम् ॥ ८ ॥

संख्यामतीता असंख्येयाः ॥ असंख्येयस्त्रिविधः। जघन्य उत्कृष्टोऽजघन्योत्कृष्टश्चेति ॥ तत्रेहाजघन्योत्कृष्टासंख्येयः परिगृह्यते ॥ प्रदिश्यन्त इति प्रदेशाः ॥ वक्ष्यमाणलक्षणः परमाणुः

स यावति क्षेत्रे व्यवतिष्ठते स प्रदेश इति व्यवह्रियते ।। धर्माधर्मैकजीवास्तुल्यासंख्येयप्रदेशाः ।। तत्र धर्माधर्मौ निष्क्रियौ लोकाकाशं व्याप्य स्थितौ । जीवस्तावत्प्रदेशोऽपि सन् संहरणविसर्पणस्वभावत्वात्कर्मनिर्वर्तितं शरीरमणुमहद्वाऽधितिष्ठंस्तावदवगाह्य वर्तते, यदा तु लोकपूरणं भवति मन्दरस्याधश्चित्रवज्रपटलमध्ये जीवस्याष्टौ मध्यप्रदेशा व्यवतिष्ठन्ते । इतरे प्रदेशा ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् कृत्स्नं लोकाकाशं व्यश्नुवते ।।

अथाकाशस्य कति प्रदशा इत्यत आह—

।। आकाशस्यानन्ताः ।। ९ ।।

लोकेऽलोके चाकाशं वर्तते ।। अविद्यमानोऽन्तो येषां ते अनन्ताः ।। के ? प्रदेशाः । कस्य ? आकाशस्य ।। पूर्ववदस्यापि प्रदेशकल्पनाऽवसेया ।। उक्तममूर्तानां प्रदेशपरिमाणम् ।।

इदानीं मूर्तानां पुद्गलानां प्रदेशपरिमाणं निर्ज्ञातव्यमित्यत आह—

।। संख्येयाऽसंख्येयाश्च पुद्गलानाम् ।। १० ।।

चशब्देनानन्ताश्चेत्यनुकृष्यन्ते । कस्यचित्पुद्गलद्रव्यस्य द्व्यणुकादेः संख्येयाः प्रदेशाः कस्यचिदसंख्येया अनन्ताश्च ।। अनन्तानन्तोपसंख्यानमिति चेन्न । अनन्तसामान्यात् ।। अनन्तप्रमाणं त्रिविधमुक्तं परीतानन्तं युक्तानन्तमनन्तानन्तं चेति । तत्सर्वमनन्तसामान्येन गृह्यते ।। स्यादेतदसंख्यातप्रदेशो लोकः अनन्तप्रदेशस्यानन्तानन्तप्रदेशस्य च स्कन्धस्याधिकरणमिति विरोधस्ततो नानन्त्यमिति ? ।। नैष दोषः । सूक्ष्मपरिणामावगाहनशक्तियोगात्परमाण्वादयो हि सूक्ष्मभावेन परिणता एकैकस्मिन्नप्याकाशप्रदेशेऽनन्तानन्ता अवतिष्ठन्ते, अवगाहनशक्तिश्चैषामव्याहताऽस्ति, तस्मादेकस्मिन्नपि प्रदेशे अनन्तानन्तानामवस्थानं न विरुध्यते ।।

पुद्गलानामित्यविशेषवचनात्परमाणोरपि प्रदेशत्वप्रसङ्गे तत्प्रतिषेधार्थमाह—

॥ नाणोः ॥ ११ ॥

अणोः प्रदेशा न सन्तीति वाक्यशेषः ॥ कुतो न सन्तीति चेत् प्रदेशमात्रत्वात् । यथा आकाशप्रदेशस्यैकस्य प्रदेशभेदाभावादप्रदेशत्वमेवमणोरपि प्रदेशमात्रत्वात्प्रदेशभेदाभावः ॥ किं च ततोऽल्पपरिमाणाभावान्न ह्यणोरल्पीयानन्योऽस्ति । यतोऽस्य प्रदेशा भिद्येरन् ॥

एषामवधृतप्रदेशानां धर्मादीनामाधारप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

॥ लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥

उक्तानां धर्मादीनां द्रव्याणां लोकाकाशेऽवगाहो न बहिरित्यर्थः ॥ यदि धर्मादीनां लोकाकाशमाधारः । आकाशस्य क आधार इति? ॥ आकाशस्य नास्त्यन्य आधारः । स्वप्रतिष्ठमाकाशम् ॥ यद्याकाशं स्वप्रतिष्ठं, धर्मादीन्यपि स्वप्रतिष्ठान्येव । अथ धर्मादीनामन्य आधारः कल्प्यते, आकाशस्याप्यन्य आधारः कल्प्यः । तथा सत्यनवस्थाप्रसङ्ग इति चेन्नैष दोषः ॥ नाकाशादन्यदधिकपरिमाणं द्रव्यमस्ति । यत्राकाशं स्थितमित्युच्यते । सर्वतोऽनन्तं हि तत् । ततो धर्मादीनां पुनरधिकरणमाकाशमित्युच्यते व्यवहारनयवशात् । एवम्भूतनयापेक्षया तु सर्वाणि द्रव्याणि स्वप्रतिष्ठान्येव ॥ तथा चोक्तं, क्व भवानास्ते? आत्मनीति ॥ धर्मादीनि लोकाकाशान्न बहिः सन्तीति एतावत् अत्राधाराधेयकल्पनासाध्यं फलम् ॥ ननु च लोके पूर्वोत्तरकालभाविनामाधाराधेयभावो दृष्टः यथा कुण्डे बदरादीनां । न तथाऽऽकाशं पूर्वम् ।

धर्मादीन्युत्तरकालभावीनि । अतो व्यवहारनयापेक्षयाऽपि आधाराधेयकल्पनानुपपत्तिरिति ॥ नैष दोषः ॥ युगपद्भाविनामपि आधाराधेयभावो दृश्यते । घटे रूपादयः शरीरे हस्तादय इति ॥ लोक इत्युच्यते । को लोकः ? । धर्माधर्मादीनि द्रव्याणि यत्र लोक्यन्ते स लोक इति ॥ अधिकरणसाधने घञ् ॥ आकाशं द्विधा विभक्तं । लोकाकाशमलोकाकाशं चेति ॥ लोक उक्तः । स यत्र तल्लोकाकाशम् । ततो बहिः सर्वतोऽनन्तमलोकाकाशम् ॥ लोकालोकविभागश्च धर्माधर्मास्तिकायसद्भावाद्विज्ञेयः ॥ असति हि तस्मिन्धर्मास्तिकाये जीवपुद्गलानां गतिनियमहेत्वभावाद्विभागो न स्यात् । असति चाधर्मास्तिकाये स्थितेराश्रयनिमित्ताभावात् स्थितेरभावः । तस्या अभावे लोकालोकविभागाभावो वा स्यात् । तस्मादुभयसद्भावाल्लोकालोकविभागसिद्धिः ॥

तत्रावध्रियमाणानामवस्थानभेदसम्भवाद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह--

॥ धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥

कृत्स्नवचनमशेषव्याप्तिप्रदर्शनार्थम् । अगारेऽवस्थितो घट इति यथा, तथा धर्माधर्मयोर्लोकाकाशेऽवगाहो न भवति ? किं तर्हि । कृत्स्ने, तिलेषु तैलवदिति ॥ अन्योन्यप्रदेशप्रवेशव्याघाताभावः अवगाहनशक्तियोगाद्वेदितव्यः ॥

अतो विपरीतानां मूर्तिमतामेकप्रदेशसंख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशानां पुद्गलानामवगाहविशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥ १४ ॥

एक एव प्रदेशः एकप्रदेशः । एकप्रदेश आदिर्येषां त इमे एकप्रदेशादयः । तेषु पुद्गलानामवगाहो भाज्यो विकल्प्यः ॥ अवयवेन विग्रहसमुदायः समासार्थ इति एकप्रदेशोऽपि गृह्यते ॥

तद्यथा—एकस्मिन्नाकाशप्रदेशे परमाणोरवगाहः। द्वयोरेकत्रोभयत्र च बद्धयोरबद्धयोश्च। त्रयाणामेकत्र द्वयोस्त्रिषु च बद्धानामबद्धानां च॥ एवं संख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशानां स्कन्धानामेकसंख्येयासंख्येयप्रदेशेषु लोकाकाशेऽवस्थानं प्रत्येतव्यम्॥ ननु युक्तं तावदमूर्तयोर्धर्माधर्मयोरेकत्राविरोधेनावरोध इति। मूर्तिमतां पुद्गलानां कथमित्यत्रोच्यते— अवगाहनस्वभावत्वात्सूक्ष्मपरिणामाच्च मूर्तिमतामप्यवगाहो न विरुध्यते। एकापवरके अनेकदीपप्रकाशावस्थानवत्॥ आगमप्रामाण्याच्च तथाऽध्यवसेयम्॥ तदुक्तम्— ओगाढगाढणिचिओ पुग्गळकाएहिं सव्वदो ळोगो। सुहुमेहिं बादरेहिं अणंताणंतेहिं विविहेहिं॥ १॥

अथ जीवानां कथमवगाहनमित्यत्रोच्यते—

॥ असंख्येयभागादिषु जीवानाम्॥ १५॥

लोकाकाशे इत्यनुवर्तते। तस्यासंख्येयभागीकृतस्यैको भागोऽसंख्येयभाग इत्युच्यते। स आदिर्येषां ते संख्येयभागादयः। तेषु जीवानामवगाहो वेदितव्यः॥ तद्यथा— एकस्मिन्नसंख्येयभागे एको जीवोऽवतिष्ठते। एवं द्वित्रिचतुरादिष्वपि असंख्येयभागेषु आ सर्वलोकादवगाहः प्रत्येतव्यः॥ नानाजीवानां तु सर्वलोक एव॥ यद्येकस्मिन्नसंख्येयभागे एको जीवोऽवतिष्ठते, कथं द्रव्यप्रमाणेनानन्तानन्तो जीवराशिः सशरीरोऽवतिष्ठते?। लोकाकाशे सूक्ष्मबादरभेदादवस्थानं प्रत्येतव्यम्। बादरास्तावत्सप्रतिघातशरीराः। सूक्ष्मास्तु सशरीरा अपि सूक्ष्मभावादेवैकनिगोदजीवावगाहेऽपि प्रदेशे साधारणशरीरा अनन्तानन्ता वसन्ति॥ न ते परस्परेण बादरैश्च व्याहन्यन्त इति नास्त्यवगाहविरोधः॥

अत्राह लोकाकाशतुल्यप्रदेशे एकजीव इत्युक्तं, तस्य

कथं लोकस्यासंख्येयभागादिषु वृत्तिः। ननु सर्वलोकव्याप्त्यैव भवितव्यामित्यत्रोच्यते—

॥ प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥

अमूर्तस्वभावस्यात्मनोऽनादिबन्धंप्रत्येकत्वात् कथञ्चिन्मूर्ततां बिभ्रतः कार्मणशरीरवशान्महदणु च शरीरमधितिष्ठतस्तद्वशात्प्रदेश-संहरणविसर्पणस्वभावस्य तावत्प्रमाणतायां सत्यां असंख्येयभागा-दिषु वृत्तिरुपपद्यते, प्रदीपवत् ॥ यथा निरावरणव्योमप्रदेशेऽनव-धृतप्रकाशपरिमाणस्य प्रदीपस्य शरावमानिकापवरकाद्यावरणवशा-त्तत्परिमाणतेति ॥ अत्राह धर्मादीनामन्योन्यप्रदेशानुप्रवेशात्सङ्करे सति, एकत्वं प्राप्नोतीति ॥ तन्न। परस्परमत्यन्तसँश्लेषे सत्यपि स्वभावं न जहति ॥ उक्तं— अण्णोण्णं पविसंता दिंता ओगास-मण्णमण्णस्स ॥ मेलंता विय णिच्चं सग सभ्भावं ण जहंति॥१॥

यद्येवं धर्मादीनां स्वभावभेद उच्यतामित्यत आह—

॥ गतिस्थित्युपग्रहौ धर्माधर्मयोरुपकारः ॥१७॥

देशान्तरप्राप्तिहेतुर्गतिः। तद्विपरीता स्थितिः। उपगृह्यत इत्युपग्रहः। गतिश्च स्थितिश्च गतिस्थिती। गतिस्थिती एव उपग्रहौ गतिस्थित्युपग्रहौ ॥ धर्माधर्मयोरिति कर्तृनिर्देशः ॥ उपक्रियत इत्युपकारः। कः पुनरसौ? गत्युपग्रहः स्थित्युप-ग्रहश्च ॥ यद्येवं द्वित्वनिर्देशः प्राप्नोति?। नैष दोषः। सामा-न्येन व्युत्पादित उपात्तसंख्यः शब्दान्तरसम्बन्धे सत्यपि न पूर्वो-पात्तां संख्यां जहाति ॥ यथा— साधोः कार्यं तपःश्रुते इति ॥ एतदुक्तं भवति— गतिपरिणामिनां जीवपुद्गलानां गत्युपग्रहे कर्तव्ये धर्मास्तिकायः साधारणाश्रयो जलवन्मत्स्यगमने ॥ तथा स्थितिपरिणामिनां जीवपुद्गलानां स्थित्युपग्रहे कर्तव्ये अधर्मा-

स्तिकायः साधारणाश्रयः पृथिवीधातुरिवाश्वादिस्थिताविति ॥ ननु च उपग्रहवचनमनर्थकमुपकार इत्येवं सिद्धत्वात्। गतिस्थिती धर्माधर्मयोरुपकार इति ॥ नैष दोषः याथासंख्यनिवृत्त्यर्थमुपग्रहवचनम्। धर्माधर्मयोर्गतिस्थित्योश्च यथासंख्यं भवति, एवं जीवपुद्गलानां यथासंख्यं प्राप्नोति धर्मस्योपकारो जीवानां गतिः अधर्मस्योपकारः पुद्गलानां स्थितिरिति । तन्निवृत्त्यर्थमुपग्रहवचनं क्रियते ॥ आह धर्माधर्मयोर्य उपकारः स आकाशस्य युक्तः सर्वगतत्वादिति चेत्— तदयुक्तं, तस्यान्योपकारसद्भावात् सर्वेषां धर्मादीनां द्रव्याणामवगाहनं तत्प्रयोजनम्। एकस्यानेकप्रयोजनकल्पनायां लोकालोकविभागाभावः ॥ भूमिजलादीन्येव तत्प्रयोजनसमर्थानि नार्थो धर्माधर्माभ्यामिति चेन्न– साधारणाश्रय इति विशिष्योक्तत्वात्। अनेककारणसाध्यत्वाच्चैकस्य कार्यस्य ॥ तुल्यबलवत्त्वात्तयोर्गतिस्थितिप्रतिबन्ध इति चेन्न– अप्रेरकत्वात् ॥ अनुपलब्धेर्न तौ स्तः खरविषाणवदिति चेन्न– सर्वप्रवादिविप्रतिपत्तेः । सर्वे हि प्रवादिनः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षानर्थानभिवाञ्छन्ति ॥ अस्मान्प्रतिहेतोरसिद्धेश्च। सर्वज्ञेन निरतिशयप्रत्यक्षज्ञानचक्षुषा धर्मादयः सर्वे उपलभ्यन्ते। तदुपदेशाच्च श्रुतज्ञानिभिरपि ॥

अत्राह यद्यतीन्द्रिययोर्धर्माधर्मयोरुपकारसम्बन्धेनास्तित्वमवध्रियते, तदनन्तरमुद्दिष्टस्य नभसोऽतीन्द्रियस्याधिगमे क उपकार इत्युच्यते—

॥ आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥

---

१ अश्वादिस्थितौ भूम्याधारवदित्यर्थः ॥ दधातीति धातुः आधार इत्यर्थः ॥

२ ' प्रतिपक्षिकार्यकारणत्वे सति ' इति शेषः ॥

उपकार इत्यनुवर्तते ॥ जीवपुद्गलादीनामवगाहिनामवकाशदानमवगाह आकाशस्योपकारो वोदितव्यः ॥ आह जीवपुद्गलानां क्रियावतामवगाहिनामवकाशदानं युक्तम्। धर्मास्तिकायादयः पुनर्निष्क्रिया नित्यसम्बन्धास्तेषां कथमवगाह इति चेन्न— उपचारतस्तत्सिद्धेः। यथा गमनाभावेऽपि सर्वगतमाकाशमित्युच्यते सर्वत्र सद्भावात्; एवं धर्माधर्मावपि अवगाहक्रियाभावेऽपि सर्वत्र व्याप्तिदर्शनादवगाहिनावित्युपचर्येते ॥ आह यद्यवकाशदानमस्य स्वभावः वज्रादिभिर्लोष्टादीनां भित्त्यादिभिर्गवादीनां च व्याघातो न प्राप्नोति। दृश्यते च व्याघातः। तस्मादस्यावकाशदानं हीयते इति ॥ नैष दोषः। वज्रलोष्टादीनां स्थूलानां परस्परव्याघात इति नास्यावकाशदानसामर्थ्यं हीयते। तत्रावगाहिनामेव व्याघातात्। वज्रादयः पुनः स्थूलत्वात्परस्परं प्रत्यवकाशदानं न कुर्वन्तीति नासावाकाशदोषः। ये खलु पुद्गलाः सूक्ष्मास्ते परस्परं प्रत्यवकाशदानं कुर्वन्ति ॥ यद्येवं नेदमाकाशस्यासाधारणं लक्षणमितरेषामपि तत्सद्भावादिति ॥ तन्न। सर्वपदार्थानां साधारणावगाहनहेतुत्वमस्यासाधारणं लक्षणमिति नास्ति दोषः ॥ अलोकाकाशे तदभावादभाव इति चेन्न– स्वभावापरित्यागात् ॥

उक्त आकाशस्योपकारः। अथ तदनन्तरोद्दिष्टानां पुद्गलानां क उपकार इत्यत्रोच्यते—

॥ शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् ॥ १९ ॥

इदमयुक्तं वर्तते। किमत्रायुक्तम्? पुद्गलानां क उपकार

---

१ त[स्]य अवगाहदानस्य इत्यर्थः। अवकाशदानाभावश्च अवगाह्यद्रव्याभावात ॥

इति परिप्रश्ने पुद्गलानां लक्षणमुच्यते भवता शरीरादीनि पुद्गलमयानीति ॥ नैतदयुक्तम् । पुद्गलानां लक्षणमुत्तरत्र "स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गला इत्यत्र" वक्ष्यते । इदं तु जीवान् प्रति पुद्गलानामुपकारप्रतिपादनार्थमेवेति उपकारप्रकरणे उच्यते ॥ शरीराण्युक्तानि औदारिकादीनि, सौक्ष्म्यादप्रत्यक्षाणि, तदुदयापादित (तदुभयोपपादित ?) वृत्तीन्युपचयशरीराणि कानिचित्प्रत्यक्षाणि कानिचिदप्रत्यक्षाणि ॥ एतेषां कारणभूतानि कर्माण्यपि शरीरग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ एतानि पौद्गलिकानीति कृत्वा जीवानामुपकारे पुद्गलाः प्रवर्तन्ते ॥ स्यान्मतं कार्मणमपौद्गलिकमनाकारत्वादाकाशवत् । आकारवतां हि औदारिकादीनां पौद्गलिकत्वं युक्तमिति ॥ तन्न । तदपि पौद्गलिकमेव, तद्विपाकस्य मूर्तिमत्सम्बन्धनिमित्तत्वात् ॥ दृश्यते हि व्रीह्यादीनामुदकादिद्रव्यसम्बन्धप्रापितपरिपाकानां पौद्गलिकत्वम् । तथा कार्मणमपि गुडकण्टकादिमूर्तिमद्द्रव्योपनिपाते सति विपच्यमानत्वात्पौद्गलिकमित्यवसेयम् ॥ वाक् द्विविधा । द्रव्यवाक् भाववागिति ॥ तत्र भाववाक् तावद्वीर्यान्तरायमतिश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलाभनिमित्तत्वात् पौद्गलिकी । तदभावे तद्वृत्त्यभावात् ॥ तत्सामर्थ्योपेतेन क्रियावताऽऽत्मना प्रेर्यमाणाः पुद्गला वाक्त्वेन विपरिणमन्त इति द्रव्यवागपि पौद्गलिकी । श्रोत्रेन्द्रियविषयत्वात् ॥ इतरेन्द्रियविषया कस्मान्न भवति ? तद्ग्रहणायोग्यत्वात् । घ्राणग्राह्ये गन्धद्रव्ये रसाद्यनुपलब्धिवत् ॥ अमूर्ता वागिति चेन्न– मूर्तिमद्ग्रहणावरोधव्याघाताभिभवादिदर्शनान्मूर्तिम-

---

१ ताल्वोष्ठपुटव्यापारा । २ मूर्तिमता इन्द्रियेण ग्रहणम् । मूर्तिमता कुड्यादिनावरणम् । मूर्तिमता प्रतिकूलवाय्वादिना व्याघातः । ३ बलीयसा ध्वन्यन्तरेणाभिभवः ॥

त्वसिद्धेः ॥ मनो द्विविधं द्रव्यमनो भावमनश्चेति ॥ भावमनस्तावल्लब्ध्युपयोगलक्षणं पुद्गलावलम्बनत्वात् पौद्गलिकम् ॥ द्रव्यमनश्च, ज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामलाभप्रत्यया गुणदोषविचारस्मरणादिप्रणिधानाभिमुखस्यात्मनोऽनुग्राहकाः पुद्गला मनस्त्वेन परिणता इति पौद्गलिकम् ॥ कश्चिदाह मनो द्रव्यान्तरं रूपादिपरिणामरहितमणुमात्रं तस्य पौद्गलिकत्वमयुक्तमिति ॥ तदयुक्तम् ॥ कथम्? उच्यते—तदिन्द्रियेणात्मना च सम्बद्धं वा स्यादसम्बद्धं वा? । यद्यसम्बद्धं, तन्नात्मन उपकारकं भवितुमर्हति । इन्द्रियस्य च साचिव्यं न करोति ॥ अथ सम्बद्धं, एकस्मिन्प्रदेशे सम्बद्धं सत्तदणु इतरेषु प्रदेशेषु उपकारं न कुर्यात् ॥ अदृष्टवशादस्य अलातचक्रवत्परिभ्रमणमिति चेन्न—तत्सामर्थ्याभावात् । अमूर्तस्यात्मनो निष्क्रियस्यादृष्टो गुणः, स निष्क्रियः सन्नन्यत्र क्रियारम्भे न समर्थः । दृष्टो हि वायुद्रव्यविशेषः क्रियावान्स्पर्शवान्प्राप्तवनस्पतौ परिस्पन्दहेतुस्तद्विपरीतलक्षणश्चायमिति क्रियाहेतुत्वाभावः ॥ वीर्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमाङ्गोपाङ्गनामोदयापेक्षिणाऽऽत्मना उदस्यमानः कोष्ठ्यो वायुरुच्छ्वासलक्षणः प्राण इत्युच्यते ॥ तेनैवात्मना बाह्यो वायुरभ्यन्तरीक्रियमाणो निःश्वासलक्षणोऽपान इत्याख्यायते ॥ एवं तावप्यात्मानुग्राहिणौ जीवितहेतुत्वात् ॥ तेषां मनःप्राणापानानां मूर्तिमत्त्वमवसेयम् । कुतः? मूर्तिमद्भिः प्रतिघातादिदर्शनात् ॥ प्रतिभयहेतुभिरशनिपातादिभिर्मनसः प्रतिघातो दृश्यते । सुरादिभिश्चाभिभवः ॥ हस्ततलपुटादिभिरास्यसंवरणात्प्राणापानयोः प्रतिघात उपलभ्यते । श्लेष्मणा चाभिभवः ॥ न चामूर्तस्य मूर्तिमद्भिरभिघातादयः स्युः ॥ अत एवात्मास्तित्वसिद्धिः । यथा यन्त्रप्रतिमाचेष्टितं प्रयोक्तुरस्तित्वं गमयति, तथा प्राणापानादिकर्मापि क्रियावन्तमात्मानं साधयति ॥

किमेतावानेव पुद्गलकृत उपकार आहोस्विदन्योऽप्यस्तीत्यत आह—

॥ सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

सदसद्वेद्येऽन्तरङ्गहेतौ सति बाह्यद्रव्यादिपरिपाकनिमित्तवशादुत्पद्यमानः प्रीतिपरितापरूपः परिणामः सुखदुःखमित्याख्यायते। भवधारणकारणायुराख्यकर्मोदयाद्भवस्थितिमादधानस्य जीवस्य पूर्वोक्तप्राणापानक्रियाविशेषाव्युच्छेदो जीवितमित्युच्यते। तदुच्छेदो मरणम्। एतानि सुखादीनि जीवस्य पुद्गलकृत उपकारः॥ कुतः? मूर्तिमद्धेतुसन्निधाने सति तदुत्पत्तेः॥ उपकाराधिकारादुपग्रहवचनमनर्थकम्। नानर्थकम्। स्वोपग्रहप्रदर्शनार्थमिदम्[1]। पुद्गलानां पुद्गलकृत उपकार इति॥ तद्यथा—कांस्यादीनां भस्मादिभिर्जलादीनां कतकादिभिरयःप्रभृतीनामुदकादिभिरुपकारः[2] क्रियते॥ चशब्दः किमर्थः?। समुच्चयार्थः। अन्योऽपि पुद्गलकृत उपकारोऽस्तीति समुच्चीयते। यथा शरीराणि एवं[3] चक्षुरादीनीन्द्रियाण्यपीति॥

एवमाद्यमजीवकृतमुपकारं प्रदर्श्य जीवकृतोपकारप्रदर्शनार्थमाह—

॥ परस्परोपग्रहो जीवानाम् ॥ २१ ॥

परस्परशब्दः कर्मव्यतिहारे वर्तते। कर्मव्यतिहारश्च क्रियाव्यतिहारः। परस्परस्योपग्रहः परस्परोपग्रहः। जीवानामुपकारः॥

---

१ अन्वर्थकानि वचनानि किञ्चिदिष्टं ज्ञापयन्त्याचार्यस्येति न्यायोऽत्रावगन्तव्यः। अन्यत्रापि यथासम्भवमयं योजनीयः॥ २ खड्गधाराश्रितं तोयं भिनत्ति गजमस्तकम्॥ ३ यथा शरीराणि पुद्गलकृत उपकारस्तथेन्द्रियाण्यपि तत्कृतोऽन्य उपकार इत्यर्थः॥

कः पुनरसौ ?। स्वामी भृत्यः, आचार्यः शिष्यः, इत्येवमादिभावेन वृत्तिः परस्परोपग्रहः ॥ स्वामी तावद्वित्तत्यागादिना भृत्यानामुपकारे वर्तते। भृत्याश्च हितप्रतिपादनेना[1]हितप्रतिषेधेन च ॥ आचार्य उभयलोकफलप्रदोपदेश[2]दर्शनेन तदुपदेशविहितक्रियानुष्ठापनेन च शिष्याणामनुग्रहे वर्तते। शिष्या अपि तदानुकूल्यवृत्त्या आचार्याणामुपकाराधिकारे ॥ पुनरुपग्रहवचनं किमर्थम् ? पूर्वोक्तसुखादिचतुष्टयप्रदर्शनार्थं पुनरुपग्रहवचनं क्रियते ॥ सुखादीन्यपि जीवानां जीवकृत उपकार इति ॥

आह यद्यवश्यं सतोपकारिणा भवितव्यं; संश्च कालोऽभिमतस्तस्य क उपकार इत्यत्रोच्यते—

॥ वर्तनापरिणामक्रियाः परत्वापरत्वे च कालस्य ॥२२

वृतेर्णिजन्तात्कर्मणि भावे वा युट् स्त्रीलिङ्गे वर्तनेति भवति। वर्त्यते वर्तते वर्तनमात्रं वा वर्तना इति ॥ धर्मादीनां द्रव्याणां स्वपर्यायनिर्वृत्तिं प्रति स्वात्मनैव वर्तमानानां बाह्योपग्रहाद्विना तद्वृत्त्यभावात्तत्प्रवर्तनोपलक्षितः काल इति कृत्वा वर्तना कालस्योपकारः ॥ को णिजर्थः ? । वर्तते द्रव्यपर्यायस्तस्य वर्तयिता कालः ॥ यद्येवं कालस्य क्रियावत्त्वं प्राप्नोति । यथा शिष्योऽधीते, उपाध्यायोऽध्यापयतीति ॥ नैष दोषः । निमित्तमात्रेऽपि हेतुकर्तृव्यपदेशो दृष्टः । यथा कारीषोऽग्निरध्यापयति । एवं कालस्य हेतुकर्तृता ॥ स कथं काल इत्यवसीयते ? समयादीनां क्रियाविशेषाणां समयादिभिर्निर्वर्त्यमानानां च पाकादीनां समयः पाक इत्येवमादिष्वसञ्ज्ञारूढिमद्भावेऽपि समयः कालः, ओदनपाककालः इति अध्यारोप्यमाणः कालव्यपदेशः तद्व्यपदेशनिमित्तस्य मुख्यस्य काल-

---

१ सङ्घटनेन । २ सर्वज्ञोक्तागमः ।

स्यास्तित्वं गमयति । कुतः ? गौणस्य मुख्यपेक्षत्वात् ॥ द्रव्यस्य पर्यायो धर्मान्तरानिवृत्तिधर्मान्तरोपजननरूपः; अपरिस्पन्दात्मकः परिणामो, जीवस्य क्रोधादिः । पुद्गलस्य वर्णादिः । धर्माधर्माकाशानामगुरुलघुगुणवृद्धिहानिकृतः ॥ क्रिया परिस्पन्दात्मिका । सा द्विविधा । प्रायोगिकवैस्रसिकभेदात् । तत्र प्रायोगिकी शकटादीनां, वैस्रसिकी मेघादीनाम् ॥ परत्वापरत्वे क्षेत्रकृते कालकृते स्तः । ते अत्र कालोपकरणात्कालकृते गृह्येते ॥ त एते वर्तनादय उपकाराः कालस्यास्तित्वं गमयान्ति ॥ ननु वर्तनाग्रहणमेवास्तु, तद्भेदाः परिणामादयस्तेषां पृथग्ग्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । कालद्वयसूचनार्थत्वात्प्रपञ्चस्य ॥ कालो हि द्विविधः परमार्थकालो व्यवहारकालश्च । परमार्थकालो वर्तनालक्षणः । परिणामादिलक्षणो व्यवहारकालः ॥ अन्येन परिच्छिन्नः अन्यस्य परिच्छेदहेतुः क्रियाविशेषः काल इति व्यवह्रियते । स त्रिधा व्यवतिष्ठते भूतो वर्तमानो भविष्यन्निति ॥ तत्र परमार्थकाले कालव्यपदेशो मुख्यः । भूतादिव्यपदेशो गौणः ॥ व्यवहारकाले भूतादिव्यपदेशो मुख्यः । कालव्यपदेशो गौणः । क्रियावद्द्रव्यापेक्षत्वात्कालकृतत्वाच्च ॥

अत्राह धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवकालानामुपकारा उक्ताः । लक्षणं चोक्तम् " उपयोगो लक्षणमित्येवमादि " पुद्गलानां तु सामान्यलक्षणमुक्तं " अजीवकाया इति " विशेषलक्षणं नोक्तम् । तत्किमित्यत्रोच्यते—

॥ स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ॥ २३ ॥

स्पृश्यते स्पर्शनमात्रं वा स्पर्शः । सोऽष्टविधः । मृदुकठिनगुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षभेदात् ॥ रस्यते रसनमात्रं वा रसः । स

पञ्चविधः । तिक्ताम्लकटुमधुरकषायभेदात् ॥ गन्ध्यते गन्धनमात्रं वा गन्धः । स द्वेधा । सुरभिरसुरभिरिति ॥ वर्ण्यते वर्णनमात्रं वा वर्णः । स पञ्चविधः । कृष्णनीलपीतशुक्ललोहितभेदात् ॥ त एते मूलभेदाः प्रत्येकं संख्येयासंख्येयानन्तभेदाश्च भवन्ति ॥ स्पर्शश्च रसश्च गन्धश्च वर्णश्च स्पर्शरसगन्धवर्णास्त एतेषां सन्तीति स्पर्शरसगन्धवर्णवन्त इति । नित्ययोगे वन्निर्देशः ॥ यथा क्षीरिणो न्यग्रोधा इति ॥ ननु च रूपिणः पुद्गला इत्यत्र पुद्गलानां रूपवत्त्वमुक्तं तदविनाभाविनश्च रसादयस्तत्रैव परिगृहीता इति व्याख्यातं तस्मात्तेनैव पुद्गलानां रूपादिमत्त्वसिद्धेः सूत्रमिदमनर्थकमिति ॥ नैष दोषः । नित्यावस्थितान्यरूपाणीत्यत्र धर्मादीनां नित्यत्वादिनिरूपणेन पुद्गलानामरूपत्वप्रसङ्गे तदपाकरणार्थं तदुक्तम् ॥ इदं तु तेषां स्वरूपविशेषप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते ॥

अवशिष्टपुद्गलविकारप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

॥ शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायाऽऽतपोद्योतवन्तश्च ॥ २४ ॥

शब्दो द्विविधो भाषालक्षणो विपरीतश्चेति ॥ भाषालक्षणो द्विविधः । साक्षरोऽनक्षरश्चेति ॥ अक्षरीकृतः शास्त्राभिव्यञ्जकः संस्कृतविपरीतभेदादार्यम्लेच्छव्यवहारहेतुः ॥ अनक्षरात्मको द्वीन्द्रियादीनामतिशयज्ञानस्वरूपप्रतिपादनहेतुः स एषः सर्वप्रायोगिकः[1] । अभाषात्मको द्विविधः । प्रायोगिको वैस्रसिकश्चेति ॥ वैस्रसिको बलाहकादिप्रभवः । प्रायोगिकश्चतुर्धा, ततविततघनसौषिरभेदात् ॥ तत्र चर्मतननिमित्तः पुष्करभेरीदर्दुरादिप्रभवस्ततः । तन्त्रीकृतवीणासुघोषादि[2]समुद्भवो विततः । तालघण्टालालनाद्यभिघातजो घनः ।

---

१ अत्र ' सर्वः प्रायोगिकः ' इति पाठः साधुरिति प्रतिभाति

२ वीणाभेदः ।

वंशशंखादिनिमित्तः सौषिरः ॥ बन्धो द्विविधो वैस्रसिकः प्रायोगिकश्च ॥ पुरुषप्रयोगानपेक्षो वैस्रसिकः । तद्यथा— स्निग्धरूक्षत्वगुणनिमित्तो विद्युदुल्काजलधाराग्नीन्द्रधनुरादिविषयः ॥ पुरुषप्रयोगनिमित्तः प्रायोगिकः, अजीवविषयो जीवाजीवविषयश्चेति द्विधा भिन्नः । तत्राजीवविषयो जतुकाष्ठादिलक्षणः । जीवाजीवविषयः कर्मनोकर्मबन्धः ॥ सौक्ष्म्यं द्विविधं, अन्त्यमापेक्षिकं च ॥ तत्रान्त्यं परमाणूनाम् । आपेक्षिकं बिल्वामलकबदरादीनाम् ॥ स्थौल्यमपि द्विविधं, अन्त्यमापेक्षिकं चेति ॥ तत्रान्त्यं जगद्व्यापिनि महास्कन्धे । आपेक्षिकं बदरामलकबिल्वतालादिषु ॥ संस्थानमाकृतिः । तद्विविधं, इत्थंलक्षणमनित्थंलक्षणं चेति ॥ वृत्तत्र्यस्रचतुरस्रायतपरिमण्डलादीनामित्थंलक्षणम् । ततोऽन्यन्मेघादीनां संस्थानमनेकविधमित्थमिदमिति निरूपणाभावादनित्थंलक्षणम् ॥ भेदाः षोढा, उत्करचूर्णखण्डचूर्णिकाप्रतराणुचटनविकल्पात् ॥ तत्रोत्करः काष्ठादीनां करपत्रादिभिरुत्करणम् । चूर्णो यवगोधूमादीनां सक्तुकणिकादिः । खण्डो घटादीनां कपालशर्करादिः । चूर्णिका माषमुद्गादीनाम् । प्रतरोऽभ्रपटलादीनाम् । अणुचटनं सन्तप्तायःपिण्डादिषु अयोघनादिभिरभिहन्यमानेषु स्फुलिङ्गनिर्गमः ॥ तमो दृष्टिप्रतिबन्धकारणं प्रकाशविरोधि ॥ छाया प्रकाशावरणनिमित्ता । सा द्वेधा, वर्णादिविकारपरिणता प्रतिबिम्बमात्रात्मिका चेति ॥ आतपः आदित्यादिनिमित्तः उष्णप्रकाशलक्षणः ॥ उद्योतश्चन्द्रमणिखद्योतादिप्रभवः प्रकाशः ॥ त एते शब्दादयः पुद्गलद्रव्यविकारास्त एषां सन्तीति शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायाऽऽतपोद्योतवन्तः पुद्गला इत्यभिसम्बध्यते ॥ चशब्देन नोदनाभिघातादयः पुद्गलपरिणामा आगमे प्रसिद्धाः समुच्चीयन्ते ॥

---

१ दर्पणादिसंस्थानम् । २ गोलकसंस्थानम् । ३ क्रकचादिभिः ।

उक्तानां पुद्गलानां भेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ अणवः स्कन्धाश्च ॥ २५ ॥

प्रदेशमात्रभाविस्पर्शादिपर्यायप्रसवसामर्थ्येनाण्यन्ते शब्द्यन्त इत्यणवः ॥ सौक्ष्म्यादात्मादय आत्ममध्या आत्मान्ताश्च ॥ उक्तं च— अत्तादिअत्तमज्झं अत्तत्तं णेव इंदिये गेज्झम् । जद्दव्वं अविभागी तं परमाणुं विआणेहि ॥ १ ॥ स्थूलभावेन ग्रहणनिक्षेपणादिव्यापारस्कन्धनात्स्कन्धा इति सञ्ज्ञायन्ते ॥ रूढौ क्रिया क्वचित्सती उपलक्षणत्वेनाश्रीयते इति ग्रहणादिव्यापारायोग्येष्वपि द्व्यणुकादिषु स्कन्धाख्या प्रवर्तते ॥ अनन्तभेदा अपि पुद्गला अणुजात्या स्कन्धजात्या च द्वैविध्यमापद्यमानाः सर्वे गृह्यन्त इति तज्जात्याधारानन्तभेदसंसूचनार्थं बहुवचनं क्रियते ॥ अणवः स्कन्धा इति भेदाभिधानं पूर्वोक्तसूत्रद्वयभेदसम्बन्धनार्थम् ॥ स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तोऽणवः । स्कन्धाः पुनः शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवन्तश्च स्पर्शादिमन्तश्चेति ॥

आह किमेषां पुद्गलानामणुस्कन्धलक्षणः परिणामोऽनादिरुत आदिमानित्युच्यते । स खलूत्पत्तिमत्त्वादादिमान्प्रतिज्ञायते ॥ यद्येवं तस्मादभिधीयतां कस्मान्निमित्तादुत्पद्यन्त इति ॥ तत्र स्कन्धानां तावदुत्पत्तिहेतुप्रतिपादनार्थमुच्यते—

॥ भेदसङ्घातेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ २६ ॥

संघातानां द्वितीयनिमित्तवशाद्विदारणं भेदः । पृथग्भूतानामेकत्वापत्तिः संघातः ॥ ननु च द्वित्वाद्द्विवचनेन भवितव्यम् ॥ बहुवचननिर्देशस्तृतीयसंग्रहार्थः । भेदात्संघाताद्भेदसंघाताभ्यां च उत्पद्यन्त इति ॥ तद्यथा— द्वयोः परमाण्वोः संघाताद्द्विप्रदेशः स्कन्ध उत्पद्यते । द्विप्रदेशस्याणोश्च त्रयाणां वा अणूनां संघातात्त्रि-

प्रदेशः । द्वयोर्द्विप्रदेशयोस्त्रिप्रदेशस्याणोश्चतुर्णां वा अणूनां संघाताच्चतुःप्रदेशः ॥ एवं संख्येयासंख्येयानन्तानामनन्तानन्तानां च संघातात्तावत्प्रदेशाः। एषामेव भेदात्तावद्द्विप्रदेशपर्यन्ताः स्कन्धा उत्पद्यन्ते ॥ एवं भेदसंघाताभ्यामेकसमयिकाभ्यां द्विप्रदेशादयः स्कन्धा उत्पद्यन्ते । अन्यतो भेदेनान्यस्य संघातेनेति ॥ एवं स्कन्धानामुत्पत्तिहेतुरुक्तः ॥

अणोरुत्पत्तिहेतुप्रदर्शनार्थमाह—

॥ भेदादणुः ॥ २७ ॥

सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमार्थो भवति । अणोरुत्पत्तिर्भेदादेव, न संघातान्नापि भेदसंघाताभ्यामिति ॥

आह संघातादेव स्कन्धानामात्मलाभे सिद्धे भेदग्रहणमनर्थकमिति ॥ तद्ग्रहणप्रयोजनप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

॥ भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः ॥ २८ ॥

अनन्तानन्तपरमाणुसमुदयनिष्पाद्योऽपि कश्चिच्चाक्षुषः कश्चिदचाक्षुषः ॥ तत्र योऽचाक्षुषः स कथं चाक्षुषो भवतीति चेदुच्यते । भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः । न भेदादिति ॥ का तत्रोपपत्तिरिति चेत्—ब्रूमः । सूक्ष्मपरिणामस्य स्कन्धस्य भेदे सौक्ष्म्यापरित्यागादचाक्षुषत्वमेव । सौक्ष्म्यपरिणतः पुनरपरः सत्यपि तद्भेदेऽन्यसंघातान्तरसँयोगात्सौक्ष्म्यपरिणामोपरमे स्थौल्योत्पत्तौ चाक्षुषो भवति ॥

आह धर्मादीनां द्रव्याणां विशेषलक्षणान्युक्तानि, सामान्यलक्षणं नोक्तं, तद्वक्तव्यम् ॥ उच्यते—

॥ सत् द्रव्यलक्षणम् ॥ २९ ॥

यत्सत्तद्द्रव्यमित्यर्थः ॥

यद्येवं तदेव तावद्वक्तव्यं किं सत्? इत्यत आह—

॥ उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ ३० ॥

चेतनस्याचेतनस्य वा द्रव्यस्य स्वां जातिमजहत उभयनिमित्तवशाद्भावान्तरावाप्तिरुत्पादनमुत्पादः। मृत्पिण्डस्य घटपर्यायवत् ॥ तथा पूर्वभावविगमनं व्ययः। यथा घटोत्पत्तौ पिण्डाकृतेः ॥ अनादिपारिणामिकस्वभावेन व्ययोदयाभावात् ध्रुवति स्थिरीभवतीति ध्रुवः। ध्रुवस्य भावः कर्म वा ध्रौव्यम्। यथा मृत्पिण्डघटाद्यवस्थासु मृदाद्यन्वयः ॥ तैरुत्पादव्ययध्रौव्यैर्युक्तं सदिति ॥ आह भेदे सति युक्तशब्दो दृष्टः। यथा दण्डेन युक्तो देवदत्त इति ॥ तथा सति तेषां त्रयाणां तैर्युक्तस्य द्रव्यस्य चाभावः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः। अभेदेऽपि कथञ्चिदभेदनयापेक्षया युक्तशब्दो दृष्टः। यथा सारयुक्तः स्तम्भ इति ॥ तथा सति तेषामविनाभावात्सद्व्यपदेशो युक्तः ॥ समाधिवचनो वा युक्तशब्दः। युक्तः समाहितः तदात्मक इत्यर्थः। उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकमिति यावत्। एतदुक्तं भवति— उत्पादादीनि त्रीणि द्रव्यस्य लक्षणानि। द्रव्यं लक्ष्यम्। तत्पर्यायार्थिकनयापेक्षया परस्परतो द्रव्याच्चार्थान्तरभावः ॥ द्रव्यार्थिकनयापेक्षया व्यतिरेकेणानुपलब्धेरनर्थान्तरभाव इति लक्ष्यलक्षणभावसिद्धिः ॥

आह नित्यावस्थितान्यरूपाणीत्युक्तं तत्र न ज्ञायते किं नित्यमित्यत आह—

॥ तद्भावाव्ययं नित्यम् ॥ ३१ ॥

---

१ अन्तरङ्गबहिरङ्ग ॥ २ अभेदेऽपि कथञ्चिद्भेदापेक्षया इत्यपि पाठान्तरम् ॥ ३ अभावो न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

तद्भाव इत्युच्यते। कस्तद्भावः? । प्रत्यभिज्ञानहेतुता। तदेवेदमिति स्मरणं प्रत्यभिज्ञानम्। तदकस्मान्न भवतीति योऽस्य हेतुः स तद्भावः। तस्य भावस्तद्भावः॥ येनात्मना प्राग्दृष्टं वस्तु तेनैवात्मना पुनरपि भावात्तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते॥ यद्यत्यन्तविरोधोऽभिनवप्रादुर्भावमात्रमेव वा स्यात्ततः स्मरणानुपपत्तिः। तदधीनो लोकसंव्यवहारो विरुध्यते। ततस्तद्भावेनाव्ययं नित्यमिति निश्चीयते॥ तत्तु कथञ्चिद्वेदितव्यम्। सर्वथानित्यत्वे अन्यथाभावाभावात्संसारतन्निवृत्तिकारणप्रक्रियाविरोध[1]ः स्यात्॥

ननु इदमेव विरुद्धं तदेव नित्यं तदेवानित्यमिति। यदि नित्यं व्ययोदयाभावादनित्यताव्याघातः। अथानित्यत्वमेव स्थित्यभावान्नित्यताव्याघात इति॥ नैतद्विरुद्धम्॥ कुतः? —

॥ अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥ ३२ ॥

अनेकान्तात्मकस्य वस्तुनः प्रयोजनवशाद्यस्यकस्यचिद्धर्मस्य विवक्षया प्रापितं प्राधान्यमर्पितमुपनीतमिति यावत्। तद्विपरीतमनर्पितम्। प्रयोजनाभावात्॥ सतोऽप्यविवक्षा भवतीत्युपसर्जनीभूतमनर्पितमित्युच्यते। अर्पितं चानर्पितं चार्पितानर्पिते। ताभ्यां सिद्धेरर्पितानर्पितसिद्धेर्नास्ति विरोधः॥ तद्यथा— एकस्य देवदत्तस्य पिता पुत्रो भ्राता माता भागिनेय इत्येवमादयः सम्बन्धा जनकत्वजन्यत्वादिनिमित्ता न विरुध्यन्ते। अर्पणाभेदात्॥ पुत्रापेक्षया पिता, पित्रपेक्षया पुत्र[2] इत्येवमादिः।

---

१ आत्मनः सर्वथा नित्यत्वे नरनारकादिरूपेण संसारस्तद्विनिवृत्तिरूपमोक्षश्च न घटते। ततः संसारस्वरूपकथनं मोक्षोपायकथनं च विरुध्यत इति भावः॥

२ एते पित्रादयो आपेक्षिका अपि पारमार्थिका एव। धूमादेः स्वसाध्यापेक्षयाऽन्यसाध्यापेक्षया च साधनत्वासाधनत्ववत्॥

तथा द्रव्यमपि सामान्यार्पणया नित्यं, विशेषार्पणयाऽनित्यमिति नास्ति विरोधः ॥ तौ च सामान्यविशेषौ कथञ्चित् भेदाभेदाभ्यां व्यवहारहेतू भवतः ॥

अत्राह— सतोऽनेकनयव्यवहारतन्त्रत्वात् उपपन्ना भेदसंघातेभ्यः सतां स्कन्धात्मनोत्पत्तिरिदं तु सन्दिग्धं; किं संघातः संयोगादेव द्व्यणुकादिलक्षणो भवति, उत कश्चिद्विशेषोऽवध्रियत इति? । उच्यते— सति संयोगे बन्धादेकत्वपरिणामात्मकात्संघातो निष्पद्यते ॥ यद्येवमिदमुच्यतां, कुतो नु खलु पुद्गलजात्यपरित्यागे सति भवति केषांचिद्बन्धोऽन्येषां च नेति । उच्यते— यस्मात्तेषां पुद्गलात्माविशेषेऽप्यनन्तपर्यायाणां परस्परविलक्षणपरिणामादाहितसामर्थ्याद्भवन्प्रतीतः—

॥ स्निग्धरूक्षत्वाद्बन्धः ॥ ३३ ॥

बाह्याभ्यन्तरकारणवशात् स्नेहपर्यायाविर्भावात् स्निह्यतेऽस्मिन्निति स्निग्धः । तथा रूक्षणाद्रूक्षः । स्निग्धश्च रूक्षश्च स्निग्धरूक्षौ तयोर्भावः स्निग्धरूक्षत्वं । स्निग्धत्वं चिक्कणगुणलक्षणः पर्यायः । तद्विपरीतपरिणामो रूक्षत्वं ॥ स्निग्धरूक्षत्वादिति हेतुनिर्देशः । तत्कृतो बन्धो द्व्यणुकादिपरिणामः द्वयोः स्निग्धरूक्षयोरण्वोः परस्परश्लेषलक्षणे बन्धे सति द्व्यणुकस्कन्धो भवति ॥ एवं संख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशः स्कन्धो योज्यः । तत्र स्नेहगुणः एकद्वित्रिचतुःसंख्येयासंख्येयानन्तविकल्पः ॥ तथा रूक्षगुणोऽपि ॥ तद्गुणाः परमाणवः सन्ति । यथा तोयाजागोमहिष्युष्ट्रीक्षीरघृतेषु स्नेहगुणः प्रकर्षाप्रकर्षेण प्रवर्तते । पांशुकणिकाशर्करादिषु च रूक्षगुणो दृष्टः । तथा परमाणुष्वपि स्निग्धरूक्षगुणयोर्वृत्तिः प्रकर्षाप्रकर्षेण अनुमीयते ॥

स्निग्धरूक्षत्वगुणनिमित्ते बन्धे अविशेषेण प्रसक्ते अनिष्ट-गुणनिवृत्यर्थमाह—

॥ न जघन्यगुणानाम् ॥ ३४ ॥

जघन्यो निकृष्टः गुणो भागः। जघन्यो गुणो येषां ते जघन्यगुणाः। तेषां जघन्यगुणानां नास्ति बन्धः। तद्यथा— एक-गुणस्निग्धस्यैकगुणस्निग्धेन द्व्यादिसंख्येयासंख्येयानन्तगुणस्निग्धेन च नास्ति बन्धः। तस्यैवैकगुणस्निग्धस्य एकगुणरूक्षेण द्व्यादिसं-ख्येयासंख्येयानन्तगुणरूक्षेण वा नास्ति बन्धः। तथा एकगुणरू-क्षस्यापि योज्यमिति ॥

एतौ जघन्यगुणस्निग्धरूक्षौ वर्जयित्वा अन्येषां स्निग्धानां रूक्षाणां च परस्परेण बन्धो भवतीत्यविशेषेण प्रसक्ते तत्रापि प्रतिषेधविषयख्यापनार्थमाह—

॥ गुणसाम्ये सदृशानाम् ॥ ३५ ॥

सदृशग्रहणं तुल्यजातीयसंप्रत्ययार्थं। गुणसाम्यग्रहणं तुल्य-भागसंप्रत्ययार्थम् ॥ – एतदुक्तं भवति— द्विगुणस्निग्धानां द्विगु-णरूक्षैः त्रिगुणस्निग्धानां त्रिगुणरूक्षैः द्विगुणस्निग्धानां द्विगुण-स्निग्धैः द्विगुणरूक्षाणां द्विगुणरूक्षैश्चेत्येवमादिषु नास्ति बन्ध इति ॥ यद्येवं सदृशग्रहणं किमर्थं? गुणवैषम्ये सदृशानामपि बंधप्रतिपत्त्यर्थं सदृशग्रहणं क्रियते ॥

अतो विषमगुणानां तुल्यजातीयानामतुल्यजातीयानां च अनियमेन बन्धप्रसक्तौ विशिष्टार्थसंप्रत्ययार्थमिदमुच्यते—

॥ द्व्यधिकादिगुणानां तु ॥ ३६ ॥

द्वाभ्यां गुणाभ्यामधिको द्व्यधिकः। कः पुनरसौ? चतु-

गुणः ॥ आदिशब्दः प्रकारार्थः । कः पुनरसौ प्रकारः ? द्व्यधिकता । तेन पञ्चगुणादीनां सम्प्रत्ययो न भवति; तेन द्व्यधिकादिगुणानां तुल्यजातीयानामतुल्यजातीयानां च बन्ध उक्तो भवति । नेतरेषाम् ॥ तद्यथा– द्विगुणस्निग्धस्य परमाणोरेकगुणस्निग्धेन द्विगुणस्निग्धेन त्रिगुणस्निग्धेन वा नास्ति बन्धः ॥ चतुर्गुणस्निग्धेन पुनरस्ति बन्धः ॥ तस्यैव पुनर्द्विगुणस्निग्धस्य पञ्चगुणस्निग्धेन षट्सप्ताष्टसंख्येयासंख्येयानन्तगुणस्निग्धेन वा बन्धो नास्ति । एवं त्रिगुणस्निग्धस्य पञ्चगुणस्निग्धेन बन्धोऽस्ति ॥ शेषैः पूर्वोत्तरैर्न भवति ॥ चतुर्गुणस्निग्धस्य षड्गुणस्निग्धेनास्ति बन्धः । शेषैः पूर्वोत्तरैर्नास्ति । एवं शेषेष्वपि योज्यः ॥ तथा– द्विगुणरूक्षस्य एकद्वित्रिगुणरूक्षैर्नास्ति बन्धः । चतुर्गुणरूक्षेण त्वस्ति बन्धः ॥ तस्यैव द्विगुणरूक्षस्य पञ्चगुणरूक्षादिभिरुत्तरैर्नास्ति बन्धः ॥ एवं त्रिगुणरूक्षादीनामपि द्विगुणाधिकैर्बन्धो योज्यः ॥ एवं भिन्नजातीयेष्वपि योज्यः ॥ उक्तंच– णिद्धस्स णिद्धेण दुराधिएण । लुक्खस्स लुक्खेण दुराधिएण ॥ णिद्धस्स लुक्खेण हवेदि बंधो । जहण्णवज्जो विसमे समे वा ॥ १ ॥ तुशब्दो विशेषणार्थः प्रतिषेधं व्यावर्तयति बन्धं च विशेषयति ॥

किमर्थमधिकगुणविषयो बन्धो व्याख्यातः न समगुणविषयः इत्यत आह—

॥ बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ ॥ ३७ ॥

अधिकारात् गुणशब्दः सम्बध्यते । अधिकगुणावधिका-

---

१ विसदृशानां तु बन्धः स्निग्धरूक्षत्वादिति सिद्ध एव । अनेन सदृशग्रहणेन विसदृशानामपि योग्यत्वे सति बन्धविधिः स्थापित इत्यर्थः ॥ २ न जघन्यगुणानामिति सूत्रादनुवर्तमानम् ॥

विति भावान्तरापादनं परिणामकत्वं क्लिन्नगुडवत् ॥ यथा क्लिन्नो गुडोऽधिकमधुररसः परीतानां रेण्वादीनां स्वगुणोत्पादनात् परिणामकः । तथाऽन्योऽप्यधिकगुणः अल्पीयसः परिणामक इति कृत्वा द्विगुणादिस्निग्धरूक्षस्य चतुर्गुणादिस्निग्धरूक्षः परिणामको भवति । ततः पूर्वावस्थाप्रच्यवनपूर्वकं तार्तीयिकमवस्थान्तरं प्रादुर्भवतीत्येकत्वमुपपद्यते ॥ इतरथा हि शुक्लकृष्णतंतुवत् संयोगे सत्यप्यपरिणामकत्वात्सर्वं विविक्तरूपेणैवावतिष्ठेत ॥ उक्तेन विधिना बंधे पुनः सति ज्ञानावरणादीनां कर्मणां त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यादिस्थितिरुपपन्ना भवति ॥

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति द्रव्यलक्षणमुक्तं पुनरपरेण प्रकारेण द्रव्यलक्षणप्रतिपादनार्थमाह—

॥ गुणपर्यायवत् द्रव्यम् ॥ ३८ ॥

गुणाश्च पर्यायाश्च गुणपर्यायाः तेऽस्य संतीति गुणपर्यायवद्द्रव्यम् ॥ अत्र मतोरुत्पत्तावुक्त एव समाधिः । कथंचित् भेदोपपत्तेरिति ॥ के गुणाः के पर्यायाः ? ॥ अन्वयिनो गुणा व्यतिरेकिणः पर्यायाः । उभयैरुपेतं द्रव्यमिति ॥ उक्तं च– गुण इदि दव्वविहाणं दव्वविकारो हि पज्जवो भणिदो । तेहि अणूणं दव्वं अजुदपसिद्धं हवे णिच्चम् ॥ १ ॥ इति ॥ एतदुक्तं भवति– द्रव्यं द्रव्यांतराद्येन विशिष्यते स गुणः । तेन हि तद्द्रव्यं विधीयते । असति तस्मिन् द्रव्यसंकरप्रसंगः स्यात् ॥ तद्यथा– जीवः पुद्गलादिभ्यो ज्ञानादिभिर्गुणैर्विशिष्यते पुद्गलादयश्च रूपादिभिः । ततश्चाविशेषे संकरः स्यात् ॥ ततः सामान्यापेक्षया अन्वयिनो ज्ञानादयो जीवस्य गुणाः । पुद्गलादीनां च रूपादयः ॥ तेषां विकारा विशेषात्मना भिद्यमानाः पर्यायाः ॥ घटज्ञानं पटज्ञानं क्रोधो मानो गंधो वर्णस्तीव्रो मंद इत्येवमादयः । तेभ्योऽन्यत्वं

कथंचिदापद्यमानः समुदायो द्रव्यव्यपदेशभाक् ॥ यदि हि सर्वथा समुदायोऽनर्थांतरभूत एव स्यात् सर्वाभावः स्यात् ॥ तद्यथा— परस्परविलक्षणानां समुदाये सति एकानर्थांतरभावात् समुदायस्य सर्वाभावः परस्परतोऽर्थांतरभूतत्वात् ॥ यदिदं रूपं तस्मादर्थांतरभूता रसादयः । ततः समुदयोऽनर्थांतरभूतः ॥ यश्च रसादिभ्योऽर्थांतर-भूताद्रूपादनर्थांतरभूतः समुदायः स कथं रसादिभ्योऽर्थांतरभूतो न भवेत् । ततश्च रूपमात्रं समुदायः प्रसक्तः ॥ नचैकं रूपं समु-दायो भवितुमर्हति । ततः समुदायाभावः । समुदायाभावाच्च तदनर्थांतरभूतानां समुदायिनामप्यभाव इति सर्वाभावः । एवं रसादिष्वपि योज्यम ॥ तस्मात्समुदायमिच्छता कथंचिदर्थांतर-भाव एषितव्यः ॥

उक्तानां द्रव्याणां लक्षणनिर्देशात्तद्विषय एव द्रव्याध्यवसाये प्रसक्ते अनुक्तद्रव्यसंसूचनार्थमिदमाह—

॥ कालश्च ॥ ३९ ॥

किम्? द्रव्यमिति वाक्यशेषः ॥ कुतः? । तल्लक्षणोपेत-त्वात् ॥ द्विविधं लक्षणमुक्तम् । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् गुण-पर्यायवद्द्रव्यमिति च ॥ तदुभयं लक्षणं कालस्य विद्यते । तद्यथा— ध्रौव्यं तावत्कालस्य स्वप्रत्ययं स्वभावव्यवस्थानात् ॥ व्ययोदयौ परप्रत्ययौ । अगुरुलघुगुणवृद्धिहान्यपेक्षया स्वप्रत्ययौ च ॥ तथा गुणा अपि कालस्य साधारणासाधारणरूपाः सन्ति ॥ तत्रासाधा-रणो वर्तनाहेतुत्वं, साधारणाश्चाचेतनत्वामूर्तत्वसूक्ष्मत्वागुरुलघुत्वा-दयः ॥ पर्यायाश्च व्ययोत्पादलक्षणा योज्याः ॥ तस्माद्विप्रकार-लक्षणोपेतत्वादाकाशादिवत्कालस्य द्रव्यत्वं सिद्धम् ॥ तस्यास्ति-त्वलिङ्गं धर्मादिवद्व्याख्यातं वर्तनालक्षणः काल इति । किमर्थं-

मयं कालः पृथगुच्यते? । यत्रैव धर्मादय उक्तास्तत्रैवायमपि वक्तव्यः । अजीवकाया धर्माधर्माकाशकालपुद्गला इति ।। नैवं शंक्यम् । तत्रोपदेशे सति कायत्वमस्य स्यात् । नेष्यते च मुख्योपचारप्रदेशप्रचयकल्पनाभावात् ।। धर्मादीनां तावन्मुख्यप्रदेशप्रचय उक्तः; असंख्येयाः प्रदेशा इत्येवमादिना ।। अणोरप्येकप्रदेशस्य पूर्वोत्तरप्रज्ञापननयापेक्षयोपचारकल्पनया प्रदेशप्रचय उक्तः । कालस्य पुनर्द्वेधाऽपि प्रदेशप्रचयकल्पना नास्तीत्यकायत्वम् ।। अपि च तत्र पाठे निष्क्रियाणि चेत्यत्र धर्मादीनामाकाशान्तानां निष्क्रियत्वे प्रतिपादिते इतरेषां जीवपुद्गलादीनां सक्रियत्वप्राप्तिवत्कालस्यापि सक्रियत्वं स्यात् ।। अथाकाशात्प्राक्काल उद्दिश्येत ? तन्न आ आकाशादेकद्रव्याणीत्येकद्रव्यत्वमस्य स्यात् । तस्मात्पृथगिह कालोद्देशः क्रियते ।। अनेकद्रव्यत्वे सति किमस्य प्रमाणं? । लोकाकाशस्य यावन्तः प्रदेशास्तावन्तः कालाणवो निष्क्रिया एकैकाकाशप्रदेशे एकैकवृत्त्या लोकं व्याप्य व्यवस्थिताः ।। उक्तं च— ळोगागासपदेसे एक्केक्के जे ट्ठिया हु एक्केक्के ।। रयणाणं रासीविव ते काळाणू असंखदव्वाणि ।। १ ।। रूपादिगुणविरहादमूर्ताः ।।

वर्तनालक्षणस्य मुख्यस्य कालस्य प्रमाणमुक्तम् । परिणामादिगम्यस्य व्यवहारकालस्य किं प्रमाणमित्यत इदमुच्यते—

।। सोऽनन्तसमयः ।। ४० ।।

साम्प्रतिकस्यैकसमायिकत्वेऽपि अतीता अनागताश्च समया अनन्ता इति कृत्वा अनन्तसमय इत्युच्यते ।। अथवा मुख्यस्यैव कालस्य प्रमाणावधारणार्थमिदमुच्यते ।। अनन्तपर्यायवर्तनाहेतुत्वादेकोऽपि कालाणुरनन्त इत्युपचर्यते । समयः पुनः परमनिरुद्धः कालांशस्तत्प्रचयविशेष आवलिकादिरवगन्तव्यः ।।

आह गुणपर्यायवद्द्रव्यमित्युक्तं तत्र के गुणा इत्यत्रोच्यते–

॥ द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४१ ॥

द्रव्यमाश्रयो येषां ते द्रव्याश्रयाः । निष्कान्ता गुणेभ्यो निर्गुणाः । एवमुभयलक्षणोपेता गुणा इति ॥ निर्गुणा इति विशेषणं द्व्यणुकादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ तान्यपि हि कारणभूतपरमाणुद्रव्याश्रयाणि गुणवन्ति तु तस्मान्निर्गुणा इति विशेषणात्तानि निर्वर्त्तितानि भवन्ति ॥ ननु पर्याया अपि घटसंस्थानादयो द्रव्याश्रया निर्गुणाश्च तेषामपि गुणत्वं प्राप्नोति ॥ द्रव्याश्रया इति वचनान्नित्यं द्रव्यमाश्रित्य वर्तन्ते गुणा इति विशेषणत्वात्पर्यायाश्च निवर्तिता भवन्ति । ते हि कादाचित्का इति ॥

असकृत्परिणामशब्द उक्तः । तस्य कोऽर्थ इति प्रश्ने उत्तरमाह—

॥ तद्भावः परिणामः ॥ ४२ ॥

अथवा गुणा द्रव्यादर्थान्तरभूता इति केषाञ्चिद्दर्शनं तत्किं भवतोऽभिमतं नेत्याह– यद्यपि कथञ्चिद्व्यपदेशादिभेदहेतुत्वापेक्षया द्रव्यादन्ये, तथापि तदव्यतिरेकात्तत्परिणामाच्च नान्ये ॥ यद्येवं स उच्यतां कः परिणाम इति तन्निश्चयार्थमिदमुच्यते– धर्मादीनि द्रव्याणि येनात्मना भवन्ति तद्भावः तत्त्वं परिणाम इति व्याख्यायते ॥ स द्विविधोऽनादिरादिमांश्च । तत्रानादिर्धर्मादीनां गत्युपग्रहादिः सामान्यापेक्षया । स एवादिमांश्च भवति विशेषापेक्षया ॥ ७ ॥

॥ इति तत्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायां पंचमोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथाजीवपदार्थो व्याख्यातः इदानीं तदनन्तरोद्देशभागास्रव-पदार्थो व्याख्येय इति। ततस्तत्प्रसिध्यर्थमिदमुच्यते—

॥ कायवाङ्मनःकर्म योगः ॥ १ ॥

कायादयः शब्दा व्याख्यातार्थाः। कर्म क्रिया इत्यनर्थान्तरम् ॥ कायवाङ्मनसां कर्म कायवाङ्मनःकर्म, योग इत्याख्यायते ॥ आत्मप्रदेशपरिस्पन्दो योगः। स निमित्तभेदात्त्रिधा भिद्यते ॥ काययोगो वाग्योगो मनोयोग इति ॥ तद्यथा— वीर्यान्तरायक्षयोपशमसद्भावे सति औदारिकादिसप्तविधकायवर्गणान्यतमालंबनापेक्षया आत्मप्रदेशपरिस्पन्दः काययोगः। शरीरनामकर्मोदयापादितवाग्वर्गणालम्बने सति वीर्यान्तरायमत्यक्षराद्यावरणक्षयोपशमापादिताभ्यन्तरवाग्लब्धिसान्निध्ये वाक्परिणामाभिमुखस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पन्दो वाग्योगः ॥ अभ्यन्तरवीर्यान्तरायनोइन्द्रियावरणक्षयोपशमात्मकमनोलब्धिसन्निधाने बाह्यनिमित्तमनोवर्गणालम्बने च सति मनःपरिणामाभिमुखस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पन्दो मनोयोगः ॥ क्षयेऽपि त्रिविधवर्गणापेक्षः सयोगकेवलिन आत्मप्रदेशपरिस्पन्दो योगो वेदितव्यः ॥

आह अभ्युपगत आहितत्रैविध्यक्रियो योग इति ॥ प्रकृत इदानीं निर्दिश्यतां किंलक्षण आस्रव इत्युच्यते। योऽयं योगशब्दाभिधेयः संसारिणः पुरुषस्य —

॥ स आस्रवः ॥ २ ॥

यथा सरस्सलिलावाहिद्वारं तदाऽस्रवकारणत्वात् आस्रव

इत्याख्यायते तथा योगप्रणालिकया आत्मनः कर्म आस्रवतीति योग आस्रव इति व्यपदेशमर्हति ॥

आह कर्म द्विविधं पुण्यं पापं चेति । तस्य किमविशेषेण योग आस्रवणहेतुराहोस्विदस्ति कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

॥ शुभः पुणस्याशुभः पापस्य ॥ ३ ॥

कः शुभयोगः को वा अशुभः ? प्राणातिपातादत्तादानमैथुनादिरशुभः काययोगः । अनृतभाषणपरुषासभ्यवचनादिरशुभो वाग्योगः । वधचिन्तनेर्ष्यासूयादिरशुभो मनोयोगः ॥ ततो विपरीतः शुभः ॥ कथं योगस्य शुभाशुभत्वं ॥ शुभपरिणामनिर्वृत्तो योगः शुभः ॥ अशुभपरिणामनिर्वृत्तश्चाशुभः ॥ न पुनः शुभाशुभकर्मकारणत्वेन ॥ यद्येवमुच्यते शुभयोग एव न स्यात् । शुभयोगस्यापि ज्ञानावरणादिबन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् ॥ पुनात्यात्मानं पूयतेऽनेनेति वा पुण्यम् । तत्सद्वेद्यादि ॥ पाति रक्षति आत्मानं शुभादिति पापम् । असद्वेद्यादि ॥

आह किमयमास्रवः सर्वसंसारिणां समानफलारम्भहेतुराहोस्वित्कश्चिदस्ति विशेष इत्यत्रोच्यते—

॥ सकषायाकषाययोः साम्परायिकेर्यापथयोः ॥ ४ ॥

स्वामिभेदादास्रवभेदः । स्वामिनौ द्वौ ॥ सकषायोऽकषायश्चेति ॥ कषायः क्रोधादिः । कषाय इव कषायः । क उपमार्थः ? यथा कषायो नैयग्रोधादिः श्लेषहेतुस्तथा क्रोधादिरप्यात्मनः कर्मश्लेषहेतुत्वात् कषाय इव कषाय इत्युच्यते ॥ सह कषायेण वर्तत इति सकषायः । न विद्यते कषायो यस्येत्यकषायः । सकषायश्चाकषायश्च सकषायाकषायौ तयोः सकषायाकषाययोः ॥ सम्परायः संसारः तत्प्रयोजनं कर्म साम्परायिकम् । ईरणमीर्यायोगो गतिरि-

त्यर्थः। तद्द्वारकं कर्म ईर्यापथम्। साम्परायिकं च ईर्यापथं च साम्परायिकेर्यापथे। तयोः साम्परायिकेर्यापथयोः॥ यथासंख्यमभिसम्बन्धः॥ सकषायस्यात्मनो मिथ्यादृष्टेः साम्परायिकस्य कर्मण आस्रवो भवति॥ अकषायस्य उपशान्तकषायादेः ईर्यापथस्य कर्मण आस्रवो भवति॥

आदावुद्दिष्टस्यास्रवस्य भेदप्रतिपादनार्थमाह—

॥ इन्द्रियकषायाव्रतक्रियाः पंचचतुःपंचपंचविंशतिसङ्ख्याः पूर्वस्य भेदाः॥ ५॥

अत्र इंद्रियादीनां पंचादिभिर्यथासंख्यमभिसंबन्धो वेदितव्यः॥ इंद्रियाणि पंच। चत्वारः कशयाः। पंचाव्रतानि। पंचविंशतिक्रिया इति॥ तत्र पंचेंद्रियाणि स्पर्शनादीन्युक्तानि॥ चत्वारः कषायाः क्रोधादयः॥ पंचाव्रतानि प्राणव्यपरोपणादीनि वक्ष्यन्ते॥ पंचविंशतिक्रिया उच्यन्ते— चैत्यगुरुप्रवचनपूजादिलक्षणा सम्यक्त्ववर्धिनी क्रिया सम्यक्त्वाक्रिया। अन्यदेवतास्तवनादिरूपा मिथ्यात्वहेतुका प्रवृत्तिर्मिथ्यात्वाक्रिया॥ गमनागमनादिप्रवर्तनं कायादिभिः प्रयोगक्रिया। सँयतस्य सतः अविरतिं प्रत्याभिमुख्यं समादानक्रिया। ईर्यापथनिमित्तेर्यापथक्रिया। ता एताः पंच क्रियाः॥ कोधावेशात्प्रादोषिकी क्रिया। प्रदुष्टस्य सतोऽभ्युद्यमः कायिकी क्रिया। हिंसोपकरणादानादाधिकरणिकी क्रिया। सत्त्वदुःखोत्पत्तितन्त्रत्वात्पारितापिकी क्रिया। आयुरिन्द्रियबलप्राणानां वियोगकरणात्प्राणातिपातिकी क्रिया। ता एताः पञ्चक्रियाः॥ रागार्द्रीकृतत्वात्प्रमादिनो रमणीयरूपालोकनाभिप्रायो दर्शनक्रिया। प्रमादवशात्स्पृष्टव्यसञ्चेतनानुबन्धः स्पर्शनाक्रिया। अपूर्वाधिकरणोत्पादनात्प्रात्ययिकी क्रिया। स्त्रीपुरुष-

पशुसम्पातिदेशेऽन्तर्मलोत्सर्गकरणं समन्तानुपातनक्रिया। अप्रमृष्टादृष्टभूमौ कायादिनिक्षेपोऽनाभोगक्रिया। ता एताः पंचक्रियाः॥ यां परेण निर्वर्त्यां क्रियां स्वयं करोति सा स्वहस्तक्रिया। पापादानादिप्रवृत्तिविशेषाभ्यनुज्ञानं निसर्गक्रिया। पराचरितसावद्यादिप्रकाशनं विदारणक्रिया। यथोक्तामाज्ञामावश्यकादिचारित्रमोहोदयात्कर्तुमशक्नुवतोऽन्यथाप्ररूपणादाज्ञाव्यापादिकी क्रिया। शाठ्यालस्याभ्यां प्रवचनोपदिष्टविधिकर्तव्यतानादरोऽनाकांक्षक्रिया। ता एतः पंचाक्रियाः॥ छेदनभेदनविशसनादिक्रियापरत्वमन्येन वा क्रियमाणे प्रहर्षः प्रारम्भक्रिया। परिग्रहाविनाशार्था पारिग्राहिकी क्रिया। ज्ञानदर्शनादिषु निकृतिर्वंचनं मायाक्रिया। अन्यं मिथ्या दर्शनक्रियाकरणकारणाविष्टं प्रशंसादिभिर्दृढयति यथा साधु करोषीति सा मिथ्यादर्शनक्रिया। संयमघातिकर्मोदयवशादनिवृत्तिरप्रत्याख्यानक्रिया। ता एताः पञ्चक्रियाः॥ (समुदिताः पञ्चविंशतिक्रियाः) एतानीन्द्रियादीनि कार्यकारणभेदाद्भेदमापद्यमानानि साम्परायिकस्य कर्मण आस्रवद्वाराणि भवन्ति॥

अत्राह योगत्रयस्य सर्वात्मकार्यत्वात्सर्वेषां संसारिणां साधारणस्य ततो बन्धफलानुभवनम्प्रत्याविशेष इत्यत्रोच्यते। नैतदेवम्। यस्मात् सत्यपि प्रत्यात्मसम्भवे तेषां जीवपरिणामेभ्यः अनन्तविकल्पेभ्यो विशेषोऽभ्यनुज्ञायते। कथमिति चेदुच्यते—

॥ तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्य-
विशेषेभ्यस्तद्विशेषः॥ ६॥

बाह्याभ्यन्तरहेतूदीरणवशादुद्रिक्तः परिणामस्तीव्रः। तद्विपरीतो मन्दः। अयं प्राणी हन्तव्य इति ज्ञात्वा प्रवृत्तिर्ज्ञातमित्युच्यते। मदात्प्रमादाद्वाऽनवबुध्य प्रवृत्तिरज्ञातम्। अधिक्रिय-

न्तेऽस्मिन्नर्था इत्यधिकरणं द्रव्यमित्यर्थः । द्रव्यस्य स्वशक्तिविशेषो वीर्यम् । भावशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते– तीव्रभावः, मन्दभाव इत्यादिः । एतेभ्यस्तस्यास्रवस्य विशेषो भवति कारणभेदाद्धि कार्यभेद इति ॥

अत्राह अधिकरणमित्युक्तं, तत्स्वरूपमनिर्ज्ञातमतस्तदुच्यतामिति । तत्र भेदप्रतिपादनद्वारेणाधिकरणस्वरूपनिर्ज्ञानार्थमाह—

॥ अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ७ ॥

उक्तलक्षणा जीवाजीवाः ॥ यद्युक्तलक्षणाः पुनर्वचनं किमर्थम् । अधिकरणविशेषज्ञापनार्थं पुनर्वचनम् ॥ जीवाजीवा अधिकरणं इत्ययं विशेषो ज्ञापयितव्य इत्यर्थः ॥ कः पुनरसौ ? हिंसाद्युपकारणभाव इति ॥ स्यादेतन्मूलपदार्थयोर्द्वित्वाज्जीवाजीवा-इति द्विवचनं न्यायप्राप्तमिति ॥ तन्न -- पर्यायाणामधिकरणत्वात् । येन केनचित्पर्यायेण विशिष्टं द्रव्यमाधिकरणम् । न सामान्यमिति बहुवचनं कृतम् ॥ जीवाजीवाः अधिकरणं कस्य? आस्रवस्येत्यर्थवशादभिसम्बन्धो भवति ॥

तत्र जीवाधिकरणभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ आद्यं संरम्भसमारम्भारम्भयोगकृतकारितानुमतकषायविशेषैस्त्रिस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः ॥ ८ ॥

प्राणव्यपरोपणादिषु प्रमादवतः प्रयत्नावेशः संरम्भः । साधनसमभ्यासीकरणं समारम्भः । प्रक्रम आरम्भः । योगशब्दो व्याख्यातार्थः । कृतवचनं स्वातन्त्र्यप्रतिपत्त्यर्थम् । कारिताभिधानं परप्रयोगापेक्षम् । अनुमतशब्दः प्रयोजकस्य मानसपरिणामप्रदर्शनार्थः । अभिहितलक्षणाः कषायाः क्रोधादयः । विशिष्यतेऽर्थोऽर्थान्तरादिति विशेषः । स प्रत्येकमभिसम्बध्यते– संरम्भविशेषः

समारम्भविशेष इत्यादि ॥ आद्यं जीवाधिकरणं एतैर्विशेषैर्भिद्यत इति वाक्यशेषः ॥ एते चत्वारः सुजन्तास्त्र्यादिशब्दा यथाक्रममभिसम्बन्ध्यन्ते-- संरम्भसमारम्भारम्भास्त्रयः । योगास्त्रयः । कृतकारितानुमतास्त्रयः । कषायाश्चत्वार इति ॥ एतेषां गणनाभ्यावृत्तिः सुचा द्योत्यते ॥ एकश इति वीप्सानिर्देशः । एकैकं त्र्यादीन् भेदान् नयेदित्यर्थः ॥ तद्यथा— क्रोधकृतकायसंरम्भः । मानकृतकायसंरम्भः । मायाकृतकायसंरम्भः । लोभकृतकायसंरम्भः । क्रोधकारितकायसंरम्भः । मानकारितकायसंरम्भः । मायाकारितकायसंरम्भः । लोभकारितकायसंरम्भः । क्रोधानुमतकायसंरम्भः । मानानुमतकायसंरम्भः । मायानुमतकायसंरम्भः । लोभानुमतकायसंरम्भश्चेति द्वादशधा कायसंरम्भः ॥ एवं वाग्योगे मनोयोगे च द्वादशधा संरम्भः । त एते पिण्डिताः षट्त्रिंशत् , तथा समारम्भा अपि षट्त्रिंशत् । आरम्भा अपि षट्त्रिंशत् । एते सपिण्डिता जीवाधिकरणास्रवभेदाः अष्टोत्तरशतसंख्याः सम्भवन्ति ॥ चशब्दोऽनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्ज्वलनकषायभेदकृतान्तर्भेदसमुच्चयार्थः ॥

परस्याजीवस्याधिकरणस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ निर्वर्तनानिक्षेपसँयोगनिसर्गा
द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः परम् ॥ ९ ॥

निर्वर्त्यत इति निर्वर्तना निष्पादना । निक्षिप्यत इति निक्षेपः स्थापना । संयुज्यते इति संयोगः मिश्रीकृतं । निसृज्यत इति निसर्गः प्रवर्तनम् ॥ एते द्व्यादिभिर्यथाक्रममभिसम्बध्यन्ते— निर्वर्तना द्विभेदा । निक्षेपश्चतुर्भेदः । संयोगो द्विभेदः । निसर्गस्त्रिभेद इति ॥ त एते भेदा अजीवाधिकरणस्य वेदितव्याः ॥

परवचनमनर्थकम्, पूर्वसूत्रे आद्यमिति वचनादिदमवशिष्टार्थं भवतीति ॥ नानर्थकम् । अन्यार्थः परशब्दः । संरम्भादिभ्योऽन्यानि निर्वर्तनादीनि । इतरथा हि निर्वर्तनादीनामात्मपरिणामसद्भावाज्जीवाधिकरणविकल्पा एवेति विज्ञायन्ते ॥ निर्वर्तनाधिकरणं द्विविधम्, मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमुत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणञ्चेति ॥ तत्र मूलगुणनिर्वर्तनं पञ्चविधम् । शरीरवाङ्मनःप्राणापानाश्च । उत्तरगुणनिर्वर्तनं काष्ठपुस्तचित्रकर्मादि ॥ निक्षेपश्चतुर्विधः । अप्रत्यवेक्षितनिक्षेपाधिकरणं दुष्प्रमृष्टनिक्षेपाधिकरणं सहसानिक्षेपाधिकरणमनाभोगनिक्षेपाधिकरणं चेति ॥ संयोगो द्विविधः । भक्तपानसंयोगाधिकरणमुपकरणसंयोगाधिकरणं चेति ॥ निसर्गस्त्रिविधः । कायनिसर्गाधिकरणं वाग्निसर्गाधिकरणं मनोनिसर्गाधिकरणञ्चेति ॥ उक्तः सामान्येन कर्मास्रवभेदः ॥

इदानीं कर्मविशेषास्रवभेदो वक्तव्यः । तस्मिन् वक्तव्ये आद्ययोर्ज्ञानदर्शनावरणयोरास्रवभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ तत्प्रदोषनिह्नवमात्सर्यान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥ १० ॥

तत्त्वज्ञानस्य मोक्षसाधनस्य कीर्तने कृते कस्यचिदनभिव्याहरतः अन्तःपैशुन्यपरिणामः प्रदोषः । कुतश्चित्कारणान्नास्ति न वेद्मीत्यादि ज्ञानस्य व्यपलपनं निह्नवः । कुतश्चित्कारणाद्भावितमपि विज्ञानं दानार्हमपि यतो न दीयते तन्मात्सर्यम् । ज्ञानव्यवच्छेदकरणमन्तरायः । कायेन वाचा च परप्रकाश्यज्ञानस्य वर्जनमासादनम् । प्रशस्तज्ञानदूषणमुपघातः । आसादनमेवेति चेत्—

---

१ अप्रमृष्टादृष्टभूमौ कायादिनिक्षेपोऽनाभोगः ॥

सतो ज्ञानस्य विनयप्रदानादिगुणकीर्तनाननुष्ठानमासादनम् । उपघातस्तु ज्ञानमज्ञानमेवेति ज्ञाननाशाभिप्राय इत्यनयोरयं भेदः ॥ तच्छब्देन ज्ञानदर्शनयोः प्रतिनिर्देशः क्रियते । कथं पुनरप्रकृतयोरनिर्दिष्टयोस्तच्छब्देन परामर्शः कर्तुं शक्यः? प्रश्नापेक्षया ॥ ज्ञानदर्शनावरणयोः क आस्रव इति प्रश्ने कृते तदपेक्षया तच्छब्दो ज्ञानदर्शने प्रतिनिर्दिशति ॥ एतेन ज्ञानदर्शनवत्सु तत्साधनेषु च प्रदोषादयो योज्याः तन्निमित्तत्वात् ॥ त एते ज्ञानदर्शनावरणयोरास्रवहेतवः ॥ एककारणसाध्यस्य कार्यस्यानेकस्य दर्शनात् तुल्येऽपि प्रदोषादौ ज्ञानदर्शनावरणास्रवासिद्धिः ॥ अथवा— विषयभेदादास्रवभेदः ॥ ज्ञानविषयाः प्रदोषादयो ज्ञानावरणस्य । दर्शनविषयाः प्रदोषादयो दर्शनावरणस्येति ॥

यथाऽनयोः कर्मप्रकृत्योरास्रवभेदास्तथा—

॥ दुःखशोकतापाक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यस्य ॥ ११ ॥

पीडालक्षणः परिणामो दुःखम् । अनुग्राहकसम्बन्धविच्छेदे वैक्लव्यविशेषः शोकः । परिवादादिनिमित्तादाविलान्तःकरणस्य तीव्रानुशयस्तापः । परितापजाताश्रुपातप्रचुरविपलापादिभिर्व्यक्तक्रन्दनमाक्रन्दनम् । आयुरिन्द्रियबलप्राणवियोगकरणं वधः । संक्लेशपरिणामावलम्बनं गुणस्मरणानुकीर्तनपूर्वकं स्वपरानुग्रहाभिलाषविषयमनुकम्पाप्रचुरं रोदनं परिदेवनम् ॥ ननु च— शोकादीनां दुःखविशेषत्वात् दुःखग्रहणमेवास्तु । सत्यमेवम् । तथापि कतिपयविशेषप्रातिपादनेन दुःखजात्यर्न्तराविधानं क्रियते । यथा गौरित्युक्ते

---

१ अत्र दुःखजात्यनुविधानमिति पाठान्तरम् ॥

अनिर्ज्ञाते विशेषे तत्प्रतिपादनार्थं खण्डमुण्डकृष्णशुक्लाद्युपादानं क्रियते, तथा दुःखविषयास्रवासंख्येयलोकभेदसम्भवात् दुःखमित्युक्ते विशेषानिर्ज्ञानात्कतिपयविशेषनिर्देशेन तद्विशेषप्रतिपत्तिः क्रियते ॥ तान्येतानि दुःखादीनि क्रोधावेशादात्मस्थानि भवन्ति परस्थान्युभयस्थानि च ॥ एतानि सर्वाण्यसद्वेद्यास्रवकारणानि वेदितव्यानि ॥ अत्र चोद्यते– यदि दुःखादीन्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यास्रवनिमित्तानि, किमर्थमार्हतैः केशलुञ्चनानशनातपस्थानादीनि दुःखनिमितान्यास्थीयन्ते परेषु च प्रतिपाद्यन्ते इति ॥ नैष दोषः– अन्तरङ्गक्रोधाद्यावेशपूर्वकाणि दुःखादीन्यसद्वेद्यास्रवनिमित्तानीति विशेष्योक्तत्वात् ॥ यथा कस्यचिद्भिषजः परमकरुणाशयस्य निःशल्यस्य सँयतस्योपरि गण्डं पाटयतो दुःखहेतुत्वे सत्यपि न पापबन्धो बाह्यनिमित्तमात्रादेव भवति । एवं संसारविषयमहादुःखादुद्विग्नस्य भिक्षोस्तन्निवृत्त्युपायं प्रति समाहितमनस्कस्य शास्त्रविहिते कर्मणि प्रवर्तमानस्य संक्लेशपरिणामाभावात् दुःखनिमित्तत्वे सत्यपि न पापबन्धः ॥ उक्तञ्च– न[1] दुःखं न सुखं यद्वद्धेतुर्दृष्टश्चि[2]कित्सिते ॥ चिकित्सायां तु युक्तस्य स्यात् दुःखमथवा सुखम् ॥ १ ॥ न[3] दुःखं न सुखं तद्वद्धेतुर्मोक्षस्य साधने ॥ मोक्षोपाये तु युक्तस्य स्यात् दुःखमथवा सुखम् ॥ २ ॥

उक्ता असद्वेद्यास्रवहेतवः सद्वेद्यस्य पुनः क इत्यत्रोच्यते–

॥ भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसँयमादियोगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्य ॥ १२ ॥

---

१ चिकित्सायां युक्तस्य केवलं दुःखं सुखं च रुक्प्रतिकारे हेतुर्न भवतीत्यर्थः ॥ २ रोगप्रतिकारे ॥ ३ मोक्षोपाये युक्तस्य पुंसः केवलं दुःखं सुखं च मोक्षस्य साधने हेतुर्न भवति ॥

तासु तासु गतिषु कर्मोदयवशाद्भवन्तीति भूतानि प्राणिन इत्यर्थः। व्रतान्यहिंसादीनि वक्ष्यन्ते, तद्वन्तो व्रतिनः॥ ते द्विविधाः। अगारम्प्रतिनिवृत्तौत्सुक्याः सँयताः, गृहिणश्च सँयतासँयताः। अनुग्रहार्द्रीकृतचेतसः परपीडामात्मस्थामिव कुर्वतोऽनुकम्पनमनुकम्पा। भूतेषु व्रतिषु चानुकम्पा भूतव्रत्यनुकम्पा। परानुग्रहबुध्या स्वस्यातिसर्जनं दानम्। संसारकारणनिवृत्तिम्प्रत्यागूर्णो अक्षीणाशयः सराग इत्युच्यते। प्राणीन्द्रियेष्वशुभप्रवृत्तेर्विरतिः सँयमः। सरागस्य सँयमः सरागो वा सँयमः सरागसँयमः। आदिशब्देन सँयमासँयमाकामनिर्जराबालतपोऽनुरोधः। योगः समाधिः सम्यक्प्रणिधानमित्यर्थः॥ भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसँयमादीनां योगः भूतव्रत्यनुकम्पादानसरागसँयमादियोगः। क्रोधादिनिवृत्तिः क्षान्तिः। लोभप्रकाराणामुपरमः शौचम्॥ इतिशब्दः प्रकारार्थः। के पुनस्ते प्रकाराः?। अर्हत्पूजाकरणपरताबालवृद्धतपस्विवैयावृत्त्यादयः॥ भूतग्रहणात् सिद्धे व्रतिग्रहणं तद्विषयानुकम्पाप्राधान्यख्यापनार्थम्॥ त एते सद्वेद्यस्यास्रवा ज्ञेयाः॥

अथ तदनन्तरोद्देशभाजो मोहस्यास्रवहेतौ वक्तव्ये तद्भेदस्य दर्शनमोहस्यास्रवहेतुप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

॥ केवलिश्रुतसङ्घधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य १३

निरावरणज्ञानाः केवलिनः। तदुपदिष्टं बुध्यतिशयर्द्धियुक्तगणधरानुस्मृतं ग्रन्थरचनं श्रुतं भवति। रत्नत्रयोपेतश्रमणगणः सङ्घः। अहिंसालक्षणस्तदागमदेशितो धर्मः। देवाश्चतुर्णिकाया उक्ताः। गुणवत्सु महत्सु असद्भूतदोषोद्भावनमवर्णवादः॥ एतेष्ववर्णवादो दर्शनमोहस्यास्रवहेतुः। कवलाभ्यवहारजीविनः केवलिन इत्येवमादिवचनं केवलिनामवर्णवादः। मांस-

भक्षणाद्यभिधानं श्रुतावर्णवादः। शूद्रत्वाशुचित्वाद्याविर्भावना सङ्घावर्णवादः। जिनोपदिष्टो धर्मो निर्गुणस्तदुपसेविनो ये ते चासुरा भविष्यन्तीत्येवमभिधानं धर्मावर्णवादः। सुरामांसोपसेवाद्याघोषणं देवावर्णवादः॥

द्वितीयस्य मोहस्यास्रवभेदप्रतिपादनार्थमाह --

॥ कषायोदयात्तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ १४ ॥

कषाया उक्ताः। उदयो विपाकः। कषायाणामुदयात्तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्यास्रवो वेदितव्यः॥ तत्र स्वपरकषायोत्पादनं तपस्विजनवृत्तदूषणं संक्लिष्टलिङ्गव्रतधारणादिः कषायवेदनीयस्यास्रवः॥ सद्धर्मोपहसनदीनातिहासबहुविप्रलापोपहासशीलतादिर्हास्यवेदनीयस्य। विचित्रक्रीडनपरताव्रतशीलारुच्यादिः रतिवेदनीयस्य। परारतिप्रादुर्भावना रतिविनाशनपापशीलसंसर्गादिः अरतिवेदनीयस्य। स्वशोकोत्पादनापरशोकप्लुताभिनन्दनादिः शोकवेदनीयस्य। स्वभयपरिणामः परभयोत्पादनादिर्भयवेदनीयस्य। कुशलक्रियाचारजुगुप्सादिर्जुगुप्सावेदनीयस्य। अलीकाभिधायितातिसन्धानपरत्वं पररन्ध्रापेक्षित्वप्रवृद्धरागादिः स्त्रीवेदनीयस्य। स्तोकक्रोधानुत्सुकत्वस्वदारसन्तोषादिः पुँवेदनीयस्य। प्रचुरकषायगुह्येन्द्रियव्यपरोपणपराङ्गनास्कन्दादिर्नपुंसकवेदनीयस्य॥

निर्दिष्टो मोहनीयस्यास्रवभेदः। इदानीं तदनन्तरनिर्दिष्टस्यायुषः कारणप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते —

॥ बह्वारम्भपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ॥ १५ ॥

आरम्भः प्राणिपीडाहेतुर्व्यापारः। ममेदंबुद्धिलक्षणः परिग्रहः। आरम्भाश्च परिग्रहाश्च आरम्भपरिग्रहाः। बहव आरम्भपरिग्रहा यस्य सः बह्वारम्भपरिग्रहः। तस्य भावः बह्वारम्भपरिग्र-

हत्वम् ॥ हिंसादिक्रूरकर्माजस्रप्रवर्तनपरस्वहरणविषयातिगृद्धिकृष्ण-लेश्याभिजातरौद्रध्यानमरणकालतादिलक्षणो नारकस्यायुष आस्रवो भवति ॥

आह उक्तो नारकस्यायुष आस्रवः। तैर्यग्योनस्येदानीं वक्तव्य इत्यत्रोच्यते—

॥ माया तैर्यग्योनस्य ॥ १६ ॥

चारित्रमोहकर्मविशेषस्योदयादाविर्भूत आत्मनः कुटिलभावो माया निकृतिः तैर्यग्योनस्यायुष आस्रवो वेदितव्यः। तत्प्रपञ्चो मिथ्यात्वोपेतधर्मदेशना निःशीलता सन्धानप्रियता नीलकपोतले-श्यार्तध्यानमरणकालतादिः ॥

आह व्याख्यातस्तैर्यग्योनस्यायुष आस्रवः। इदानीं मानुष-स्यायुषः को हेतुरित्यत्रोच्यते—

॥ अल्पारम्भपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥ १७ ॥

नारकायुरास्रवो व्याख्यातः। तद्विपरीतो मानुषस्यायुष इति सङ्क्षेपः ॥ तद्व्यासः— विनीतस्वभावप्रकृतिभद्रताप्रगुणव्यवहार-तातनुकषायत्वमरणकालासंक्लेशतादिः ॥

किमेतावानेव मानुषस्यायुष आस्रव इत्यत्रोच्यते—

॥ स्वभावमार्दवञ्च ॥ १८ ॥

मृदोर्भावो मार्दवम्। स्वभावेन मार्दवं स्वभावमार्दवम्। उपदेशानपेक्षमित्यर्थः ॥ एतदपि मानुषस्यायुष आस्रवः ॥ पृथग्यो-गकरणं किमर्थं? उत्तरार्थम्। देवायुष आस्रवोऽपि यथा स्यात् ॥

किमेतदेव द्वितीयं मानुषस्यास्रवो? नेत्युच्यते—

॥ निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥

चशब्दोऽधिकृतसमुच्चयार्थः । अल्पारम्भपरिग्रहत्वञ्च निःशीलव्रतत्वञ्च ॥ शीलानि च व्रतानि च शीलव्रतानि वक्ष्यन्ते। निष्क्रान्तः शीलव्रतेभ्यो निःशीलव्रतः । तस्य भावो निःशीलव्रतत्वम् ॥ सर्वेषां ग्रहणं सकलायुरास्रवप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ किं देवायुषोऽपि भवति? । सत्यम्, भवति भोगभूमिजापेक्षया ॥

अथ चतुर्थस्यायुषः क आस्रव इत्यत्रोच्यते—

॥ सरागसँयमसँयमासँयमाकामनिर्जरा-बालतपांसि दैवस्य ॥ २० ॥

सरागसँयमः सँयमासँयमश्च व्याख्यातौ । अकामनिर्जरा—अकामश्चारकनिरोधबन्धनबध्येषु क्षुत्तृष्णानिरोधब्रह्मचर्यभूशय्यामलधारणपरितापादिः । अकामेन निर्जरा अकामनिर्जरा । बालतपो मिथ्यादर्शनोपेतमनुपायकायक्लेशप्रचुरं निकृतिबहुलव्रतधारणम् ॥ तान्येतानि दैवस्यायुष आस्रवहेतवो वेदितव्याः ॥

किमेतावानेव दैवस्यायुष आस्रवः? नेत्याह—

॥ सम्यक्त्वं च ॥ २१ ॥

कि? । दैवस्यायुष आस्रव इत्यनुवर्तते ॥ अविशेषाभिधानेऽपि सौधर्मादिविशेषगतिः । कुतः? पृथक्करणात् ॥ यद्येवं, पूर्वसूत्रे उक्त आस्रवविधिरविशेषेण प्रसक्तः; तेन, सरागसँयमसँयमासँयमावपि भवनवास्याद्यायुष आस्रवौ प्राप्नुतः ॥ नैष दोषः- सम्यक्त्वाभावे तद्व्यपदेशाभावात्तदुभयमप्यत्रान्तर्भवति ॥

आयुषोऽनन्तरमुद्दिष्टस्य नाम्न आस्रवविधौ वक्तव्ये, तत्राऽशुभनाम्न आस्रवप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः ॥२२॥

योगस्त्रिप्रकारो व्याख्यातः। तस्य वक्रता कौटिल्यम्। विसंवादनमन्यथाप्रवर्तनम्॥ ननु च नार्थभेदः। योगवक्रतैवान्यथाप्रवर्तनम्॥ सत्यमेवमेतत्— स्वगता योगवक्रतेत्युच्यते। परगतं विसंवादनं, सम्यगभ्युदयनिःश्रेयसार्थासु क्रियासु प्रवर्तमानमन्यं तद्विपरीतकायवाङ्मनोभिर्विसंवादयति मैवं कार्षीरेवं कुर्विति॥ एतदुभयमशुभनामकर्मास्रवकारणं वेदितव्यम्॥ चशब्देन मिथ्यादर्शनपैशुन्यास्थिरचित्तताकूटमानतुलाकरणपरानिन्दाऽऽत्मप्रशंसादिः समुच्चीयते॥

अथ शुभनामकर्मणः क आस्रव इत्यत्रोच्यते—

॥ तद्विपरीतं शुभस्य॥ २३॥

कायवाङ्मनसामृजुत्वमविसंवादनं च तद्विपरीतम्॥ चशब्देन समुच्चितस्य च विपरीतं ग्राह्यम्। धार्मिकदर्शनसद्भावोपनयनसंसरणभीरुताप्रमादवर्जनादि॥ तदेतच्छुभनामकर्मास्रवकारणं वेदितव्यम्॥ आह किमेतावानेव शुभनाम्न आस्रवविधिरुत कश्चिदस्ति प्रतिविशेषः? इत्यत्रोच्यते— यदिदं तीर्थकरनामकर्मानन्तानुपमप्रभावमचिन्त्यविभूतिविशेषकारणं त्रैलोक्यविजयकरं तस्यास्रवविधिविशेषोऽस्तीति॥

यद्येवमुच्यतां के तस्यास्रवाः? इत्यत इदमारभ्यते—

॥ दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी साधुसमाधिर्वैयावृत्त्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य॥ २४॥

जिनेन भगवताऽर्हत्परमेष्ठिनोपदिष्टे निर्ग्रन्थलक्षणे मोक्षवर्त्मनि रुचिर्दर्शनविशुद्धिः प्रागुक्तलक्षणा। तस्याष्टावङ्गानि—निश्शङ्कितत्वं, निष्काङ्क्षिता, विचिकित्साविरहता, अमूढदृष्टिता, उपबृंहणं, स्थितीकरणं, वात्सल्यं, प्रभावनं चेति॥ सम्यग्ज्ञानादिषु मोक्षसाधनेषु तत्साधनेषु च गुर्वादिषु स्वयोग्यवृत्त्या सत्कार आदरो विनयस्तेन सम्पन्नता विनयसम्पन्नता॥ अहिंसादिषु व्रतेषु तत्प्रतिपालनार्थेषु च क्रोधवर्जनादिषु शीलेषु निरवद्या वृत्तिः शीलव्रतेष्वनतिचारः॥ जीवादिपदार्थस्वतत्त्वविषये सम्यग्ज्ञाने नित्यं युक्तता अभीक्ष्णज्ञानोपयोगः॥ संसारदुःखान्नित्यभीरुता संवेगः॥ त्यागो दानं, तत्त्रिविधमाहारदानमभयदानं ज्ञानदानं चेति। तच्छक्तितो यथाविधि प्रयुज्यमानं त्याग इत्युच्यते॥ अनिगूहितवीर्यस्य मार्गाविरोधिकायक्लेशस्तपः॥ यथा भाण्डागारे दहने समुत्थिते तत्प्रशमनमनुष्ठीयते बहूपकारत्वात्तथाऽनेकव्रतशीलसमृद्धस्य मुनेस्तपसः कुतश्चित्प्रत्यूहे समुपस्थिते तत्सन्धारणं समाधिः॥ गुणवद्दुःखोपनिपाते निरवद्येन विधिना तदपहरणं वैयावृत्त्यम्॥ अर्हदाचार्यबहुश्रुतेषु प्रवचनेषु च भावविशुद्धियुक्तोऽनुरागो भक्तिः॥ षण्णामावश्यकक्रियाणां यथाकालं प्रवर्तनमावश्यकापरिहाणिः॥ ज्ञानतपोजिनपूजाविधिना धर्मप्रकाशनं मार्गप्रभावना॥ वत्से धेनुवत्सधर्माणि स्नेहः प्रवचनवत्सलत्वम्॥ तान्येतानि षोडशकारणानि सम्यग्भाव्यमानानि व्यस्तानि समस्तानि च तीर्थकरनामकर्मास्रवकारणानि प्रत्येतव्यानि॥

इदानीं नामास्रवाभिधानानन्तरं गोत्रास्रवे वक्तव्ये सति नीचैर्गोत्रस्यास्रवविधानार्थमिदमाह—

॥ परात्मनिन्दाप्रशंसे सदसद्गुणोच्छादनोद्भावने

च नीचैर्गोत्रस्य ॥ २५ ॥

तथ्यस्य वा दोषस्योद्भावनं प्रति इच्छा निन्दा। गुणोद्भावनाभिप्रायः प्रशंसा। यथासंख्यमभिसम्बन्धः— परनिन्दा, आत्मप्रशंसेति ॥ प्रतिबन्धकहेतुसन्निधाने सति अनुद्भूतवृत्तिता अनाविर्भाव उच्छादनम्। प्रतिबन्धकाभावेन प्रकाशवृत्तिता उद्भावनम् ॥ अत्रापि च यथाक्रममभिसम्बन्धः— सद्गुणोच्छादनमसद्गुणोद्भावनमिति ॥ तान्येतानि नीचैर्गोत्रस्यास्रवकारणानि वेदितव्यानि ॥

अथोच्चैर्गोत्रस्य क आस्रवविधिरत्रोच्यते—

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २६ ॥

तदित्यनेन प्रत्यासत्तेर्नीचैर्गोत्रस्यास्रवः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ अनेन प्रकारेण वृत्तिर्विपर्ययः ॥ तस्य विपर्ययस्तद्विपर्ययः ॥ कः पुनरसौ विपर्ययः? । आत्मनिन्दा, परप्रशंसा, सद्गुणोद्भावनमसद्गुणोच्छादनं च ॥ गुणोत्कृष्टेषु विनयेनावनतिर्नीचैर्वृत्तिः। विज्ञानादिभिरुत्कृष्टस्यापि सतस्तत्कृतमदविरहोऽनहङ्कारताऽनुत्सेकः। तान्येतान्युत्तरस्योच्चैर्गोत्रस्यास्रवकारणानि भवन्ति ॥

अथ गोत्रानन्तरमुद्दिष्टस्यान्तरायस्य क आस्रव इत्युच्यते—

॥ विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ २७ ॥

दानादीन्युक्तानि दानलाभभोगोपभोगवीर्याणि चेत्यत्र ॥ तेषां विहननं विघ्नः। विघ्नस्य करणं विघ्नकरणमन्तरायस्यास्रवविधिर्वेदितव्यः ॥ अत्र चोद्यते— तत्प्रदोषनिह्नवादयो ज्ञानदर्शनावरणादीनां प्रतिनियता आस्रवहेतवो वर्णिताः; किं ते प्रतिनियतज्ञानावरणाद्यास्रवहेतव एव उताविशेषेणेति। यदि प्रतिनियतज्ञानावरणाद्यास्रवहेतव एव, आगमविरोधः प्रसज्यते। आगमे हि

सप्तकर्माणि आयुर्वर्ज्याणि प्रतिक्षणं युगपदास्रवन्तीत्युक्तम् । तद्विरोधः स्यात् ॥ अथाविशेषेणास्रवहेतोर्विशेषनिर्देशो न युक्त इति ॥ अत्रोच्यते- यद्यपि तत्प्रदोषादिभिर्ज्ञानावरणादीनां सर्वासां कर्मप्रकृतीनां प्रदेशबन्धनियमो नास्ति । तथाप्यनुभागनियमहेतुत्वेन तत्प्रदोषनिह्नवादयो विभज्यन्ते ॥ २७ ॥

॥ इति तत्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

आस्रवपदार्थो व्याख्यातस्तत्प्रारम्भकाले एवोक्तं "शुभः पुण्यस्येति" तत्सामान्येनोक्तम् । तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं कः पुनः शुभ इत्युक्ते इदमुच्यते—

॥ हिंसाऽनृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम् ॥१॥

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसेत्येवमादिभिः सूत्रैर्हिंसादयो निर्देक्ष्यन्ते । तेभ्यो विरमणं विरतिर्व्रतमित्युच्यते ॥ व्रतमभिसन्धिकृतो नियमः ॥ इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति वा ॥ ननु च- हिंसादयः परिणामविशेषा अध्रुवाः कथं तेषामपादानत्वमुच्यते? बुद्ध्यपाये ध्रुवत्वविवक्षोपपत्तेः ॥ यथा धर्माद्विरमतीत्यत्र य एष मनुष्यः सम्भिन्नबुद्धिः स पश्यति- दुष्करो धर्मः फलं चास्य श्रद्धामात्रगम्यमिति स्वबुध्या सम्प्राप्य निवर्तते ॥ एवमि-

---

१ ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रस्य सद्भावात् ॥ २ प्रेक्षापूर्वकारीत्यभिप्रायः ॥ ३ आलोचयति ॥

हापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी स पश्यति– य एते हिंसादयः परिणामास्ते पापहेतवः पापकर्मणि प्रवर्तमानानिहैव राजानो दण्डयन्ति परत्र च दुःखमाप्नुवन्तीति– स्वबुध्या सम्प्राप्य निवर्तते ॥ ततो बुध्या ध्रुवत्वविवक्षोपपत्तेरपादानत्वं युक्तम् ॥ विरतिशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते– हिंसाया विरतिः, अनृताद्विरतिरित्येवमादि ॥ तत्र– अहिंसाव्रतमादौ क्रियते प्रधानत्वात् । सत्यादीनि हि तत्परिपालनार्थानि सस्यस्य वृतिपरिक्षेपवत् ॥ सर्वसावद्यनिवृत्तिलक्षणसामायिकापेक्षया एकं व्रतं, तदेव छेदोपस्थापनापेक्षया पञ्चविधमिहोच्यते ॥ ननु च– अस्य व्रतस्यास्रवहेतुत्वमनुपपन्नं सँवरहेतुष्वन्तर्भावात् । सँवरहेतवो वक्ष्यन्ते गुप्तिसमित्यादयः । तत्र दशविधे धर्मे सँयमे वा व्रतानामन्तर्भाव इति ॥ नैष दोषः– तत्र सँवरो निवृत्तिलक्षणो वक्ष्यते । प्रवृत्तिश्चात्र दृश्यते हिंसानृतादत्तादानादिक्रियाप्रतीतेः, गुप्त्यादिसँवरपरिकर्मत्वाच्च ॥ व्रतेषु हि कृतपरिकर्मा साधुः सुखेन सँवरं करोतीति ततः पृथक्त्वेनोपदेशः क्रियते ॥ ननु च– षष्ठमणुव्रतमस्ति रात्रिभोजनविरमणं तदिहोपसंख्यातव्यम् । न । भावनास्वन्तर्भावात् । अहिंसाव्रतभावना हि वक्ष्यन्ते । तत्र आलोकितपानभोजनभावना कार्येति ॥

तस्य पञ्चतयस्य व्रतस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ देशसर्वतोऽणुमहती ॥ २ ॥

देशः एकदेशः । सर्वः सकलः । देशश्च सर्वश्च देशसर्वौ ताभ्यां देशसर्वतः । विरतिरित्यनुवर्तते । अणु च महच्चाणुमहती । व्रताभिसम्बन्धान्नपुंसकलिङ्गनिर्देशः ॥ यथासंख्यमभिसम्बध्यते । देशतो विरतिरणुव्रतं सर्वतोविरतिर्महाव्रतमिति द्विधा भिद्यते

---

१ दशविधधर्मान्यतमे.

प्रत्येकं व्रतम् ॥ एतानि व्रतानि भावितानि वरौषधवद्यत्नवते दुःखनिवृत्तिनिमित्तानि भवन्ति ॥

किमर्थं कथं वा भावनं तेषामित्यत्रोच्यते---

॥ तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पञ्चपञ्च ॥ ३ ॥

तेषां व्रतानां स्थिरीकरणायैकैकस्य व्रतस्य पंचपंच भावना वेदितव्याः ॥

यद्येवमाद्यस्याहिंसाव्रतस्य भावनाः का इत्यत्रोच्यते—

॥ वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकितपानभोजनानि पञ्च ॥ ४ ॥

वाग्गुप्तिः । मनोगुप्तिः । इर्यासमितिः । आदाननिक्षेपणसमितिः । आलोकितपानभोजनमित्येताः पञ्चाहिंसाव्रतस्य भावनाः ॥

अथ द्वितीयस्य व्रतस्य का इत्यत्रोच्यते—

क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचिभाषणं च पञ्च ॥ ५ ॥

क्रोधप्रत्याख्यानम् । लोभप्रत्याख्यानम् । भीरुत्वप्रत्याख्यानम् । हास्यप्रत्याख्यानम् । अनुवीचिभाषणं चेत्येताः पञ्चभावनाः सत्यव्रतस्य ज्ञेयाः ॥ अनुवीचिभाषणं निरवद्यानुभाषणमित्यर्थः ॥

इदानीं तृतीयस्य व्रतस्य का भावना इत्यत्राह—

॥ शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्षशुद्धिसद्धर्माविसंवादाः पञ्च ॥ ६ ॥

शून्यागारेषु गिरिगुहातरुकोटरादिष्वावासः । परकीयेषु च

विमोचितेष्वावासः । परेषामुपरोधाकरणम् । आचारशास्त्रमार्गेण भैक्षशुद्धिः । ममेदं तवेदमिति सधर्मभिरविसंवादः । इत्येताः पञ्चादत्तादानविरमणव्रतस्य भावनाः ॥

अथेदानीं ब्रह्मचर्यव्रतस्य भावना वक्तव्या इत्यत्राह—

॥ स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्गनिरीक्षणपूर्वरतानुस्मरणवृष्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पंच ॥७॥

त्यागशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । स्त्रीरागकथाश्रवणत्यागः । तन्मनोहराङ्गनिरीक्षणत्यागः । पूर्वरतानुस्मरणत्यागः । वृष्येष्टरसत्यागः । शरीरसंस्कारत्यागश्चेति चतुर्थव्रतस्य भावनाः पञ्च विज्ञेयाः ॥

अथ पञ्चमव्रतस्य भावनाः का इत्यत्रोच्यते—

॥ मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पञ्च ॥८॥

पञ्चानामिन्द्रियाणां स्पर्शनादीनामिष्टानिष्टेषु विषयेषूपनिपतितेषु स्पर्शादिषु रागद्वेषवर्जनानि पञ्च आकिंचन्यस्य व्रतस्य भावनाः प्रत्येतव्याः ॥

किञ्चान्यद्यथाऽमीषां व्रतानां द्रढिमार्थं भावनाः प्रतीयन्ते तद्विपश्चिद्भिरिति भावनोपदेशः, तथा तदर्थं तद्विरोधिष्वपीत्याह—

॥ हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनम् ॥ ९ ॥

अभ्युदयनिःश्रेयसार्थानां क्रियाणां विनाशकप्रयोगोऽपायः । अवद्यं गर्ह्यम् । अपायश्चावद्यं चापायावद्ये तयोर्दर्शनमपायावद्यदर्शनं भावयितव्यम् ॥ क्व? इहामुत्र च । केषु? हिंसादिषु ॥ कथमिति चेदुच्यते— हिंसायां तावत्, हिंस्रो हि नित्योद्वेजनीयः सततानुबद्धवैरश्च इह च वधबन्धपरिक्लेशादीन् प्रतिलभते ।

प्रेत्य चाशुभां गतिम्। गर्हितश्च भवतीति हिंसायां व्युपरमः श्रेयान्॥ तथा अनृतवादी अश्रद्धेयो भवति इहैव च जिव्हा-छेदादीन् प्रतिलभते। मिथ्याख्यानदुःखितेभ्यश्च बद्धवैरेभ्यो बहूनि व्यसनान्यवाप्नोति प्रेत्य चाशुभां गतिं, गर्हितश्च भवतीति अनृतवचनात् व्युपरमः श्रेयान्॥ तथा स्तेनः परद्रव्यापहरणासक्तः सर्वस्योद्वेजनीयो भवति। इहैव चाभिघातवधबन्धहस्तपादकर्णनासो-त्तरौष्ठच्छेदनभेदनसर्वस्वहरणादीन् प्रतिलभते प्रेत्य चाशुभां गतिं, गर्हितश्च भवतीति स्तेयात् व्युपरतिः श्रेयसी॥ तथा अब्रह्मचारी मदविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तो वनगज इव वासितावञ्चितो विवशो वध-बन्धनपरिक्लेशाननुभवति। मोहाभिभूतत्त्वाच्च कार्याकार्यानभिज्ञो न किञ्चित्कुशलमाचरति। पराङ्गनालिङ्गनसङ्गकृतरतिश्चेहैव वैरानु-बन्धिनो लिङ्गच्छेदनवधबन्धसर्वस्वहरणादीनपायान् प्राप्नोति। प्रेत्य चाशुभां गतिमश्नुते, गर्हितश्च भवति, अतो विरतिरात्महिता॥ तथा परिग्रहवान् शकुनिरिव गृहीतमांसखण्डोऽन्येषां तदर्थिनां पतत्रिणामिहैव तस्कारादीनामभिभवनीयो भवति। तदर्जनरक्षण-प्रयत्नकृतांश्च दोषान् बहूनवाप्नोति न चास्य तृप्तिर्भवति इन्धनै-रिवाग्नेः। लोभाभिभूतत्वाच्च कार्याकार्यानपेक्षो भवति प्रेत्य चाशुभां गतिमास्कन्दते। लुब्धोऽयमिति गर्हितश्च भवतीति तद्विरमणं श्रेयः॥ एवं हिंसादिष्वपायावद्यदर्शनं भावनीयम्॥

हिंसादिषु भावनान्तरप्रतिपादनार्थमाह—

॥ दुःखमेव वा ॥ १० ॥

हिंसादयो दुःखमेवेति भावयितव्याः॥ कथं हिंसादयो दुःखम्? दुःखकारणत्वात्। यथा अन्नं वै प्राणा इति॥ कार-णस्य कारणत्वाद्वा यथा धनं प्राणा इति। धनकारणमन्नपानं अन्नपानकारणाः प्राणा इति॥ तथा हिंसादयोऽसद्वेद्यकर्मकारणम्।

असद्वेद्यकर्म च दुःखकारणमिति दुःखकारणे दुःखकारणकारणे वा दुःखोपचारः ॥ तदेतत् दुःखमेवेति भावनं परात्मसाक्षिकमवगन्तव्यम् (१) ॥ ननु च तत्सर्वं न दुःखमेव विषयरतिसुखसद्भावात् । न तत्सुखं वेदनाप्रतिकारत्वात्कच्छूकण्डूयनवत् ॥

पुनरपि भावनान्तरार्थमाह—

॥ मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि च सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनेयेषु ॥ ११ ॥

परेषां दुःखानुत्पत्त्यभिलाषो मैत्री । वदनप्रसादादिभिरभिव्यज्यमानान्तर्भक्तिरागः प्रमोदः । दीनानुग्रहभावः कारुण्यम् । रागद्वेषपूर्वकपक्षपाताभावो माध्यस्थम् । दुष्कर्मविपाकवशान्नानायोनिषु सीदन्तीति सत्त्वा जीवाः । सम्यग्ज्ञानादिभिः प्रकृष्टा गुणाधिकाः । असद्वेद्योदयापादितक्लेशाः क्लिश्यमानाः । तत्त्वार्थश्रवणग्रहणाभ्यामसम्पादितगुणा अविनेयाः । एतेषु सत्त्वादिषु यथासंख्यं मैत्र्यादीनि भावयितव्यानि ॥ सर्वसत्त्वेषु मैत्री, गुणाधिकेषु प्रमोदः, क्लिश्यमानेषु कारुण्यं, अविनेयेषु माध्यस्थमित्येवं भावयतः पूर्णान्यहिंसादीनि व्रतानि भवन्ति ॥

पुनरपि भावनान्तरमाह—

॥ जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थम् ॥ १२ ॥

जगत्स्वभावस्तावदनादिरनिधनो वेत्रासनझल्लरीमृदङ्गनिभः । अत्र जीवा अनादिसंसारेऽनन्तकालं नानायोनिषु दुःखं भोजंभोजं पर्यटन्ति । न चात्र किञ्चिन्नियतमस्ति । जलबुद्बुदोपमं

---

१ अत्र ' परत्रात्रसाक्षिकमिति पाठस्तालपत्रपुस्तके वर्तते । परत्रात्मसाक्षिकमित्यन्यः पाठस्तृतीयपुस्तके वर्तते ॥

जीवितं, विद्युन्मेघादिविकारचपला भोगसम्पद इत्येवमादि जगत्स्व-भावचिन्तनात्संसारात्संवेगो भवति ॥ कायस्वभावश्च अनित्यता दुःख-हेतुत्वं निःसारता अशुचित्वमित्येवमादि ॥ कायस्वभावचिन्तनाद्वि-षयरागनिवृत्तेर्वैराग्यमुपजायते इति जगत्कायस्वभावौ भावयितव्यौ ॥

अत्राह उक्तं भगवता हिंसादिनिवृत्तिर्व्रतमिति, तत्र न जानीमः के हिंसादयः क्रियाविशेषा इत्यत्रोच्यते । युगप-द्वक्तुमशक्यत्वात्तल्लक्षणनिर्देशस्य क्रमप्रसङ्गे याऽसावादौ चोदिता सैव तावदुच्यते—

॥ प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ १३ ॥

प्रमादः सकषायत्वं तद्वानात्मपरिणामः प्रमत्तः प्रमत्तस्य योगः प्रमत्तयोगः तस्मात्प्रमत्तयोगात् इंन्द्रियादयो दशप्राणास्तेषां यथासंभवं व्यपरोपणं वियोगकरणं हिंसेत्यभिधीयते ॥ सा प्राणिनो दुःखहेतुत्वादधर्महेतुः ॥ प्रमत्तयोगादिति विशेषणं केवलं प्राणव्य-परोपणं नाधर्मायेति ज्ञापनार्थम् ॥ उक्तं च– वियोजयति चासु-भिर्न च वधेन सँयुज्यते इति ॥ उक्तं च— उच्चालिदंमि पादे इरियासमिदस्स णिग्गमट्ठाणे । आवादेज्ज कुलिङ्गो मरेज्ज तं जोगमासेज्ज ॥ १ ॥ णहि तस्स तण्णिमित्तो बन्धो सुहमोवि देसिदो समये ॥ मुच्छापरिग्गहोत्ति य अज्झप्पपमाणदो भणिदो ॥ २ ॥ ननु च प्राणव्यपरोपणाभावेऽपि प्रमत्तयोगमात्रादेव हिंसेष्यते । उक्तं च-- मरदु व जियदु व जीवो अयदा-चारस्स णिच्छिदा हिंसा । पयदस्स णत्थि बन्धो हिंसामि-त्तेण समिदस्स ॥ १ ॥ इति । नैष दोषः । अत्रापि प्राणव्य-

१ एकेन्द्रियादिषु यावतां सम्भवस्तावतां व्यपरोपणम् । २ म्रियेत ३ पादयोगम्. ४ आसाद्य. ५ अध्यात्म ॥

परोपणमस्ति भावलक्षणम् ॥ तथा चोक्तम्— स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं हिनस्त्यात्मा प्रमादवान् ॥ पूर्वं प्राण्यन्तराणान्तु पश्चात्स्याद्वा न वा वधः ॥ १ ॥ इति ॥

आह अभिहितलक्षणा हिंसा; तदनन्तरोद्दिष्टमनृतं किं लक्षणमित्यत्रोच्यते—

॥ असदभिधानमनृतम् ॥ १४ ॥

सच्छब्दः प्रशंसावाची न सदसदप्रशस्तमिति यावत् । असतोऽर्थस्याभिधानमसदभिधानमनृतम् ॥ ऋतं सत्यं न ऋतमनृतम् ॥ किं पुनरप्रशस्तं ? प्राणिपीडाकरं यत्तदप्रशस्तम् ॥ विद्यमानार्थविषयं वा अविद्यमानार्थविषयं वा ॥ उक्तं च— प्रागेवाहिंसाप्रतिपालनार्थमितरद्व्रतमिति । तस्माद्धिंसाकर्मवचोऽनृतमिति निश्चेयम् ॥

अथानृतानन्तरमुद्दिष्टं यत्स्तेयं तस्य किं लक्षणमित्यत आह—

॥ अदत्तादानं स्तेयम् ॥ १५ ॥

आदानं ग्रहणमदत्तस्यादानमदत्तादानं स्तेयमित्युच्यते । यद्येवं कर्मनोकर्मग्रहणमपि स्तेयं प्राप्नोति अन्येनादत्तत्त्वात् ॥ नैष दोषः । दानादाने यत्र सम्भवतस्तत्रैव स्तेयव्यवहारः । कुतः ? अदत्तग्रहणसामर्थ्यात् ॥ एवमपि भिक्षोर्ग्रामनगरादिषु भ्रमणकाले रथ्याद्वारादिप्रवेशाददत्तादानं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः। सामान्येन मुक्तत्वात् ॥ तथाहि— अयं भिक्षुः पिहितद्वारादिषु न प्रविशति अमुक्तत्वात् ॥ अथवा प्रमत्तयोगादित्यनुवर्तते प्रमत्तयोगाददत्तादानं यत् तत्स्तेयमित्युच्यते ॥ न च रथ्यादि प्रविशतः प्रमत्तयोगोऽस्ति । तेनैतदुक्तं भवति यत्र संक्लेशपरिणामेन प्रवृत्तिस्तत्र स्तेयं भवति बाह्यवस्तुनो ग्रहणे वाऽग्रहणे च ॥

अथ चतुर्थमब्रह्म किं लक्षणमित्यत्रोच्यते—

॥ मैथुनमब्रह्म ॥ १६ ॥

स्त्रीपुंसयोश्चारित्रमोहोदये सति रागपरिणामाविष्टयोः परस्परस्पर्शनं प्रति इच्छा मिथुनम्। मिथुनस्य कर्म मैथुनमित्युच्यते। न सर्वं कर्म। कुतः— लोके शास्त्रे च तथा प्रसिद्धेः। लोके तावदागोपालादिप्रसिद्धं स्त्रीपुंसरागपरिणामनिमित्तं चेष्टितं मैथुनमिति। शास्त्रेऽपि अश्ववृषभयोर्मैथुनेच्छायामित्येवमादिषु तदेव गृह्यते॥ अपि च प्रमत्तयोगादित्यनुवर्तते तेन स्त्रीपुंसमिथुनविषयं रतिसुखार्थं चेष्टितं मैथुनमिति गृह्यते न सर्वम्॥ अहिंसादयो धर्मा यस्मिन् परिपाल्यमाने बृंहन्ति वृद्धिमुपयान्ति तद्ब्रह्म। न ब्रह्म अब्रह्म। किं तत्? मैथुनम्॥ तत्र हिंसादयो दोषाः पुष्यन्ति॥ यस्मान्मैथुनसेवनप्रवणः स्थास्नूँश्चरिष्णून् प्राणिनो हिनस्ति। मृषावादमाचष्टे। अदत्तमादत्ते। सचेतनमितरञ्च परिग्रहं गृह्णाति॥

अथ पञ्चमस्य परिग्रहस्य किं लक्षणमित्यत आह—

॥ मूर्छा परिग्रहः ॥ १७ ॥

मूर्छेत्युच्यते। का मूर्छा? बाह्यानां गोमहिषमणिमुक्तादीनां चेतनाचेतनानां रागादीनामुपधीनां च संरक्षणार्जनसंस्कारादिलक्षणाव्यावृत्तिर्मूर्छा॥ ननु च— लोके वातादिप्रकोपविशेषस्य मूर्छेति प्रसिद्धिरस्ति तद्ग्रहणं कस्मान्न भवति? सत्यमेवैतत्। मूर्छेतिरयं मोहसामान्ये वर्तते। सामान्यचोदनाश्च विशेषेष्ववतिष्ठन्त इत्युक्ते विशेषे व्यवस्थितः परिगृह्यते। परिग्रहप्रकरणात्॥ एवमपि बाह्यस्य परिग्रहत्वं न प्राप्नोति। अध्यात्मिकस्य संग्रहणात्॥ सत्यमेवैतत्— प्रधानत्वादभ्यन्तर एव संगृह्यते। असत्यपि

बाह्ये ममेदमिति सङ्कल्पवान् सपरिग्रहो भवति ॥ अथ बाह्यः परिग्रहो न भवत्येव । भवति च मूर्छाकारणत्वाद्यदि ममेदमिति, सङ्कल्पपरिग्रहसञ्ज्ञानाद्यपि परिग्रहः प्राप्नोति; तदपि हि ममेदमिति सङ्कल्प्यते रागादिपरिणामवत् ॥ नैष दोषः– प्रमत्तयोगादित्यनुवर्तते । ततो ज्ञानदर्शनचारित्रवतोऽप्रमत्तस्य मोहाभावान्न मूर्छाऽस्तीति निःपरिग्रहत्वं सिद्धम् ॥ किञ्च तेषां ज्ञानादीनामहेयत्वादात्मस्वभावत्वादपरिग्रहत्वं । रागादयः पुनः कर्मोदयतन्त्रा इति अनात्मस्वभावत्वाद्धेयाः । ततस्तेषु सङ्कल्पः परिग्रह इति युज्यते । तन्मूलाः सर्वे दोषाः ॥ ममेदमिति हि सति संकल्पे संरक्षणादयः सञ्जायन्ते । तत्र च हिंसाऽवश्यम्भाविनी । तदर्थमनृतं जल्पति । चौर्यं वा आचरति । मैथुने च कर्मणि प्रयतते । तत्प्रभवा नरकादिषु दुःखप्रकाराः ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण हिंसादिदोषदर्शिनोऽहिंसादिगुणाहितचेतसः परमप्रयत्नस्याहिंसादीनि व्रतानि यस्य सन्ति सः—

॥ निश्शल्यो व्रती ॥ १८ ॥

शृणाति हिनस्तीति शल्यम् । शरीरानुप्रवेशिकाण्डादिप्रहरणं तच्छल्यमिव शल्यं; यथा तत् प्राणिनो बाधाकरं तथा शरीरमानसबाधाहेतुत्वात्कर्मोदयविकारः शल्यमित्युपचर्यते ॥ तत्त्रिविधम्— मायाशल्यम् । निदानशल्यम् । मिथ्यादर्शनशल्यमिति ॥ माया निकृतिर्वञ्चना । निदानं विषयभोगाकाङ्क्षा । मिथ्यादर्शनमतत्त्वश्रद्धानम् । एतस्मात्त्रिविधाच्छल्यान्निष्क्रान्तो निश्शल्यो व्रती इत्युच्यते ॥ अत्र चोद्यते— शल्याभावान्निःशल्यः ताभिसम्बन्धाद्व्रती, न निश्शल्यत्वाद्व्रती भवितुमर्हति । नहि देवदत्तो दण्डसम्बन्धाच्छत्री भवति इत्यत्रोच्यते– उभयविशेषणविशिष्टत्वान्न

हिंसाद्युपरतिमात्रसम्बन्धात् व्रती भवत्यन्तरेण शल्याभावम् । सति शल्यापगमे व्रतसम्बन्धात् व्रती विवक्षितो यथा बहुक्षीरघृतो गोमानिति व्यपदिश्यते । बहुक्षीरघृताभावात्सतीष्वपि गोषु न गोमाँस्तथा सशल्यत्वात्सत्स्वपि व्रतेषु न व्रती ॥

यस्तु निःशल्यः स व्रती । तस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ अगार्यनगारश्च ॥ १९ ॥

प्रतिश्रयार्थिभिः[1] अङ्ग्यते इति अगारं वेश्म, तद्वानगारी । न विद्यते अगारमस्येत्यनगारः ॥ द्विविधो व्रती अगारी अनगारश्चेति ॥ ननु चात्र विपर्ययोऽपि प्राप्नोति– शून्यागारदेवकुलाद्यावासस्य मुनेरगारित्वं, अनिवृत्तविषयतृष्णस्य कुतश्चित्कारणाद् गृहं विमुच्य वने वसतोऽनगारत्वञ्च प्राप्नोतीति ॥ नैष दोषः । भावागारस्य विवक्षितत्वात् ॥ चारित्रमोहोदये सत्यगारसम्बन्धं प्रत्यनिवृत्तः परिणामो भावागारमित्युच्यते ॥ स यस्यासावगारी ॥ वने वसन्नपि च गृहे वसन्नपि तदभावादनगार इति च भवति ॥ ननु चागारिणो व्रतित्वं न प्राप्नोति असकलव्रतत्वात् ॥ नैष दोषः । नैगमादिनयापेक्षया अगारिणोऽपि व्रतित्वमुपपद्यते । नगरावासवत् ॥ यथा गृहे अपवरके वा वसन्नपि नगरावास इत्युच्यते । तथा असकलव्रतोऽपि नैगमसंग्रहव्यवहारनयापेक्षया व्रतीति व्यपदिश्यते ॥

अत्राह किं हिंसादीनामन्यतमस्माद्यः प्रतिनिवृत्तः स खल्वगारी व्रती ? । नैवम् ॥ किं तर्हि ? । पञ्चतय्या अपि विरतेर्वैकल्येन विवक्षित इत्युच्यते—

॥ अणुव्रतोऽगारी ॥ २० ॥

---

१ आश्रयार्थिभिः

अणुशब्दोऽल्पवचनः । अणूनि व्रतान्यस्य अणुव्रतोऽगारीत्युच्यते ॥ कथमस्य व्रतानामणुत्वं? सर्वसावद्यनिवृत्यसम्भवात् ॥ कुतस्तर्ह्यसौ निवृत्तः? त्रसप्राणिव्यपरोपणान्निवृत्तः अगारीत्याद्यमणुव्रतम् ॥ स्नेहमोहादिवशाद् गृहविनाशे ग्रामविनाशे वा कारणमित्यभिमतादसत्यवचनान्निवृत्तो गृहीति द्वितीयमणुव्रतम् ॥ अन्यपीडाकरपार्थिवभयादिवशादवश्यं परित्यक्तमपि यददत्तं ततः प्रतिनिवृत्तादरः श्रावक इति तृतीयमणुव्रतम् ॥ उपात्ताया अनुपात्तायाश्च पराङ्गनायाः सङ्गान्निवृत्तरतिर्गृहीति चतुर्थमणुव्रतम् ॥ धनधान्यक्षेत्रादीनामिच्छावशात् कृतपरिच्छेदो गृहीति पञ्चममणुव्रतम् ॥

आह अपरित्यक्तागारस्य किमेतावानेव विशेषः आहोस्विदस्ति कश्चिदन्योऽपीत्यत आह—

॥ दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकप्रोषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथिसँविभागव्रतसम्पन्नश्च ॥

विरतिशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते । दिग्विरतिः । देशविरतिः । अनर्थदण्डविरतिरिति ॥ एतानि त्रीणि गुणव्रतानि व्रतशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात् ॥ तथा सामायिकव्रतम् । प्रोषधोपवासव्रतम् । उपभोगपरिभोगपरिमाणव्रतम् । अतिथिसंविभागव्रतमिति ॥ एतैर्व्रतैः सम्पन्नो गृही विरताविरत इत्युच्यते । तद्यथा— दिक्प्राच्यादिः तत्र प्रसिद्धैरभिज्ञानैरवधिं कृत्वा नियमनं दिग्विरतिव्रतम् ॥ ततो बहिस्त्रसस्थावरव्यपरोपणनिवृत्तेर्महाव्रतत्वमवसेयम् । तत्र लाभे सत्यपि परिणामस्य निवृत्तेर्लोभनिरासश्च कृतो भवति ॥ ग्रामादीनामवधृतपरिमाणप्रदेशो देशः । ततो बहिर्निवृत्तिर्देशविरतिव्रतम् । पूर्ववद्बहिर्महाव्रतत्वं व्यवस्थाप्यम् ॥ असत्युपकारे पापादानहेतुरनर्थदण्डः । ततो विरतिरनर्थदण्डविरतिः ॥

अनर्थदण्डः पंचविधः । अपध्यानम् । पापोपदेशः । प्रमादाचरितम् । हिंसाप्रदानम् । अशुभश्रुतिरिति ॥ तत्र परेषां जयपराजयवधबन्धनाङ्गच्छेदपरस्वहरणादि कथं स्यादिति मनसा चिन्तनमपध्यानम् ॥ तिर्यक्क्लेशवाणिज्यप्राणिवधकारम्भकादिषु पापसँयुक्तं वचनं पापोपदेशः ॥ प्रयोजनमन्तरेण वृक्षादिच्छेदनभूमिकुट्टनसलिलसेचनाद्यवद्यकार्यं प्रमादाचरितम् ॥ विषकण्टकशस्त्राग्निरज्जुकशादण्डादिहिंसोपकरणप्रदानं हिंसाप्रदानम् ॥ हिंसागारादिप्रवर्धनदुष्टकथाश्रवणशिक्षणव्यापृतिरशुभश्रुतिः ॥ समेकीभावे वर्तते । तद्यथा सङ्गतं घृतं सङ्गतं तैलमित्युच्यते एकीभूतमिति गम्यते । एकत्वेन अयनं गमनं समयः, समय एव सामायिकं, समयः प्रयोजनमस्येति वा विगृह्य सामायिकम् ॥ इयति देशे एतावति काले इत्यवधारिते सामायिके स्थितस्य महाव्रतत्वं पूर्ववद्वेदितव्यम् ॥ अणुस्थूलकृतहिंसादिनिवृत्तेस्सँयमप्रसङ्ग इति चेन्न । तद्घातिकर्मोदयासद्भावात् ॥ महाव्रतत्वाभाव इति चेदुपचाराद्राजकुले सर्वगतचैत्राभिधानवत् ॥ प्रोषधशब्दः पर्वपर्यायवाची ॥ शब्दादिग्रहणं प्रति निवृत्तौत्सुक्यानि पञ्चापीन्द्रियाण्युपेत्य तस्मिन् वसन्तीत्युपवासः । चतुर्विधाहारपरित्याग इत्यर्थः ॥ प्रोषधे उपवासः प्रोषधोपवासः । स्वशरीरसंस्कारकारणस्नानगन्धमाल्याभरणादिविरहितः शुभावकाशे साधुनिवासे चैत्यालये स्वप्रोषधोपवासगृहे वा धर्मकथाचिन्तनावहितान्तःकरणः सन्नुपवसेत् निरारम्भश्रावकः ॥ उपभोगोऽशनपानगन्धमाल्यादिः । परिभोग आच्छादनप्रावरणालङ्कारशयनासनगृहयानवाहनादिः । तयोः परिमाणमुपभोगपरिभोगपरिमाणम् ॥ मधु मांसं मद्यञ्च सदा परिहर्तव्यं त्रसघातान्निवृत्तचेतसा ॥ केतक्यर्जुनपुष्पादीनि शृंगवेरमूलकादीनि बहुजन्तुयोनिस्थानान्यनन्तकायव्यपदेशार्हाणि परिहर्तव्यानि बहुघातात्पफलत्वात् ॥ यानवाहनामर-

णादिष्वेतावदेवेष्टमतोऽन्यदनिष्टमित्यनिष्टान्निवर्तनं कर्तव्यं कालनियमेन यावज्जीवं वा यथाशक्ति ॥ सँयममविनाशयन्नततीत्यतिथिः । अथवा नास्य तिथिरस्तीत्यतिथिः अनियतकालागमन इत्यर्थः ॥ अतिथये सँविभागोऽतिथिसँविभागः । स चतुर्विधः— भिक्षोपकरणौषधप्रतिश्रयभेदात् ॥ मोक्षार्थमभ्युद्यतायातिथये सँयमपरायणाय शुद्धाय शुद्धचेतसा निरवद्या भिक्षा देया । धर्मोपकरणानि च सम्यग्दर्शनाद्युपबृंहणानि दातव्यानि । औषधमपि योग्यमुपयोजनीयम् । प्रतिश्रयश्च परमधर्मश्रद्धया प्रतिपादयितव्य इति ॥ च शब्दो वक्ष्यमाणगृहस्थधर्मसमुच्चयार्थः ॥

कः पुनरसौ ?—

॥ मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता ॥ २२ ॥

स्वपरिणामोपात्तस्यायुष इन्द्रियाणां बलानां च कारणवशात्सङ्क्षयो मरणम् । अन्तग्रहणं तद्भवमरणप्रतिपत्त्यर्थम् । मरणमन्तः मरणान्तः । स प्रयोजनमस्य इति मारणान्तिकी ॥ सम्यक्कायकषायलेखना सल्लेखना । कायस्य बाह्यस्याभ्यन्तराणां च कषायाणां तत्कारणहापनक्रमेण सम्यग्लेखना सल्लेखना । तां मारणान्तिकीं सल्लेखनां जोषिता सेविता गृहीत्यभिसम्बध्यते ॥ ननु च विस्पष्टार्थं सेवितेत्येवं वक्तव्यम् । न । अर्थविशेषोपपत्तेः। न केवलं सेवनमिह परिगृह्यते । किं तर्हि ? प्रीत्यर्थोऽपि— यस्मादसत्यां प्रीतौ बलान्न सल्लेखना कार्यते । सत्यां हि प्रीतौ स्वयमेव करोति ॥ स्यान्मतमात्मवधः प्राप्नोति स्वाभिसन्धिपूर्वकायुरादिनिवृत्तेः ॥ नैष दोषः । अप्रमत्तत्वात् । प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसेत्युक्तम् । न चास्य प्रमादयोगोऽस्ति । कुतः ? रागाद्यभावात् ।

---

१ तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ॥ अतिथिं तं विजानीयाच्छेषमभ्यागतं विदुः ॥ १ ॥

रागद्वेषमोहाविष्टस्य हि विषशस्त्राद्युपकरणप्रयोगवशादात्मानं घ्नतः स्वघातो भवति, न सल्लेखनां प्रतिपन्नस्य रागादयः सन्ति ततो नात्मवधदोषः ॥ उक्तं च– रागादीणमणुप्पा[1] अहिंसगत्तेत्ति[2] भासिदं समये। तेसिं चेदुप्पत्ती हिंसेत्ति जिणेहि णिद्दिट्ठा ॥१॥ किञ्च– मरणस्यानिष्टत्वाद्यथा वणिजो विविधपण्यदानादानसञ्चयपरस्य स्वगृहविनाशोऽनिष्टः, तद्विनाशकारणे च कुतश्चिदुपस्थिते यथाशक्ति च परिहरति, दुःपरिहारे च पण्यविनाशो यथा न भवति तथा यतते एवं गृहस्थोऽपि व्रतशीलपण्यसञ्चये प्रवर्तमानः तदाश्रयस्य न पातमभिवाञ्छति। तदुपप्लवकारणे चोपस्थिते स्वगुणाविरोधेन परिहरति। दुःपरिहारे च यथा स्वगुणविनाशो न भवति तथा प्रयतत इति कथमात्मवधो भवेत् ॥

अत्राह निःशल्यो व्रतीत्युक्तं तत्र च तृतीयं शल्यं मिथ्यादर्शनम्। ततः सम्यग्दृष्टिना व्रतिना निःशल्येन भवितव्यमित्युक्तं तत्सम्यग्दर्शनं किं सापवादं निरपवादमिति? उच्यते– कस्यचिन्मोहनीयावस्थाविशेषात्कदाचिदिमे भवन्त्यपवादाः—

॥ शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतिचाराः ॥ २३ ॥

निःशङ्कितत्वादयो व्याख्याता दर्शनविशुद्धिरित्यत्र। तत्प्रतिपक्षभूताः शङ्कादयो वेदितव्याः। अथ प्रशंसासंस्तवयोः को विशेषः? मनसा मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानचारित्रगुणोद्भावनं प्रशंसा, भूताभूतगुणोद्भाववचनं संस्तव इत्ययमनयोर्भेदः ॥ ननु च सम्यग्दर्शनमष्टाङ्गमुक्तं तस्यातिचारैरप्यष्टभिर्भवितव्यम् ॥ नैष दोषः ॥ व्रतशीलेषु पञ्चपञ्चातिचारा इत्युत्तरत्र विवक्षुणाऽऽचार्येण प्रशं-

---

१ अनुत्पाद इत्यर्थः २ अहिंसकत्वमिति.

सासंस्तवयोरितरानातिचारानन्तर्भाव्य पञ्चैवातिचारा उक्ताः ॥

आह सम्यग्दृष्टेरतिचारा उक्ताः किमेवं व्रतशीलेष्वपि भवन्तीति । ओमित्युक्त्वा तदतिचारसंख्यानिर्देशार्थमाह—

॥ व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ॥ २४ ॥

व्रतानि च शीलानि च व्रतशीलानि तेषु व्रतशीलेषु । शीलग्रहणमनर्थकम्, व्रतग्रहणेनैव सिद्धेः ॥ नानर्थकम्— विशेषज्ञापनार्थं व्रतपरिरक्षणार्थं शीलमिति दिग्विरत्यादीनीह शीलग्रहणेन गृह्यन्ते ॥

अगार्यधिकारात् अगारिणो व्रतशीलेषु पंच पंचातिचारा वक्ष्यमाणा यथाक्रमं वेदितव्याः । तद्यथा— आद्यस्य तावदहिंसाव्रतस्य—

॥ बन्धवधच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ॥२५॥

अभिमतदेशगतिनिरोधहेतुर्बन्धः ॥ दण्डकशावेत्रादिभिरभिघातः प्राणिनां वधः । न प्राणव्यपरोपणम् । ततः प्रागेवास्य विनिवृत्तत्वात् ॥ कर्णनासिकादीनामवयवानामपनयनं छेदः ॥ न्याय्यभारादतिरिक्तवाहनमतिभारारोपणम् ॥ गवादीनां क्षुत्पिपासाबाधाकरणमन्नपाननिरोधः ॥ एते पंचाहिंसाणुव्रतस्यातिचाराः ॥

॥ मिथ्योपदेशरहोभ्याख्यानकूटलेखक्रिया-न्यासापहारसाकारमन्त्रभेदाः ॥ २६ ॥

अभ्युदयनिःश्रेयसार्थेषु क्रियाविशेषेषु अन्यस्यान्यथा प्रवर्तनमतिसन्धापनं वा मिथ्योपदेशः । यत्स्त्रीपुंसाभ्यामेकान्तेऽनुष्ठितस्य क्रियाविशेषस्य प्रकाशनं तद्रहोभ्याख्यानं वेदितव्यम् । अन्येनानुक्तं यत्किंचित्परप्रयोगवशादेवं तेनोक्तमनुष्ठितमिति वंच-

ननिमित्तं लेखनं कूटलेखक्रिया। हिरण्यादेर्द्रव्यस्य निक्षेप्तुर्विस्मृतसंख्यस्याल्पसंख्येयमादधानस्यैवमित्यनुज्ञानवचनं न्यासापहारः। अर्थप्रकरणाङ्गविकारभ्रूनिक्षेपणादिभिः पराकूतमुपलभ्य तदाविष्करणमसूयादिनिमित्तं यत्तत्साकारमन्त्रभेद इति कथ्यते॥ त एते सत्याणुव्रतस्य पंचातिचारा बोद्धव्याः॥

॥ स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः॥ २७॥

मुष्णन्तं स्वयमेव वा प्रयुंक्तेऽन्येन वा प्रयोजयति प्रयुक्तमनुमन्यते वा यतः स स्तेनप्रयोगः। अप्रयुक्तेनाननुमतेन च चौरेणानीतस्य ग्रहणं तदाहृतादानम्। उचितन्यायादन्येन प्रकारेण दानग्रहणमतिक्रमः। विरुद्धं राज्यं विरुद्धराज्यं विरुद्धराज्येऽतिक्रमः विरुद्धराज्यातिक्रमः। तत्र ह्यल्पमूल्यलभ्यानि महार्घ्याणि द्रव्याणीति प्रयत्नः॥ प्रस्थादि मानं, तुलाद्युन्मानमेतेन न्यूनेनान्यस्मै देयमधिकेनात्मनो ग्राह्यमित्येवमादिकूटप्रयोगो हीनाधिकमानोन्मानम्॥ कृत्रिमैर्हिरण्यादिभिर्वंचनापूर्वको व्यवहारः प्रतिरूपकव्यवहारः॥ त एते पंचादत्तादानाणुव्रतस्यातिचाराः॥

॥ परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीताऽपरिगृहीतागमनानङ्गक्रीडाकामतीव्राभिनिवेशाः॥ २८॥

कन्यादानं विवाहः परस्य विवाहः परविवाहः परविवाहस्य करणं परविवाहकरणम्। परपुरुषानेति गच्छतीत्येवंशीला इत्वरी, कुत्सायां क इत्वरिका। या एकपुरुषभर्तृका सा परिगृहीता। या गणिकात्वेन पुँश्चलित्वेन वा परपुरुषगमनशीला अस्वामिका सा अपरिगृहीता। परिगृहीता चापरिगृहीता च परिगृहीतापरिगृहीते। इत्वरिके च ते परिगृ-

हीतापरिगृहीते च इत्वरिकापरिगृहीताऽपरिगृहीते, तयोर्गमने इत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमने । अङ्गं प्रजननं योनिश्च ततोऽन्यत्र क्रीडा अनङ्गक्रीडा । कामस्य प्रवृद्धः परिणामः कामतीव्राभिनिवेशः । त एते पञ्च स्वदारसन्तोषव्रतस्यातिचाराः॥

॥ क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदास-
कुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥ २९ ॥

क्षेत्रं सस्याधिकरणम् । वास्तु अगारम् । हिरण्यं रूप्यादि व्यवहारतन्त्रम् । सुवर्णं प्रतीतम् । धनं गवादि । धान्यं व्रीह्यादि । दासीदासं भृत्यस्त्रीपुंसवर्गः । कुप्यं क्षौमकार्पासकौशेयचन्दनादि । क्षेत्रं च वास्तु च क्षेत्रवास्तु, हिरण्यं च सुवर्णं च हिरण्यसुवर्णं, धनं च धान्यं च धनधान्यं, दासी च दासश्च दासीदासं, क्षेत्रवास्तु च हिरण्यसुवर्णं च धनधान्यं च दासीदासं च कुप्यं च– क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यानि । एतावानेव परिग्रहो मम नान्य इति परिच्छिन्नात्प्रमाणात्क्षेत्रवास्त्वादिविषयादतिरेका अतिलोभवशात्प्रमाणातिक्रमा (रेका) इति प्रत्याख्यायन्ते॥ त एते परिग्रहपरिमाणव्रतस्यातिचाराः॥

उक्ता व्रतानामतिचाराः शीलानामतिचारा वक्ष्यन्ते, तद्यथा–

॥ ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धि-
स्मृत्यन्तराधानानि ॥ ३० ॥

परिमितस्य दिगवधेरतिलङ्घनमतिक्रमः । स समासतस्त्रिविधः– ऊर्ध्वातिक्रमः । अधोऽतिक्रमः । बिलप्रवेशादिस्तिर्यगतिक्रमः ॥ परिगृहीताया दिशो लोभावेशादाधिक्याभिसन्धिः क्षेत्रवृद्धिः । स एषोऽतिक्रमः प्रमादान्मोहाद्व्यासङ्गाद्वा भवतीत्यवसेयः ॥

अननुस्मरणं स्मृत्यन्तराधानम् ॥ त एते दिग्विरमणस्यातिचाराः ॥

॥ आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः ३१

आत्मना सङ्कल्पिते देशे स्थितस्य प्रयोजनवशाद्यत्किञ्चिदानयेत्याज्ञापनमानयनम् । एवं कुर्विति नियोगः प्रेष्यप्रयोगः । व्यापारकरान्पुरुषान्प्रत्यभ्युत्कासिकादिकरणं शब्दानुपातः । स्वविग्रहदर्शनं रूपानुपातः । लोष्टादिनिपातः पुद्गलक्षेपः ॥ त एते देशविरमणस्य पञ्चातिचाराः ॥

॥ कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभोगानर्थक्यानि ॥ ३२ ॥

रागोद्रेकात्प्रहासमिश्रोऽशिष्टवाक्प्रयोगः कन्दर्पः । तदेवोभयं परत्र दुष्टकायकर्मप्रयुक्तं कौत्कुच्यम् । धाष्टर्यप्रायं यत्किञ्चनानर्थकं बहुप्रलपितं मौखर्यम् । असमीक्ष्य प्रयोजनमाधिक्येन करणमसमीक्ष्याधिकरणम् । यावताऽर्थेनोपभोगपरिभोगौ सोऽर्थस्ततोऽन्यस्याधिक्यमानर्थक्यम् ॥ त एते पञ्चानर्थदण्डविरतेरतिचाराः ॥

॥ योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३३ ॥

योगो व्याख्यातस्त्रिविधः । तस्य दुष्टं प्रणिधानं योगदुष्प्रणिधानम्— कायदुष्प्रणिधानम् । वाग्दुष्प्रणिधानम् । मनोदुष्प्रणिधानमिति । अनादरोऽनुत्साहः । अनैकाग्र्यं स्मृत्यनुपस्थानम् । त एते पंच सामायिकस्यातिक्रमाः ॥

॥ अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३४ ॥

जन्तवः सन्ति न सन्ति वेति प्रत्यवेक्षणं चक्षुर्व्यापारः । मृदुनोपकरणेन यत्क्रियते प्रयोजनं तत्प्रमार्जितम् । तदुभयं प्रति-

षेधविशिष्टमुत्सर्गादिभिरभिसम्बध्यते— अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्ग इत्येवमादि ॥ तत्र अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितायां भूमौ मूत्रपुरीषोत्सर्गः अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गः । अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्यार्हदाचार्यपूजोपकरणस्य गन्धमाल्यधूपादेरात्मपरिधानाद्यर्थस्य च वस्त्रादेरादानमप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितादानम् । अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्य प्रावरणादेः संस्तरस्योपक्रमणं, अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितसंस्तरोपक्रमणम् । क्षुदभ्यर्दितत्वादावश्यकेष्वनादरोऽनुत्साहः । स्मृत्यनुपस्थानं व्याख्यातम् ॥ त एते पञ्च प्रोषधोपवासस्यातिचाराः ॥

॥ सचित्तसम्बन्धसम्मिश्राभिषवदुःपक्वाहाराः ॥३५॥

सह चित्तेन वर्तते इति सचित्तं चेतनावद्द्रव्यम् । तदुपश्लिष्टः सम्बन्धः । तद्व्यतिकीर्णः सम्मिश्रः । कथं पुनरस्य सचित्तादिषु प्रवृत्तिः स्यात्? प्रमादसम्मोहाभ्याम् । द्रवो वृष्यो वाऽभिषवः । असम्यक्पक्वो दुःपक्वः । एतैराहारो विशेष्यते— सचित्ताहारः सम्बन्धाहारः सम्मिश्राहारोऽभिषवाहारो दुःपक्वाहार इति ॥ त एते पञ्च भोगोपभोगपरिसंख्यानस्यातिचाराः ॥

॥ सचित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेश-
मात्सर्यकालातिक्रमाः ॥ ३६ ॥

सचित्ते पद्मपत्रादौ निक्षेपः सचित्तनिक्षेपः । अपिधानमावरणं सचित्तेनैव सम्बध्यते सचित्तापिधानमिति । अन्यदातृदेयार्पणं परव्यपदेशः । प्रयच्छतोऽप्यादराभावोऽन्यदातृगुणासहनं वा मात्सर्यम् । अकाले भोजनं कालातिक्रमः ॥ त एते पंचातिथिसंविभागशीलातिचाराः ॥

॥ जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानु-

बन्धनिदानानि ॥ ३७ ॥

आशंसनमाशंसा आकाङ्क्षणमित्यर्थः। जीवितं च मरणं च जीवितमरणं, जीवितमरणस्याशंसे जीवितमरणाशंसे। पूर्वसुहृत्सहपांसुक्रीडनाद्यनुस्मरणं मित्रानुरागः। अनुभूतप्रीतिविशेषस्मृतिसमन्वाहारः सुखानुबन्धः। भोगाकाङ्क्षया नियतं दीयते चित्तं तस्मिंस्तेनेति वा निदानम् ॥ त एते पंच सल्लेखनाया अतिचाराः ॥

अत्राह– उक्तं भगवता तीर्थकरत्वकारणकर्मास्रवनिर्देशे शक्तितस्त्यागतपसीति, पुनश्चोक्तं शीलविधानेऽतिथिसंविभाग इति। तस्य दानस्य लक्षणमनिर्ज्ञातं तदुच्यतामित्यत आह—

॥ अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥ ३८ ॥

स्वपरोपकारोऽनुग्रहः। स्वोपकारः पुण्यसंचयः, परोपकारः सम्यग्ज्ञानादिवृद्धिः ॥ स्वशब्दो धनपर्यायवचनः। अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गस्त्यागो दानं वेदितव्यम् ॥

अत्राह– उक्तं दानं तत्किमविशिष्टफलमाहोस्विदस्ति कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत आह—

॥ विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥ ३९ ॥

प्रतिग्रहादिक्रमो विधिः। विशेषो गुणकृतः। तस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः क्रियते– विधिविशेषो द्रव्यविशेषो दातृविशेषः पात्रविशेष इति ॥ तत्र विधिविशेषः प्रतिग्रहादिष्वादरानादरकृतो भेदः। तपःस्वाध्यायपरिवृद्धिहेतुत्वादिर्द्रव्यविशेषः। अनसूयाविषादादिर्दातृविशेषः। मोक्षकारणगुणसंयोगः पात्रविशेषः। ततश्च पुण्यफलविशेषः क्षेत्रादिविशेषाद्बीजफलविशेषवत् ॥ ७ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथाष्टमोऽध्यायः ॥

व्याख्यात आस्रवपदार्थस्तदनन्तरोद्देशभाग्बन्धपदार्थ इदानीं व्याख्येयस्तस्मिन्व्याख्येये सति पूर्वं बन्धहेतूपन्यासः क्रियते तत्पूर्वकत्वाद्बन्धस्येति ॥

॥ मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः १

मिथ्यादर्शनादय उक्ताः । क्व मिथ्यादर्शनं तावदुक्तं? तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्यत्र, तत्प्रतिपक्षभूतमास्रवविधाने च क्रियासु व्याख्यातं मिथ्यादर्शनक्रियेति ॥ विरतिरुक्ता । तत्प्रतिपक्षभूता अविरतिर्ग्राह्या । आज्ञाव्यापादनक्रिया अनाकांक्षाक्रियेत्यनयोः प्रमादस्यान्तर्भावः । स च प्रमादः कुशलेष्वनादरः ॥ कषायाः क्रोधादयः अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसञ्ज्वलनविकल्पाः प्रोक्ताः । क्व? इन्द्रियकषाया इत्यत्रैव ॥ योगाः कायादिविकल्पाः प्रोक्ताः । क्व? कायवाङ्मनःकर्म योग इत्यत्र ॥ मिथ्यादर्शनं द्विविधम् । नैसर्गिकं परोपदेशपूर्वकं च । तत्र परोपदेशमन्तरेण मिथ्यात्वकर्मोदयवशाद्यदाविर्भवति तत्त्वार्थाश्रद्धानलक्षणं तन्नैसर्गिकम् ॥ परोपदेशनिमित्तं चतुर्विधम् । क्रियाक्रियावाद्यज्ञानिवैनयिकविकल्पात् ॥ अथवा पञ्चविधं मिथ्यादर्शनम्— एकान्तमिथ्यादर्शनम् । विपरीतमिथ्यादर्शनम् । संशयमिथ्यादर्शनम् । वैनयिकमिथ्यादर्शनम् । अज्ञानमिथ्यादर्शनं चेति ॥ तत्र इदमेव इत्थमेवेति धर्मिधर्मयोरभिनिवेश एकान्तः । पुरुष एवेदं सर्वमिति वा नित्यमेवेति ॥ सग्रन्थो निर्ग्रन्थः, केवली कवलाहारी, स्त्री सिध्यतीत्येवमादिः विपर्ययः ॥ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि किं मोक्षमार्गः स्याद्वा न वेत्यन्यतरपक्षापरि-

ग्रहः संशयः ॥ सर्वदेवतानां सर्वसमयानां च समदर्शनं वैनयिकम् ॥ हिताहितपरीक्षाविरहोऽज्ञानिकत्वं ॥ उक्तञ्च— असिदिसदं किरियाणं अक्किरियाणं च होइ चोळसीदि ॥ सत्तच्छण्णाणीणं वेणइयाणं तु बत्तीसम् ॥ १ ॥ अविरतिर्द्वादशविधा— षट्कायषट्करणविषयभेदात् । षोडश कषाया नव नोकषायास्तेषामीषद्भेदो न भेद इति पञ्चविंशतिकषायाः ॥ चत्वारो मनोयोगाश्चत्वारो वाग्योगाः पंच काययोगा इति त्रयोदशविकल्पो योगः ॥ आहारककाययोगाहारकमिश्रकाययोगयोः प्रमत्तसँयते सम्भवात्पञ्चदशापि भवन्ति ॥ प्रमादोऽनेकविधः— पञ्चसमितित्रिगुप्तिशुध्यष्टकोत्तमक्षमादिविषयभेदात् । शुध्यष्टकस्यार्थः भावकायविनयेर्यापथभिक्षाप्रतिष्ठापनशयनासनवाक्यशुद्धयोऽष्टौ, दशलक्षणो धर्मश्च ॥ त एते पञ्च बन्धहेतवः समस्ता व्यस्ताश्च भवन्ति ॥ तद्यथा— मिथ्यादृष्टेः पञ्चापि समुदिता बन्धहेतवो भवन्ति ॥ सासादनसम्यग्दृष्टिसमञ्मिथ्यादृष्ट्यसँयतसम्यग्दृष्टीनामविरत्यादयश्चत्वारः ॥ सँयतासँयतस्याविरतिर्विरातिमिश्राः, प्रमादकषाययोगाश्च । प्रमत्तसँयतस्य प्रमादकषाययोगाः । अप्रमत्तादीनां चतुर्णां योगकषायौ । उपशान्तकषायक्षीणकषायसयोगकेवलिनामेक एव योगः । अयोगकेवलिनो न बन्धहेतुः ॥ उक्ता बन्धहेतवः ।

इदानीं बन्धो वक्तव्य इत्यत आह—

॥ सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान्पुद्गलानादत्ते स बन्धः ॥ २ ॥

सह कषायेण वर्तत इति सकषायः । सकषायस्य भावः सकषायत्वम् । तस्मात्सकषायत्वादिति ॥ पुनर्हेतुनिर्देशः किमर्थम् ।

जठराग्न्याशयानुरूपाहारग्रहणवत्तीव्रमन्दमध्यमकषायाशयानुरूपस्थि-
त्यनुभवविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ अमूर्तिरहस्त आत्मा कथं कर्मादत्त
इति चोदितः सन् जीव इत्याह ॥ जीवनाज्जीवः प्राणधारणादा-
युःसम्बन्धान्नायुर्विरहादिति ॥ कर्मयोग्यानिति लघुनिर्देशात्सिद्धेः ।
कर्मणो योग्यानिति पृथग्विभक्त्युच्चारणं वाक्यान्तरज्ञापनार्थम् ॥
किं पुनस्तद्वाक्यान्तरम् । कर्मणो जीवः सकषायो भवतीत्येकं
वाक्यम् । एतदुक्तं भवति— कर्मण इति हेतुनिर्देशः कर्मणो हेतो-
र्जीवः सकषायो भवति नाकर्मकस्य कषायलेपोऽस्ति ततो जीव-
कर्मणोरनादिसम्बन्ध इत्युक्तं भवति ॥ तेनामूर्तो जीवो मूर्तेन
कर्मणा कथं बध्यते इति चोद्यमपाकृतं भवति ॥ इतरथा हि
बन्धस्यादिमत्त्वे आत्यन्तिकीं शुद्धिं दधतः सिद्धस्येव बन्धाभावः
प्रसज्येत ॥ द्वितीयं वाक्यं कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्त इति ।
अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति पूर्वं हेतुसम्बन्धं त्यक्त्वा षष्ठीसम्बन्ध-
मुपैति कर्मणो योग्यानिति ॥ पुद्गलवचनं कर्मणस्तादात्म्यख्यापनार्थम् ।
तेनात्मगुणोऽदृष्टो निराकृतो भवति तस्य संसारहेतुत्वानुपपत्तेः ॥
आदत्त इति हेतुहेतुमद्भावख्यापनार्थम् । अतो मिथ्यादर्शनाद्यावेशादा-
र्द्रीकृतस्यात्मनःसर्वतो योगविशेषात्तेषां सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तान-
न्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मभावयोग्यानामविभागेनोपश्लेषो बन्ध इत्या-
ख्यायते ॥ यथा भाजनविशेषे क्षिप्तानां विविधरसबीजपुष्पफ-
लानां मदिराभावेन परिणामस्तथा पुद्गलानामप्यात्मनि स्थितानां
योगकषायवशात्कर्मभावेन परिणामो वेदितव्यः ॥ "स" वचनम-
न्यनिवृत्त्यर्थम् । स एष बन्धो नान्योऽस्तीति । तेन गुणगुणि-
बन्धो निवर्तितो भवति ॥ कर्मादिसाधनो बन्धशब्दो व्याख्येयः ॥

आह किमयं बन्ध एकरूप एव, आहोस्वित्प्रकारा
अप्यस्य सन्तीत्यत इदमुच्यते—

॥ प्रकृतिस्थित्यनुभवप्रदेशास्तद्विधयः ॥ ३ ॥

प्रकृतिः स्वभावः । निम्बस्य का प्रकृतिः? तिक्तता । गुडस्य का प्रकृतिः? मधुरता । तथा ज्ञानावरणस्य का प्रकृतिः? । अर्थानवगमः । दर्शनावरणस्य का प्रकृतिः? अर्थानालोच (क) नम् ॥ वेद्यस्य सदसल्लक्षणस्य सुखदुःखसंवेदनम् ॥ दर्शनमोहस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानम् ॥ चारित्रमोहस्यासँयमः ॥ आयुषो भवधारणम् ॥ नाम्नो नारकादिनामकरणम् ॥ गोत्रस्योच्चैर्नीचैः स्थानसंशब्दनम् ॥ अन्तरायस्य दानादिविघ्नकरणम् ॥ तदेवं लक्षणं कार्यम्— प्रक्रियते प्रभवत्यस्या इति प्रकृतिः । तत्स्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः । यथा— अजागोमहिष्यादिक्षीराणां माधुर्यस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः । तथा ज्ञानावरणादीनामर्थानवगमादिस्वभावादप्रच्युतिः स्थितिः । तद्रसविशेषोऽनुभवः । यथा— अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन रसविशेषः । तथा कर्मपुद्गलानां स्वगतसामर्थ्यविशेषोऽनुभवः ॥ इयत्तावधारणं प्रदेशः । कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानां परमाणुपरिच्छेदेनावधारणं प्रदेशः ॥ विधिशब्दः प्रकारवचनः । त एते प्रकृत्यादयश्चत्वारस्तस्य बन्धस्य प्रकाराः ॥ तत्र योगनिमित्तौ प्रकतिप्रदेशौ कषायनिमित्तौ स्थित्यनुभवौ । तत्प्रकर्षाप्रकर्षभेदात्तद्बन्धविचित्रभावः । तथा चोक्तम्— जोगा पयडि पएसा ठिदिअणुभागा कसायदो कुणदि । अपरिणदुच्छिण्णेसु य बंधठिदिकारणं णत्थि ॥ १ ॥

तत्राद्यस्य प्रकृतिबन्धनस्य भेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीय-
मोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः ॥ ४ ॥

---

१ कर्मत्वेनापरिणतेषु निर्जीर्णेषु च ॥

आद्यः प्रकृतिबन्धो ज्ञानावरणाद्यष्टविकल्पो वेदितव्यः ॥ आवृणोत्याव्रियतेऽनेनेति वा आवरणम् । तत्प्रत्येकमभिसम्बध्यते— ज्ञानावरणं, दर्शनावरणमिति ॥ वेदयति वेद्यत इति वा वेदनीयम् ॥ मोहयति मुह्यतेऽनेनेति वा मोहनीयम् ॥ एत्यनेन नारकादिभवमित्यायुः ॥ नमयत्यात्मानं नम्यतेऽनेनेति वा नाम ॥ उच्चैर्नीचैश्च गूयते शब्द्यत इति वा गोत्रम् ॥ दातृदेयादीनामन्तरं मध्यमेतीत्यन्तरायः ॥ एकेनात्मपरिणामेनादीयमानाः पुद्गला ज्ञानावरणाद्यनेकभेदं प्रतिपद्यन्ते सकृदुपभुक्तान्नपरिणामरसरुधिरादिवत् ॥

आहोक्तो मूलप्रकृतिबन्धोऽष्टविधः । इदानीमुत्तरप्रकृतिबन्धो वक्तव्य इत्यत आह—

॥ पञ्चनवद्वयष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्विपञ्चभेदा यथाक्रमम् ॥ ५ ॥

द्वितीयग्रहणमिह कर्तव्यं द्वितीय उत्तरप्रकृतिबन्ध एवं विकल्प इति ॥ न कर्तव्यं, पारिशेष्यात्सिद्धेः ॥ आद्यो मूलःप्रकृतिबन्धोऽष्टविकल्प उक्तः । ततः पारिशेष्यादयमुत्तरप्रकृतिविकल्पविधिर्भवति ॥ भेदशब्दः पञ्चादिभिर्यथाक्रममभिसम्बध्यते— पञ्चभेदं ज्ञानावरणीयं, नवभेदं दर्शनावरणीयं, द्विभेदं वेदनीयं, अष्टाविंशतिभेदं मोहनीयं, चतुर्भेदमायुः, द्विचत्वारिंशद्भेदं नाम, द्विभेदं गोत्रं, पंचभेदोऽन्तराय इति ॥

यदि ज्ञानावरणं पंचभेदं तत्प्रतिपत्तिरुच्यतामित्यत आह—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम् ॥ ६ ॥

---

१ नानायोनिषु नारकादिपर्यायैर्नमयति शब्दयत्यात्मानमिति नाम । णमु प्रह्वत्वे शब्दे ॥ २ आदिशब्देन पात्रम् ॥

मत्यादीनि ज्ञानानि व्याख्यातानि ॥ तेषामावृतेरावरणभेदो भवतीति पञ्चोत्तरप्रकृतयो वेदितव्याः ॥ अत्र चोद्यते– अभव्यस्य मनःपर्ययज्ञानशक्तिः केवलज्ञानशक्तिश्च स्याद्वा न वा? । यदि स्यात्– तस्याभव्यत्वाभावः । अथ नास्ति-- तत्रावरणद्वयकल्पना व्यर्थेति ॥ उच्यते-- आदेशवचनान्न दोषः-- द्रव्यार्थादेशान्मनः-पर्ययकेवलज्ञानशक्तिसम्भवः । पर्यायार्थादेशात्तच्छक्त्यभावः ॥ यद्येवं, भव्याभव्यविकल्पो नोपपद्यते । उभयत्र तच्छक्तिसद्भावात् ॥ न शक्तिभावाभावापेक्षया भव्याभव्यविकल्प इत्युच्यते ॥ कुतस्तर्हि? व्यक्तिसद्भावासद्भावापेक्षया ॥ सम्यग्दर्शनादिभिर्व्यक्तिर्यस्य भविष्यति स भव्यः । यस्य तु न भविष्यति सोऽभव्यः । कनकेतर-पाषाणवत् ॥

आह, उक्तो ज्ञानावरणोत्तरप्रकृतिविकल्पः । इदानीं दर्शनावरणस्य वक्तव्य इत्यत आह—

॥ चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्रा-प्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धयश्च ॥ ७ ॥

चक्षुरचक्षुरवधिकेलानामिति दर्शनावरणापेक्षया भेदनिर्देशः– चक्षुर्दर्शनावरणमचक्षुर्दर्शनावरणमवधिदर्शनावरणं केवलदर्शनावरण-मिति ॥ मदखेदक्लमविनोदनार्थः स्वापो निद्रा । तस्या उपर्युपरि वृत्तिर्निद्रानिद्रा । या क्रियाऽऽत्मानं प्रचलयति सा प्रचला शोकश्रममदादिप्रभवा आसीनस्यापि नेत्रगात्रविक्रियासूचिका । सैव पुनःपुनरावर्तमाना प्रचलाप्रचला । स्वप्नेऽपि यया वीर्य-विशेषाविर्भावः सा स्त्यानगृद्धिः । स्त्यायतेरनेकार्थत्वात्स्वप्नार्थ इह गृह्यते । गृद्धिरपि दीप्तिः । स्त्याने स्वप्ने गृध्यति दीप्यते यदुदयादात्मा रौद्रं बहुकर्म करोति सा स्त्यानगृद्धिः ॥ इह

निद्रादिभिर्दर्शनावरणं सामानाधिकरण्येनाभिसम्बध्यते- निद्रादर्शनावरणं निद्रानिद्रादर्शनावरणमित्यादि ॥

तृतीयस्याः प्रकृतेरुत्तरप्रकृतिप्रतिपादनार्थमाह—

॥ सदसद्वेद्ये ॥ ८ ॥

यदुदयाद्देवादिगतिषु शारीरमानससुखप्राप्तिस्तत्सद्वेद्यं प्रशस्तं वेद्यं सद्वेद्यमिति ॥ यत्फलं दुःखमनेकविधं तदसद्वेद्यमप्रशस्तं वेद्यमसद्वेद्यमिति ॥

चतुर्थ्याः प्रकृतेरुत्तरप्रकृतिविकल्पनिर्देशनार्थमाह—

॥ दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विनवषोडशभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयान्यकषायकषायौ हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुन्नपुंसकवेदा अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः ॥ ९ ॥

दर्शनादयश्चत्वारः । त्र्यादयोऽपि चत्वारः । तत्र यथासंख्येन सम्बन्धो भवति- दर्शनमोहनीयं त्रिभेदं, चारित्रमोहनीयं द्विभेदं, अकषायवेदनीयं नवविधं, कषायवेदनीयं षोडशविधमिति ॥ तत्र दर्शनमोहनीयं त्रिभेदं सम्यक्त्वं, मिथ्यात्वं, तदुभयमिति । तद्बन्धंप्रत्येकं भूत्वा सत्कर्मापेक्षया त्रिधा व्यवतिष्ठते ॥ तत्र यस्योदयात्सर्वज्ञप्रणीतमार्गपराङ्मुखस्तत्त्वार्थश्रद्धा-

---

१ बंधं पडि एयत्तं उदयं सत्तं पडुच्च तिविहं खु । दंसणमोहं मिच्छं मिस्सं सम्मत्तमिदि जाणे ॥ १ ॥

ननिरुत्सुको हिताहितविचारासमर्थो मिथ्यादृष्टिर्भवति तन्मिथ्यात्वम्। तदेव सम्यक्त्वं शुभपरिणामनिरुद्धस्वरसं यदौदासीन्येनावस्थितमात्मनः श्रद्धानं न निरुणद्धि तद्वेदयमानः पुरुषः सम्यग्दृष्टिरित्यभिधीयते। तदेव मिथ्यात्वं प्रक्षालनविशेषात्क्षीणाक्षीणमदशक्तिकोद्रववत्सामिशुद्धस्वरसं तदुभयमित्याख्यायते सम्यङ्मिथ्यात्वमिति यावत्। यस्योदयादात्मनोऽर्धशुद्धमदकोद्रवोपयोगापादितमिश्रपरिणामवदुभयात्मको भवति परिणामः॥ चारित्रमोहनीयं द्विधा— अकषायकषायभेदात्। ईषदर्थे नञः प्रयोगादीषत्कषायोऽकषाय इति॥ अकषायवेदनीयं नवविधम्। कुतः?। हास्यादिभेदात्॥ यस्योदयाद्धास्याविर्भावस्तद्धास्यम्। यदुदयाद्विषयादिष्वौत्सुक्यं सा रतिः। अरतिस्तद्विपरीता। यद्विपाकाच्छोचनं स शोकः। यदुदयादुद्वेगस्तद्भयम्[2]। यदुदयादात्मदोषसंवरणमन्यदोषस्याधारणं सा जुगुप्सा[3]। यदुदयात्स्त्रैणान्भावान्प्रतिपद्यते स स्त्रीवेदः। यस्योदयात्पौंस्नान्भावानास्कन्दति स पुंवेदः। यदुदयान्नापुंसकान्भावानुपव्रजति स नपुंसकवेदः॥ कषायवेदनीयं षोडशविधम्। कुतः?। अनन्तानुबन्ध्यादिविकल्पात्॥ तद्यथा— कषायाः क्रोधमानमायालोभाः। तेषां चतस्रोऽवस्थाः— अनन्तानुबन्धिनोऽप्रत्याख्यानावरणाः प्रत्याख्यानावरणाः संज्वलनाश्चेति॥ अनन्तसंसारकारणत्वान्मिथ्यादर्शनमनन्तं तदनुबन्धिनोऽनन्तानुबन्धिनः क्रोधमानमायालोभाः। यदुदयाद्देशविरतिं संयमासंयमाख्यामल्पामपि कर्तुं न शक्नोति, ते देशप्रत्याख्यान-

---

१ वेदकसम्यग्दृष्टिः॥ २ यदुदयात्त्रासलक्षणमुपपते तद्भयमित्यन्यः पाठः॥ ३ यदुदयात्परदोषानाविष्करोत्यात्मदोषान्संवृणोति सा जुगुप्सा इत्यन्यः पाठः॥ यदुदयात्स्वदोषसंवरणं परदोषाविष्करणं सा जुगुप्सा इत्यप्यन्यः पाठः॥

मावृण्वन्तोऽप्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभाः। यदुदयाद्विरतिं कृत्स्नां सँयमाख्यां न शक्नोति कर्तुं ते कृत्स्नं प्रत्याख्यानमावृण्वन्तः प्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभाः। समेकीभावे वर्तते। सँयमेन सहावस्थानादेकीभूय ज्वलन्ति सँयमो वा ज्वलत्येषु सत्स्वपीति संज्वलनाः क्रोधमानमायालोभाः। त एते समुदिताः सन्तः षोडश कषाया भवन्ति॥

मोहनीयानन्तरोद्देशभाज आयुष उत्तरप्रकृतिनिर्ज्ञापनार्थमाह—

नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि॥ १०॥

नारकादिषु भवसम्बन्धेनायुषो व्यपदेशः क्रियते। नरकेषु भवं नारकमायुः। तिर्यग्योनिषु भवं तैर्यग्योनम्। मानुषेषु भवं मानुषं। देवेषु भवं दैवमिति॥ नरकेषु तीव्रशीतोष्णवेदनेषु यन्निमित्तं दीर्घजीवनं तन्नारकम्॥ एवं शेषेष्वपि॥

आयुश्चतुर्विधं व्याख्यातं तदनन्तरमुद्दिष्टं यन्नामकर्म तदुत्तरप्रकृतिनिर्णयार्थमाह—

॥ गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसंघातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगन्धवर्णानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातातपोद्योतोच्छ्वासाविहायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेययशःकीर्तिसेतराणि तीर्थकरत्वं च ११

यदुदयादात्मा भवान्तरं गच्छति सा गतिः। सा चतुर्विधा— नरकगतिस्तिर्यग्गतिर्देवगतिर्मनुष्यगतिश्चेति॥ यन्निमित्त आत्मनो नारको भावस्तन्नरकगतिनाम। एवं शेषेष्वपि योज्यम्॥ तासु नरकादिगतिष्वव्यभिचारिणा सादृश्येनैकीकृतोऽर्थात्मा जातिः॥

तन्निमित्तं जातिनाम तत्पञ्चविधम्— एकेन्द्रियजातिनाम, द्वीन्द्रियजातिनाम, त्रीन्द्रियजातिनाम, चतुरिन्द्रियजातिनाम, पञ्चेन्द्रियजातिनाम, चेति ॥ यदुदयादात्मा एकेन्द्रिय इति शब्दयते तदेकेन्द्रियजातिनाम। एवं शेषेष्वपि योज्यम् ॥ यदुदयादात्मनः शरीरनिर्वृत्तिस्तच्छरीरनाम। तत्पञ्चविधम्— औदारिकशरीरनाम, वैक्रियिकशरीरनाम, आहारकशरीरनाम, तैजसशरीरनाम, कार्मणशरीरनाम चेति ॥ तेषां विशेषो व्याख्यातः ॥ यदुदयादङ्गोपाङ्गविवेकस्तदङ्गोपाङ्गनाम। तत्रिविधम्— औदारिकशरीराङ्गोपाङ्गनाम, वैक्रियिकशरीराङ्गोपाङ्गनाम, आहारकशरीराङ्गोपाङ्गनाम चेति ॥ यन्निमित्तात्परिनिष्पत्तिस्तन्निर्माणम् ॥ तद्द्विविधम्—स्थाननिर्माणं प्रमाणनिर्माणं चेति। तज्जातिनामोदयापेक्षं चक्षुरादीनां स्थानं प्रमाणं च निर्वर्तयति। निर्मीयतेऽनेनेति निर्माणम् ॥ शरीरनामकर्मोदयवशादुपात्तानां पुद्गलानामन्योन्यप्रदेशसंश्लेषणं यतो भवति तद्बन्धननाम ॥ यदुदयादौदारिकादिशरीराणां विवरविरहितान्योऽन्यप्रदेशानुप्रवेशेन एकत्वापादनं भवति तत्संघातनाम ॥ यदुदयादौदारिकादिशरीराकृतिनिर्वृत्तिर्भवति तत्संस्थाननाम; तत् षोढा विभज्यते—समचतुरस्रसंस्थाननाम। न्यग्रोधपरिमण्डलसंस्थाननाम। स्वातिसंस्थाननाम। कुब्जसंस्थाननाम। वामनसंस्थाननाम। हुण्डसंस्थाननाम चेति ॥ यस्योदयादस्थिबन्धनविशेषो भवति तत्संहनननाम। तच्छड्विधम्— वज्रवृषभनाराचसंहनननाम। वज्रनाराचसंहनननाम। नाराचसंहनननाम। अर्धनाराचसंहनननाम। कीलितसंहनननाम। असम्प्राप्तासृपाटिकासंहनननाम चेति ॥ यस्योदयात्स्पर्शप्रादुर्भावस्तत्स्पर्शननाम। तदष्टविधम्— कर्कशनाम। मृदुनाम। गुरुनाम। लघुनाम। स्निग्धनाम। रूक्षनाम। शीतनाम। उष्णनाम चेति ॥ यन्निमित्तो रसविकल्पस्तद्रसनाम।

तत्पञ्चविधम्– तिक्तनाम। कटुकनाम। कषायनाम। आम्लनाम। मधुरनाम चेति॥ यदुदयप्रभवो गन्धस्तद्गन्धनाम। तद्द्विविधम्– सुरभिगन्धनाम। असुरभिगन्धनाम चेति॥ यद्धेतुको वर्णविभागस्तद्वर्णनाम। तत्पञ्चविधम्– शुक्लवर्णनाम। कृष्णवर्णनाम। नीलवर्णनाम। रक्तवर्णनाम। हरिद्वर्णनाम चेति॥ पूर्वशरीराकाराविनाशो यस्योदयाद्भवति तदानुपूर्व्यनाम। तच्चतुर्विधम्– नरकगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम। तिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम। मनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम। देवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम चेति॥ यस्योदयादयस्पिण्डवद् गुरुत्वान्नाधः पतति न चार्कतूलवल्लघुत्वादूर्ध्वं गच्छति तदगुरुलघुनाम॥ यस्योदयात्स्वयंकृतोद्बन्धनमरुत्प्रपतनादिनिमित्त उपघातो भवति तदुपघातनाम॥ यन्निमित्तः परशस्त्रादेर्व्याघातस्तत्परघातनाम॥ यदुदयान्निर्वृत्तमातपनं तदातपनाम। तदादित्ये वर्तते॥ यन्निमित्तमुद्योतनं तदुद्योतनाम। तच्चन्द्रखद्योतादिषु वर्तते॥ यद्धेतुरुच्छ्वासस्तदुच्छ्वासनाम॥ विहाय आकाशम्। तत्र गतिनिर्वर्तकं तद्विहायोगतिनाम। तद्द्विविधम्– प्रशस्ताप्रशस्तभेदात्॥ शरीरनामकर्मोदयान्निर्वर्त्यमानं शरीरमेकात्मोपभोगकारणं यतो भवति तत्प्रत्येकशरीरनाम॥ बहूनामात्मनामुपभोगहेतुत्वेन साधारणं शरीरं यतो भवति तत्साधारणशरीरनाम॥ यदुदयाद् द्वीन्द्रियादिषु जन्म तत्त्रसनाम॥ यन्निमित्त एकेन्द्रियेषु प्रादुर्भावस्तत्स्थावरनाम॥ यदुदयादन्यप्रीतिप्रभवस्तत्सुभगनाम॥ यदुदयाद्रूपादिगुणोपेतोऽप्यप्रीतिकरस्तत् दुर्भगनाम। यन्निमित्तं मनोज्ञस्वरनिर्वर्तनं तत्सुस्वरनाम। तद्विपरीतं दुःस्वरनाम॥ यदुदयाद्रमणीयत्वं तच्छुभनाम। तद्विपरीतमशुभनाम॥ सूक्ष्मशरीरनिर्वर्तकं सूक्ष्मनाम॥ अन्यबाधाकरशरीरकारणं बादरनाम॥ यदुदयादाहारादिपर्याप्तिनिर्वृत्तिः तत्पर्याप्तिनाम॥ तत्

षड्विधम्— आहारपर्याप्तिनाम। शरीरपर्याप्तिनाम। इन्द्रियपर्याप्तिनाम। प्राणापानपर्याप्तिनाम। भाषापर्याप्तिनाम। मनःपर्याप्तिनाम चेति॥ षड्विधपर्याप्त्यभावहेतुरपर्याप्तिनाम॥ स्थिरभावस्य निर्वर्तकं स्थिरनाम॥ तद्विपरीतमस्थिरनाम॥ प्रभोपेतशरीरकारणमादेयनाम॥ निष्प्रभशरीरकारणमनादेयनाम॥ पुण्यगुणख्यापनकारणं यशःकीर्तिनाम॥ तत्प्रत्यनीकफलमयशःकीर्तिनाम॥ आर्हन्त्यकारणं तीर्थकरत्वनाम॥

उक्तो नामकर्मण उत्तरप्रकृतिभेदः। तदनन्तरोद्देशभाजो गोत्रस्य प्रकृतिभेदो व्याख्यायते—

॥ उच्चैर्नीचैश्च ॥ १२ ॥

गोत्रं द्विविधम्। उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रमिति॥ यस्योदयाल्लोकपूजितेषु कुलेषु जन्म तदुच्चैर्गोत्रम्। यदुदयाद्गर्हितेषु कुलेषु जन्म तन्नीचैर्गोत्रम्॥

अष्टम्याः कर्मप्रकृतेरुत्तरप्रकृतिनिर्देशार्थमाह—

॥ दानलाभभोगोपभोगवीर्याणाम् ॥ १३ ॥

अन्तरायापेक्षया भेदनिर्देशः क्रियते— दानस्यान्तरायो लाभस्यान्तराय इत्यादिदानादिपरिणामव्याघातहेतुत्वात्तद्व्यपदेशः॥ यदुदयाद्दातुकामोऽपि न प्रयच्छति, लब्धुकामोऽपि न लभते, भोक्तुमिच्छन्नपि न भुंक्ते, उपभोक्तुमभिवाञ्छन्नपि नोपभुंक्ते, उत्सहितुकामोऽपि नोत्सहते त एते पञ्चान्तरायस्य भेदाः॥

व्याख्याताः प्रकृतिबन्धविकल्पाः॥ इदानीं स्थितिबन्धविकल्पो वक्तव्यः॥ सा स्थितिर्द्विविधा, उत्कृष्टा जघन्या च॥

तत्र यासां कर्मप्रकृतीनामुत्कृष्टा स्थितिः समाना, तन्निर्देशार्थमुच्यते—

॥ आदितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥ १४ ॥

मध्येऽन्ते वा तिसृणां ग्रहणं माभूदिति आदित इत्युच्यते। अन्तरायस्येति वचनं व्यवहितग्रहणार्थम् ॥ सागरोपममुक्तपरिमाणम्। कोटीनां कोट्यः कोटीकोट्यः। परा उत्कृष्टेत्यर्थः ॥ एतदुक्तं भवति– ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनीयान्तरायाणामुत्कृष्टा स्थितिस्त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्य इति ॥ सा कस्य भवति?। मिथ्यादृष्टेः सञ्ज्ञिनः पञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्य ॥ अन्येषामागमात्सम्प्रत्ययः कर्तव्यः ॥

मोहनीयस्योत्कृष्टस्थितिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १५ ॥

सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यनुवर्तते ॥ इयमपि परा स्थितिर्मिथ्यादृष्टेः सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्यावसेया ॥ इतरेषां यथागममवगमः कर्तव्यः ॥

नामगोत्रयोरुत्कृष्टस्थितिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ विंशतिर्नामगोत्रयोः ॥ १६ ॥

सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यनुवर्तते ॥ इयमप्युत्कृष्टा स्थितिर्मिथ्यादृष्टेः सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियस्य पर्याप्तकस्य ॥ इतरेषां यथागममवबोद्धव्या ॥

अथायुषः कोत्कृष्टा स्थितिरुच्यते—

॥ त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यायुषः ॥ १७ ॥

पुनः सागरोपमग्रहणं कोटीकोटीनिवृत्त्यर्थम्। परा स्थि-

तिरित्यनुवर्तते ॥ इयमपि पूर्वोक्तस्यैव ॥ शेषाणामागमतोऽवसेया ॥

उक्तोत्कृष्टा स्थितिः ॥ इदानीं जघन्या स्थितिर्वक्तव्या ॥ तत्र समानजघन्यस्थितीः पञ्च प्रकृतीरवस्थाप्य तिसृणां जघन्यस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रद्वयमुपन्यस्यते लघ्वर्थम्—

॥ अपरा द्वादशमूहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १८ ॥

अपरा जघन्या, वेदनीयस्य द्वादशमुहूर्ताः ॥

॥ नामगोत्रयोरष्टौ ॥ १९ ॥

मुहूर्ता इत्यनुवर्तते । अपरा स्थितिरिति च ॥

अवस्थापितप्रकृतिजघन्यस्थितिप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ शेषाणामन्तर्मुहूर्ता ॥ २० ॥

शेषाणां पंचानां प्रकृतीनामन्तर्मुहूर्ताऽपरा स्थितिः ॥ ज्ञानदर्शनावरणान्तरायाणां जघन्या स्थितिः सूक्ष्मसाम्पराये, मोहनीयस्य अनिवृत्तिबादरसाम्पराये । आयुषः संख्येयवर्षायुष्कतिर्यक्षु मनुष्येषु च ॥

आह—उभयी स्थितिरभिहिता ज्ञानावरणादीनामथानुभवः किं लक्षण इत्यत आह—

॥ विपाकोऽनुभवः ॥ २१ ॥

विशिष्टो नानाविधो वा पाको विपाकः । पूर्वोक्तकषायतीव्रमन्दादिभावास्रवविशेषाद्विशिष्टः पाको विपाकः ॥ अथवा द्रव्यक्षेत्रकालभवभावलक्षणनिमित्तभेदजनितवैश्वरूप्यो (वैस्वरूपो) नानाविधः पाको विपाकः । असावनुभव इत्याख्यायते ॥ शुभपरिणामानां प्रकर्षभावाच्छुभप्रकृतीनां प्रकृष्टोऽनुभवः । अशुभप्रकृतीनां निकृष्टः ॥ अशुभपरिणामानां प्रकर्षभावादशुभप्रकृतीनां प्रकृष्टोऽ

नुभवः । शुभप्रकृतीनां निकृष्टः ॥ स एवं प्रत्ययवशादुपात्तोऽनुभवो द्विधा प्रवर्तते, स्वमुखेन परमुखेन च ॥ सर्वासां मूलप्रकृतीनां स्वमुखेनैवानुभवः । उत्तरप्रकृतीनां तुल्यजातीयानां परमुखेनापि भवति ॥ आयुर्दर्शनचारित्रमोहवर्जानां न हि नरकायुर्मुखेन तिर्यगायुर्मनुष्यायुर्वा विपच्यते । नापि दर्शनमोहश्चारित्रमोहमुखेन । चारित्रमोहो वा दर्शनमोहमुखेन ॥

आह — अभ्युपेमः प्रागुपचितनानाप्रकारकर्मविपाकोऽनुभव इति । इदं तु न विजानीमः किमयं प्रसंख्यातोऽप्रसंख्यातः ? इत्यत्रोच्यते प्रसंख्यातोऽनुभूयत इति ब्रूमहे ॥ कुतः ? यतः—

॥ स यथानाम ॥ २२ ॥

ज्ञानावरणस्य फलं ज्ञानाभावो, दर्शनावरणस्य फलं दर्शनशक्त्युपरोध इत्येवमाद्यन्वर्थसञ्ज्ञानिर्देशात्सर्वासां कर्मप्रकृतीनां सविकल्पानामनुभवसम्प्रत्ययो जायते ॥

आह यदि विपाकोऽनुभवः प्रतिज्ञायते, तत्कर्मानुभूतं किमाभरणवदवतिष्ठते, आहोस्विन्निष्पीतसारं प्रच्यवते ? इत्यत्रोच्यते—

॥ ततश्च निर्जरा ॥ २३ ॥

पीडानुग्रहावात्मने प्रदायाभ्यवहृतौदनादिविकारवत्पूर्वस्थितिक्षयादवस्थानाभावात्कर्मणो निवृत्तिर्निर्जरा ॥ सा द्विप्रकारा—विपाकजा इतरा च ॥ तत्र चतुर्गतावनेकजातिविशेषावघूर्णिते संसारमहार्णवे चिरं परिभ्रमतः शुभाशुभस्य कर्मणः क्रमेण परिपाककालप्राप्तस्यानुभवोदयावलिस्रोतोऽनुप्रविष्टस्यारब्धफलस्य या

---

१ अन्वर्थसञ्ज्ञः सन्प्रसंख्यातः । २ प्रसंख्यातः सन्ननुभूयते ज्ञायत इत्यर्थः ॥

निवृत्तिः सा विपाकजा निर्जरा ॥ यत्कर्माप्राप्तविपाककालमौपक्रमिकक्रियाविशेषसामर्थ्यादनुदीर्णं बलादुदीर्योदयावलिं प्रवेश्य वेद्यते आम्रपनसादिपाकवत् सा अविपाकजा निर्जरा ॥ चशब्दो निमित्तान्तरसमुच्चयार्थः । तपसा निर्जरेति वक्ष्यते ततश्च भवति अन्यतश्चेति ॥ किमर्थमिह निर्जरानिर्देशः क्रियते संवरात्परा निर्देष्टव्या उद्देशवत् ॥ लघ्वर्थमिह वचनम् ॥ तत्र हि पाठे विपाकोऽनुभव इति पुनरनुवादः कर्तव्यः स्यात् ॥

आह अभिहितोऽनुभवबन्धः । इदानीं प्रदेशबन्धो वक्तव्यः । तस्मिंश्च वक्तव्ये सति, इमे निर्देष्टव्याः, किंहेतवः? कदा? कुतः? किंस्वभावाः? कस्मिन्? किंपरिमाणाश्चेति ॥

तदर्थमिदं क्रमेण परिगृहीतप्रश्नापेक्षभेदं सूत्रं प्रणीयते—

॥ नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात्सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ॥ २४॥

नाम्नः प्रत्यया नामप्रत्ययाः । नामेति सर्वाः कर्मप्रकृतयोऽभिधीयन्ते, स यथानामेति वचनात् । अनेन हेतुभाव उक्तः । सर्वेषु भवेषु सर्वतो दृश्यन्ते । अन्यतोऽपीति[1] तसि कृते सर्वतः । अनेन कालोपादानं कृतम् । एकैकस्य हि जीवस्यातिक्रान्ता अनन्ता भवाः । आगामिनः संख्येया असंख्येया अनन्तानन्ता वा भवन्तीति ॥ योगविशेषान्निमित्तात्कर्मभावेन पुद्गला आदीयन्त इति निमित्तविशेषनिर्देशः कृतो भवति । सूक्ष्मादिग्रहणं कर्मग्रहणयोग्यपुद्गलस्वभावानुवर्तनार्थं ग्रहणयोग्याः पुद्गलाः सूक्ष्मा न स्थूला इति ॥ एकक्षेत्रावगाहवचनं क्षेत्रान्तरनिवृत्त्यर्थम् । स्थिता

१ अन्यतोऽपि इति सूत्रेण सप्तम्यर्थे तस् ॥

इति वचनं क्रियान्तरनिवृत्त्यर्थं स्थिता न गच्छन्त इति। सर्वात्मप्रदेशेष्विति वचनमाधारनिर्देशार्थं नैकप्रदेशादिषु कर्मप्रदेशा वर्तन्ते, क्व तर्हि? उर्ध्वमधस्तिर्यक्च सर्वेष्वात्मप्रदेशेषु व्याप्य स्थिता इति॥ अनन्तानन्तप्रदेशवचनं परिमाणान्तरव्यपोहार्थं न संख्येया न चासंख्येया नाप्यनन्ता इति॥ ते खलु पुद्गलस्कन्धा अभव्यानन्तगुणाः सिद्धानन्तभागप्रमितप्रदेशा घनांगुलस्यासंख्येयभागक्षेत्रावगाहिनः एकद्वित्रिचतुःसंख्येयासंख्येयसमयस्थितिकाः पञ्चवर्णपञ्चरसद्विगन्धचतुःस्पर्शस्वभावा अष्टविधकर्मप्रकृतियोग्याः योगवशादात्मनाऽऽत्मसात्क्रियन्त इति प्रदेशबन्धः समासतो वेदितव्यः॥

आह बन्धपदार्थानन्तरं पुण्यपापोपसंख्यानं [1]चोदितं तद्बन्धेऽन्तर्भूतमिति [2]प्रत्याख्यातं। तत्रेदं वक्तव्यं कोऽत्र पुण्यबन्धः कः पापबन्ध इति—

तत्र पुण्यबन्धप्रकृतिपरिगणनार्थमिदमारभ्यते—

॥ सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम्॥ २५॥

शुभं प्रशस्तमिति यावत्। तदुत्तरैः प्रत्येकमभिसम्बध्यते—शुभमायुः शुभं नाम शुभं गोत्रमिति॥ शुभायुस्त्रितयं तिर्यगायुर्मनुष्यायुर्देवायुरिति॥ शुभनाम सप्तत्रिंशद्विकल्पं तद्यथा— मनुष्यगतिर्देवगतिः पञ्चेन्द्रियजातिः पञ्च [3]शरीराणि त्रीण्यङ्गोपाङ्गानि समचतुरस्रसंस्थानं वज्रर्षभनाराचसंहननं प्रशस्तवर्णरसगन्धस्पर्शाः मनुष्यदेवगत्यानुपूर्व्यद्वयमगुरुलघुपरघातोच्छ्वासातपोद्योतप्रशस्तविहायोगतयस्त्रसबादरपर्याप्तिप्रत्येकशरीरस्थिरशुभसुभगसुस्वरादेययशःकीर्तयो

---

१ जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वमिति सूत्रव्याख्याने॥
२ तत्रैव॥ ३ दशविधस्य बन्धनसंघातद्वयस्याप्यत्रैवान्तर्भावः॥

निर्माणं तीर्थकरनाम चेति । शुभमेकमुच्चैर्गोत्रं सद्वेद्यमिति ॥ एता द्वाचत्वारिंशत्प्रकृतयः पुण्यसञ्ज्ञाः ॥

॥ अतोऽन्यत्पापम् ॥ २६ ॥

अस्मात्पुण्यसञ्ज्ञककर्मप्रकृतिसमूहादन्यत्कर्म पापमित्युच्यते । तत् व्यशीतिविधं तद्यथा– ज्ञानावरणस्य प्रकृतयः पञ्च, दर्शनावरणस्य नव, मोहनीयस्य षड्विंशतिः, पञ्चान्तरायस्य, नरकगतितिर्यग्गती, चतस्रो जातयः, पञ्च संस्थानानि, पञ्च संहननान्यप्रशस्तवर्णगन्धरसस्पर्शा नरकगतितिर्यग्गत्यानुपूर्व्यद्वयमुपघाताप्रशस्तविहायोगतिस्थावरसूक्ष्मापर्याप्तिसाधारणशरीरास्थिराशुभदुर्भगदुःस्वरानादेययशःकीर्तयश्चेति नामप्रकृतयश्चतुस्त्रिंशत् । असद्वेद्यं नरकायुर्नीचैर्गोत्रमिति ॥ एवं व्याख्यातो बन्धपदार्थः सप्रपञ्चः । अवधिमनःपर्ययकेवलज्ञानप्रत्यक्षप्रमाणगम्यस्तदुपदिष्टागमानुमेयः ॥ ७ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायामष्टमोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

बन्धपदार्थो निर्दिष्टः । इदानीं तदनन्तरोद्देशभाजः संवरस्य निर्देशः प्राप्तकाल इत्यत इदमाह—

॥ आस्रवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥

अभिनवकर्मादानहेतुरास्रवो व्याख्यातः । तस्य निरोधः संवर इत्युच्यते । स द्विविधो भावसंवरो द्रव्यसंवरश्चेति । तत्र संसारनिमित्तक्रियानिवृत्तिर्भावसंवरः । तन्निरोधे तत्पूर्वककर्मपुद्गला-

दानविच्छेदो द्रव्यसंवरः ॥ इदं विचार्यते– कस्मिन् गुणस्थाने कस्य संवर इति ॥ उच्यते । मिथ्यादर्शनकर्मोदयवशीकृत आत्मा मिथ्यादृष्टिः । तत्र मिथ्यादर्शनप्राधान्येन यत्कर्म आस्रवति तन्निरोधाच्छेषे सासादनसम्यग्दृष्ट्यादौ तत्संवरो भवति ॥ किंपुनस्तन्मिथ्यात्वं नपुंसकवेदनरकायुर्नरकगत्येकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिहुण्डसंस्थानासम्प्राप्तसृपाटिकासंहनननरकगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यातपस्थावरसूक्ष्मापर्याप्तकसाधारणशरीरसंज्ञकषोडशप्रकृतिलक्षणम् ॥ असंयमस्त्रिविधः । अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानोदयविकल्पात् । तत्प्रत्ययस्य कर्मणस्तदभावे संवरोऽवसेयः ॥ तद्यथा– निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानगृध्यनन्तानुबन्धिक्रोधमानमायालोभस्त्रीवेदतिर्यगायुस्तिर्यग्गतिचतुःसंस्थानचतुःसंहननतिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्योद्योताप्रशस्तविहायोगतिदुर्भगदुःस्वरानादेयनीचैर्गोत्रसंज्ञिकानां पञ्चविंशतिप्रकृतीनामनन्तानुबन्धिकषायोदयकृतासंयमप्रधानास्रवाणामेकेन्द्रियादयः सासादनसम्यग्दृष्ट्यन्ता बन्धकाः । तदभावे तासामुत्तरत्र संवरः ॥ अप्रत्याख्यानावरणक्रोधमानमायालोभमनुष्यायुर्मनुष्यगत्यौदारिकशरीरतदङ्गोपाङ्गवज्रर्षभनाराचसंहननमनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम्नां दशानां प्रकृतीनामप्रत्याख्यानकषायोदयकृतासंयमहेतुकानामेकेन्द्रियादयोऽसंयतसम्यग्दृष्ट्यन्ता बन्धकाः । तदभावादूर्ध्वं तासां संवरः ॥ सम्यङ्मिथ्यात्वगुणेनायुर्न बध्यते । प्रत्याख्यानावरणक्रोधमानमायालोभानां चतसृणां प्रकृतीनां प्रत्याख्यानकषायोदयकारणासंयमास्रवाणामेकेन्द्रियप्रभृतयः संयतासंयतावसाना बन्धकाः ॥ तदभावादुपरिष्टात्तासां संवरः ॥ प्रमादोपनीतस्य तदभावे निरोधः ॥ प्रमादेनापनीतस्य कर्मणः प्रमत्तसंयतादूर्ध्वं तदभावान्निरोधः प्रत्येतव्यः । किं पुनस्तदसद्वेद्यारतिशोकास्थिराशुभायशःकीर्तिविकल्पं ॥ देवायुर्बन्धारम्भस्य प्रमाद एव हेतुरप्रमादोऽपि तत्प्रत्या-

सन्नस्तदूर्ध्वं तस्य संवरः। कषाय एवास्रवो यस्य कर्मणो न प्रमादादिस्तस्य तन्निरोधे निरासोऽवसेयः । स च कषायः प्रमादादिविरहितस्तीव्रमध्यमजघन्यभावेन त्रिषु गुणस्थानेषु व्यवस्थितः । तत्रापूर्वकरणस्यादौ संख्येयभागे द्वे कर्मप्रकृती निद्राप्रचले बध्येते । तत ऊर्ध्वं संख्येयभागे त्रिंशत् प्रकृतयो देवगतिपञ्चेन्द्रियजातिवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणशरीरसमचतुरस्रसंस्थानवैक्रियिकाहारकशरीराङ्गोपाङ्गवर्णगन्धरसस्पर्शदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातोच्छ्वासप्रशस्तविहायोगतित्रसबादरपर्याप्तप्रत्येकशरीरस्थिरशुभसुभगसुस्वरादेयनिर्माणतीर्थकराख्या बध्यन्ते ॥ तस्यैव चरमसमये चतस्रः प्रकृतयो हास्यरतिभयजुगुप्सासंज्ञा बन्धमुपयान्ति ॥ ता एतास्तीव्रकषायास्रवास्तदभावान्निर्दिष्टाद्भागादूर्ध्वं संव्रियन्ते ॥ अनिवृत्तिबादरसाम्परायस्यादिसमयादारभ्य संख्येयेषु भागेषु पुंवेदक्रोधसञ्ज्वलनौ बध्येते ॥ तत ऊर्ध्वं शेषेषु संख्येयेषु भागेषु मानमायासञ्ज्वलनौ बन्धमुपगच्छतः ॥ तस्यैव चरमसमये लोभसंज्वलनो बन्धमेति । ता एताः प्रकृतयो मध्यमकषायास्रवास्तदभावे निर्दिष्टस्य भागस्योपरिष्टात्संवरमाप्नुवन्ति ॥ पञ्चानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां यशःकीर्तिरुच्चैर्गोत्रस्य पंचानामन्तरायाणां च मन्दकायास्रवाणां सूक्ष्मसाम्परायो बन्धकः । तदभावात्तदुत्तरत्र तेषां संवरः ॥ केवलेनैव योगेन सद्वेद्यस्योपशान्तकषायक्षीणकषायसयोगानां बन्धा भवति। तदभावादयोगकेवलिनस्तस्य संवरो भवति ॥

उक्तः संवरस्तद्धेदप्रतिपादनार्थमाह—

॥ स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरिषहजयचारित्रैः ॥२॥

यतः संसारकारणादात्मनो गोपनं भवति सा गुप्तिः । प्राणिपीडापरिहारार्थं सम्यगयनं समितिः । इष्टे स्थाने धत्ते इति

धर्मः । शरीरादीनां स्वभावानुचिन्तनमनुप्रेक्षा । क्षुदादिवेदनोत्पत्तौ कर्मनिर्जरार्थं सहनं परिषहः । परिषहस्य जयः परिषहजयः । चारित्रशब्द आदिसूत्रे व्याख्यातार्थः । एतेषां गुप्त्यादीनां संवरक्रियायाः साधकतमत्वात् करणनिर्देशः । संवरोऽधिकृतोऽपि स इति तच्छब्देन परामृश्यते गुप्त्यादिभिः साक्षात्सम्बन्धार्थः ॥ प्रयोजनमवधारणार्थं । स एष संवरो गुप्त्यादिभिरेव नान्येनोपायेनेति ॥ तेन तीर्थाभिषेकदीक्षाशीर्षोपहारदेवताराधनादयो निवर्तिता भवन्ति ॥ रागद्वेषमोहोपात्तस्य कर्मणोऽन्यथा निवृत्त्यभावात् ॥

संवरनिर्जराहेतुविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

॥ तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

तपो धर्मेऽन्तर्भूतमपि पृथगुच्यते उभयसाधनत्वख्यापनार्थं संवरं प्रति प्राधान्यप्रतिपादनार्थं च ॥ ननु च तपोऽभ्युदयाङ्गमिष्टम् देवेन्द्रादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वाभ्युपगमात्, कथं निर्जराङ्गं स्यादिति ॥ नैष दोषः– एकस्यानेककार्यदर्शनादग्निवत् । यथाऽग्निरेकोऽपि क्लेदनभस्माङ्गारादिप्रयोजन उपलभ्यते तथा तपोऽभ्युदयकर्मक्षयहेतुरित्यत्र को विरोधः ॥

संवरहेतुत्वादादावुद्दिष्टाया गुप्तेः स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥

योगो व्याख्यातः कायवाङ्मनःकर्म योग इत्यत्र । तस्य स्वेच्छाप्रवृत्तिनिवर्तनं निग्रहः । विषयसुखाभिलाषार्थप्रवृत्तिनिषेधार्थं सम्यग्विशेषणम् ॥ तस्मात् सम्यग्विशेषणाविशिष्टात् संक्लेशाप्रादुर्भावपरात्कायादियोगनिरोधे सति तन्निमित्तं कर्म नास्रवतीति संवरप्रसिद्धिरवगन्तव्या । सा त्रितयी कायगुप्तिर्वाग्गुप्तिर्मनोगुप्तिरिति ॥

तत्राशक्तस्य मुनेर्निरवद्यप्रवृत्तिख्यापनार्थमाह—

ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ५ ॥

सम्यगित्यनुवर्तते तेनेर्यादयो विशेष्यन्ते । सम्यगीर्या सम्यग्भाषा सम्यगेषणा सम्यगादाननिक्षेपौ सम्यगुत्सर्ग इति । ता एताः पंच समितयो विदितजीवस्थानादिविधेर्मुनेः प्राणिपीडा-परिहाराभ्युपाया वेदितव्याः ॥ तथा प्रवर्तमानस्यासँयमपरिणाम-निमित्तकर्मास्रवाभावात्सँवरो भवति ॥

तृतीयस्य सँवरहेतोर्धर्मस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ उत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते? आद्यं प्रवृत्तिनिग्रहार्थं, तत्रासमर्थानां प्रवृत्त्युपायप्रदर्शनार्थं द्वितीयम् । इदं पुनर्दशविधधर्माख्यानं समितिषु प्रवर्तमानस्य प्रमादपरिहारार्थं वेदितव्यम् । शरीरस्थिति-हेतुमार्गणार्थं परकुलान्युपगच्छतो भिक्षोर्दुष्टजनाक्रोशप्रहसनावज्ञा-ताडनशरीरव्यापादनादीनां सन्निधाने कालुष्यानुत्पत्तिः क्षमा ॥ जात्यादिमदावेशादभिमानाभावो मार्दवं माननिर्हरणम् ॥ योगस्या-वक्रता आर्जवम् ॥ प्रकर्षप्राप्तलोभान्निवृत्तिः शौचम् ॥ सत्सु प्रशस्तेषु जनेषु साधुवचनं सत्यमित्युच्यते ॥ ननु चैतद्भाषासमिता-वन्तर्भवति? नैष दोषः— समितौ प्रवर्तमानो मुनिः साधुष्व-साधुषु च भाषाव्यवहारं कुर्वन् हितं मितञ्च ब्रूयात् अन्यथा रागादनर्थदण्डदोषः स्यादिति वाक्समितिरित्यर्थः ॥ इह पुनः सन्तः प्रव्रजितास्तद्भक्ता वा एतेषु साधु सत्यं ज्ञानचारित्रलक्षणा-

---

१ उद्देशपरीक्षयोर्ग्रहणमादिशब्देन ॥

दिषु बह्वपि कर्तव्यमित्यनुज्ञायते, धर्मोपबृंहणार्थं ॥ समितिषु वर्तमानस्य प्राणीन्द्रियपरिहारस्संयमः ॥ कर्मक्षयार्थं तप्यत इति तपः । तदुत्तरत्र वक्ष्यमाणद्वादशविकल्पमवसेयम् ॥ संयतस्य योग्यं ज्ञानादिदानं त्यागः ॥ उपात्तेष्वपि शरीरादिषु संस्कारापोहाय ममेदमित्यभिसन्धिनिवृत्तिराकिञ्चन्यम् । नास्ति किंचनास्याकिंचनः तस्य भावः कर्म वा आकिंचन्यम् ॥ अनुभूताङ्गनास्मरणकथाश्रवणस्त्रीसंसक्तशयनासनादिवर्जनाद्ब्रह्मचर्यं परिपूर्णमवतिष्ठते ॥ स्वतन्त्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थो वा गुरुकुलावासो ब्रह्मचर्यम् ॥ दृष्टप्रयोजनपरिवर्जनार्थमुत्तमविशेषणम् ॥ तान्येव भाव्यमानानि धर्मव्यपदेशभाञ्जि स्वगुणप्रतिपक्षदोषसद्भावभावनाप्रणिहितानि संवरकारणानि भवन्ति ॥

आह क्रोधाद्यनुत्पत्तिः क्षमादिविशेषप्रत्यनीकालम्बनादित्युक्तं, तत्र कस्मात्क्षमादीनयमवलम्बते नान्यथा प्रवर्तत इत्युच्यते । यस्मात्तप्तायःपिण्डवत्क्षमादिपरिणतेनात्महितैषिणा कर्तव्याः—

॥ अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुच्यास्रवसंवरनिर्जरालोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यातत्त्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

इमानि शरीरेन्द्रियविषयोपभोगपरिभोगद्रव्याणि समुदायरूपाणि जलबुद्बुदवदनवस्थितस्वभावानि गर्भादिष्ववस्थाविशेषेषु सदोपलभ्यमानसंयोगविपर्ययाणि, मोहादत्राज्ञो नित्यतां मन्यते ॥ न किञ्चित्संसारे समुदितं ध्रुवमस्ति आत्मनो ज्ञानदर्शनोपयोगस्वभावादन्यदिति चिन्तनमनित्यतानुप्रेक्षा ॥ एवं ह्यस्य चिन्त-

---

१ प्राणव्यपरोपणषडिन्द्रियविषयपरिहरणं संयमः ॥

यतस्तेष्वभिष्वङ्गाभावाद् भुक्तोज्झितगन्धमाल्यादिष्विव वियोग-कालेऽपि विनिपातो नोत्पद्यते ॥ १ ॥

यथा— मृगशावस्यैकान्ते बलवता क्षुधितेनामिषैषिणा व्याघ्रेणाभिभूतस्य न किञ्चिच्छरणमस्ति— तथा जन्मजरामृत्युव्याधि-प्रभृतिव्यसनमध्ये परिभ्रमतो जन्तोः शरणं न विद्यते ॥ परिपुष्टमपि शरीरं भोजनं प्रति सहायीभवति न व्यसनोपनिपाते ॥ यत्नेन संचितोऽर्थोऽपि न भवान्तरमनुगच्छति ॥ संविभक्तसुखदुःखाः सुहृदोऽपि न मरणकाले परित्रायन्ते ॥ बान्धवाः समुदिताश्च रुजा परीतं न परिपालयन्ति ॥ अस्ति चेत्सुचरितो धर्मो व्यस-नमहार्णवे तारणोपायो भवति ॥ मृत्युना नीयमानस्य सहस्र-नयनादयोऽपि न शरणम् ॥ तस्माद्भवव्यसनसङ्कटे धर्म एव शरणं सुहृदर्थोऽप्यनपायी, नान्यत्किंचिच्छरणमिति भावना अशरणा-नुप्रेक्षा ॥ एवं ह्यस्याध्यवस्यतो नित्यमशरणोऽस्मीति भृशमु-द्विग्नस्य सांसारिकेषु भावेषु ममत्वनिरासो भवति ॥ भगवदर्ह-त्सर्वज्ञप्रणीत एव मार्गे प्रतिपन्नो भवति ॥ २ ॥

कर्मविपाकवशादात्मनो भवान्तरावाप्तिः संसारः । स पुर-स्तात्पंचविधपरिवर्तनरूपेण व्याख्यातः ॥ तस्मिन्ननेकयोनिकुल-कोटिबहुशतसहस्रसंकटे संसारे परिभ्रमन् जीवः कर्मयन्त्रानुप्रेरितः पिता भूत्वा भ्राता पुत्रः पौत्रश्च भवति । माता भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च भवति । स्वामी भूत्वा दासो भवति । दासो भूत्वा स्वाम्यपि भवति नट इव रङ्गे ॥ अथवा किं बहुना स्वयमात्मनः पुत्रो भवतीत्येवमादिसंसारस्वभावचिन्तनं संसारानुप्रेक्षा ॥ एवं ह्यस्य भावयतः संसारदुःखभयादुद्विग्नस्य ततो निर्वेदो भवति । निर्विण्णश्च संसारप्रहाणाय प्रतियतते ॥३॥

जन्मजरामरणानुवृत्तिमहादुःखानुभवं प्रति एक एवाहं न

कश्चिन्मे स्वः परो वा विद्यते । एक एव जायेऽहम् । एक एव म्रिये । न मे कश्चित् स्वजनः परजनो वा व्याधिजरामरणादीनि दुःखान्यपहरति । बन्धुमित्राणि स्मशानं नातिवर्तन्ते । धर्म एव मे सहायः सदा अनपायीति चिन्तनमेकत्वानुप्रेक्षा ॥ एवं ह्यस्य भावयतः स्वजनेषु प्रीत्यनुबन्धो न भवति । परजनेषु च द्वेषानुबन्धो नोपजायते । ततो निःसङ्गतामभ्युपगतो मोक्षायैव घटते ४

शरीरादन्यत्वचिन्तनमन्यत्वानुप्रेक्षा । तद्यथा बन्धं प्रत्येकत्वे सत्यपि लक्षणभेदादन्योऽहमैन्द्रियकं शरीरमनिन्द्रियोऽहमज्ञं शरीरं ज्ञोऽहमनित्यं शरीरं नित्योऽहमाद्यन्तवच्छरीरमनाद्यन्तोऽहं बहूनि मे शरीरशतसहस्राण्यतीतानि संसारे परिभ्रमतः । स एवाहमन्यस्तेभ्य इत्येवं शरीरादप्यन्यत्वं मे किमङ्ग ! पुनर्बाह्येभ्यः परिग्रहेभ्य इत्येवं ह्यस्य मनःसमादधानस्य शरीरादिषु स्पृहा नोत्पद्यते । ततस्तत्वज्ञानभावनापूर्वके वैराग्यप्रकर्षे सति आत्यन्तिकस्य मोक्षसुखस्याप्तिर्भवति ॥ ५ ॥

शरीरमिदमत्यन्ताशुचि शुक्रशोणितयोन्यशुचिसंवर्धितमवस्करवदशुचिभाजनं त्वङ्मात्रप्रच्छादितमतिपूतिरसनिष्यन्दिस्रोतोबिलमङ्गारवदात्मभावमाश्रितमप्याश्वेवापादयति । स्नानानुलेपनधूपप्रघर्षवासमाल्यादिभिरपि न शक्यमशुचित्वमपहर्तुमस्य । सम्यग्दर्शनादि पुनर्भाव्यमानं जीवस्यात्यन्तिकीं शुद्धिमाविर्भावयतीति तत्त्वतो भावनमशुचित्वानुप्रेक्षा ॥ एवं ह्यस्य संस्मरतः शरीरनिर्वेदो भवति । निर्विण्णश्च जन्मोदधितरणाय चित्तं समाधत्ते ॥ ६ ॥

आस्रवसंवरनिर्जराः पूर्वोक्ता अपि इहोपन्यस्यन्ते तद्गुणदोषभावनार्थं । तद्यथा– आस्रवा इहामुत्रापाययुक्ता महानदीस्रोतोवेगतीक्ष्णा इन्द्रियकषायाव्रतादयः । तत्रेन्द्रियाणि तावत्स्पर्शनादीनि वनगजवायसपन्नगपतङ्गहरिणादीन् व्यसनार्णवमवगाहयन्ति

तथा कषायादयोऽपीह वधबन्धपरिक्लेशादीन् जनयन्ति ॥ अमुत्र च नानागतिषु बहुविधदुःखप्रज्वलितासु भ्रमयन्तीत्येवमास्रवदोषानुचिन्तनमास्रवानुप्रेक्षा ॥ एवं ह्यस्य चिन्तयतः क्षमादिषु श्रेयत्वबुद्धिर्न प्रच्यवते ॥ सर्वे एते आस्रवदोषाः कूर्मवत्संवृतात्मनो न भवन्ति ॥ ७ ॥

यथा महार्णवे नावो विवरापिधाने सति क्रमात्स्रुतजलाभिप्लवे सति तदाश्रयाणां विनाशोऽवश्यंभावी, छिद्रापिधाने च निरुपद्रवमभिलषितदेशान्तरप्रापणं, तथा कर्मागमद्वारसंवरणे सति नास्ति श्रेयःप्रतिबन्ध इति संवरगुणानुचिन्तनं संवरानुप्रेक्षा ॥ एवं ह्यस्य चिन्तयतः संवरे नित्योद्युक्तता भवति । ततश्च निःश्रेयसपदप्राप्तिरिति ॥ ८ ॥

निर्जरा वेदनाविपाकजा इत्युक्तम् ॥ सा द्वेधा—अबुद्धिपूर्वा कुशलमूला चेति ॥ तत्र नरकादिषु गतिषु कर्मफलविपाकजा अबुद्धिपूर्वा सा अकुशलानुबन्धा ॥ परिषहजये कृते कुशलमूला सा शुभानुबन्धा निरनुबन्धा चेति ॥ इत्येवं निर्जराया गुणदोषभावनं निर्जरानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्यानुस्मरतः कर्मनिर्जरायै प्रवृत्तिर्भवति ॥ ९ ॥

लोकसंस्थानादिविधिर्व्याख्यातः ॥ समन्तादनन्तस्यालोकाकाशस्य बहुमध्यदेशभाविनो लोकस्य संस्थानादिविधिर्व्याख्यातः ॥ तत्स्वभावानुचिन्तनं लोकानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्याध्यवस्यतस्तत्त्वज्ञानविशुद्धिर्भवति ॥ १० ॥

एकस्मिन्निगोतशरीरे जीवाः सिद्धानामनन्तगुणाः, एवं सर्वलोको निरन्तरं निचितः स्थावरैरतस्तत्र त्रसता वालुकासमुद्रे पतिता वज्रसिकताकणिकेव दुर्लभा । तत्र च विकलेन्द्रियाणां भूयिष्ठत्वात्पञ्चेन्द्रियता गुणेषु कृतज्ञतेव कृच्छ्लभ्या । तत्र च

तिर्यक्षु पशुमृगपक्षिसरीसृपादिषु बहुषु सत्सु मनुष्यभावश्चतुष्पथे रत्नराशिरिव दुरासदः। तत्प्रच्यवे च पुनस्तदुपपत्तिर्दग्धतरुपुद्गलतद्भावोपपत्तिवद्दुर्लभा। तल्लाभे च देशकुलेन्द्रियसम्पन्नीरोगत्वान्युत्तरोत्तरतोऽतिदुर्लभानि॥ सर्वेष्वपि तेषु लब्धेषु सद्धर्मप्रतिलम्भो यदि न स्याद्व्यर्थं जन्म, वदनमिव दृष्टिविकलं। तमेवं कृच्छ्रलभ्यं धर्ममवाप्य विषयसुखे रञ्जनं भस्मार्थं चन्दनदहनमिव विफलम्॥ विरक्तविषयसुखस्य तु तपोभावनाधर्मप्रभावनासुखमरणादिलक्षणः समाधिर्दुरवापः॥ तस्मिन् सति बोधिलाभः फलवान् भवतीति चिन्तनं बोधिदुर्लभानुप्रेक्षा॥ एवं ह्यस्य भावयतो बोधिं प्राप्य प्रमादो न कदाचिदपि भवति॥ ११॥

अयं जिनोपदिष्टो धर्मोऽहिंसालक्षणः सत्याधिष्ठितो विनयमूलः क्षमाबलो ब्रह्मचर्यगुप्त उपशमप्रधानो नियतिलक्षणो निष्परिग्रहतालम्बनः। तस्यालाभादनादिसंसारे जीवाः परिभ्रमन्ति दुष्कर्मविपाकजं दुःखमनुभवन्तः॥ अस्य पुनः प्रतिलम्भे विविधाभ्युदयप्राप्तिपूर्विका निःश्रेयसोपलब्धिर्नियतेति चिन्तनं धर्मस्वाख्याततत्वानुप्रेक्षा। एवं ह्यस्य चिन्तयतो धर्मानुरागात्सदा प्रतियत्नपरो भवति॥ १२॥

एवमनित्यत्वाद्यनुप्रेक्षासन्निधाने उत्तमक्षमादिधारणान्महान्संवरो भवति॥ मध्ये अनुप्रेक्षावचनमुभयार्थम्॥ अनुप्रेक्षा हि भावयन्नुत्तमक्षमादींश्च प्रतिपालयति। परीषहाँश्च जेतुमुत्सहते॥

के पुनस्ते परिषहाः किमर्थं वा सह्यन्त इतीदमाह—

॥ मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिषोढव्याः परिषहाः ८

संवरस्य प्रकृतत्वात्तेन मार्गो विशिष्यते। संवरमार्ग इति॥ तदच्यवनार्थं निर्जरार्थं च परिषोढव्याः परिषहाः। क्षुत्पिपासादि-

सहनम्। जिनोपदिष्टान्मार्गादप्रच्यवमानास्तन्मार्गपरिक्रमणपरिचयेन कर्मागमद्वारं सँवृण्वन्त औपक्रमिकं कर्मफलमनुभवन्तः क्रमेण निर्जीर्णकर्माणो मोक्षमाप्नुवन्ति ॥

तत्स्वरूपसंख्यासम्प्रतिपत्यर्थमाह–

॥ क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्याशय्याक्रोशवधयाचनालाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानादर्शनानि ॥ ९ ॥

क्षुदादयो वेदनाविशेषा द्वाविंशतिः। एतेषां सहनं मोक्षार्थिना कर्तव्यम् ॥ तद्यथा–भिक्षोर्निरवद्याहारगवेषिणस्तदलाभे ईषल्लाभे च अनिवृत्तवेदनस्याकाले अदेशे च भिक्षां प्रति निवृत्तेच्छस्यावश्यकपरिहाणिं मनागप्यसहमानस्य स्वाध्यायध्यानभावनापरस्य बहुकृत्वः स्वकृतपरकृतानशनावमोदर्यस्य नीरसाहारस्य तप्तभ्राष्ट्रपतितजलबिन्दुकतिपयवत्सहसा परिशुष्कपानस्योदीर्णक्षुद्वेदनस्यापि सतो भिक्षालाभादलाभमधिकगुणं मन्यमानस्य क्षुद्बाधां प्रत्यचिन्तनं क्षुद्विजयः ॥ १ ॥

जलस्नानावगाहनपरिषेकपरित्यागिनः पतत्रिवदनियतासनावसथस्यातिलवणस्निग्धरूक्षविरुद्धाहारग्रैष्मातपपित्तज्वरानशनादिभिरुदीर्णां शरीरेन्द्रियोन्माथिनीं पिपासां प्रत्यनाद्रियमाणप्रतिकारस्य पिपासानलशिखां धृतिनवमृद्घटपूरितशीतलसुगन्धिसमाधिवारिणा प्रशमयतः पिपासासहनं प्रशस्यते ॥२॥

परित्यक्तप्रच्छादनस्य पक्षिवदनवधारितालयस्य वृक्षमूलपथिशिलातलादिषु हिमानीपतनशीतलानिलसम्पाते तत्प्रतिकारप्राप्तिं प्रति निवृत्तेच्छस्य पूर्वानुभूतशीतप्रतिकारहेतुवस्तुनामस्मरतो ज्ञानभावनागर्भागारे वसतः शीतवेदनासहनं परिकीर्त्यते ॥ ३ ॥

निवाते निर्जले ग्रीष्मरविकिरणपरिशुष्कपतितपर्णव्यपेतच्छायातरुण्यटव्यन्तरे यदृच्छयोपनिपतितस्यानशनाद्यभ्यन्तरसाधनोत्पादितदाहस्य दवाग्निदाहपरुषवातातपजनितगलतालुशोषस्य तत्प्रतिकारहेतून् बहूननुभूतानचिन्तयतः प्राणिपीडापरिहारावहितचेतसश्चारित्ररक्षणमुष्णसहनमित्युपवर्ण्यते ॥४॥

दंशमशकग्रहणमुपलक्षणं । यथा काकेभ्यो रक्ष्यतां सर्पिरिति उपघातोपलक्षणं काकग्रहणं, तेन दंशमशकमक्षिकापिशुकपुत्तिकामत्कुणकीटपिपीलिकावृश्चिकादयो गृह्यन्ते ॥ तत्कृतां बाधामप्रतिकारां सहमानस्य तेषां बाधां त्रिधाऽप्यकुर्वाणस्य निर्वाणप्राप्तिमात्रसंकल्पप्रावरणस्य तद्वेदनासहनं दंशमशकपरिषहक्षमेत्युच्यते ॥ ५ ॥

जातरूपवन्निष्कलङ्कजातरूपधारणमशक्यप्रार्थनीयं याचनरक्षणहिंसनादिदोषविनिर्मुक्तं निष्परिग्रहत्वान्निर्वाणप्राप्तिं प्रत्येकं साधनमनन्यबाधनं नाग्न्यं बिभ्रतो मनोविक्रियाविप्लुतिविरहात् स्त्रीरूपाण्यत्यन्ताशुचिकुणपरूपेण भावयतो रात्रिन्दिवं ब्रह्मचर्यमखण्डमातिष्ठमानस्याचेलव्रतधारणमनवद्यमवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

सँयतस्येन्द्रियेष्टविषयसम्बधं प्रति निरुत्सुकस्य गीतनृत्यवादित्रादिविरहितेषु शून्यागारदेवकुलतरुकोटरशिलागुहादिषु स्वाध्यायध्यानभावनारतिमास्कन्दतो दृष्टश्रुतानुभूतरतिस्मरणतत्कथाश्रवणकामशरप्रवेशनिर्विवरहृदयस्य प्राणिषु सदासदयस्यारतिपरिषहजयोऽवसेयः ॥ ७ ॥

एकान्तेष्वारामभवनादिप्रदेशेषु नवयौवनमदाविभ्रममदिरापानप्रमत्तासु प्रमदासु बाधमानासु कूर्मवत्संहृतेन्द्रियहृदयविकारस्य ललितस्मितमृदुकथितसविलासवीक्षणप्रहसनपदमन्थरगमनमन्मथशरव्यापारविफलीकरणस्य स्त्रीबाधापरिषहसहनमवगन्तव्यम् ॥ ८ ॥

दीर्घकालमुषितगुरुकुलब्रह्मचर्यस्याधिगतबन्धमोक्षपदार्थतत्त्वस्य सँयमायतनभक्तिहेतोर्देशान्तरातिथेर्गुरुणाऽभ्यनुज्ञातस्य पवनवन्निःसङ्गतामङ्गीकुर्वतो बहुशोऽनशनावमोदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागादिबाधापरिक्रान्तकायस्य देशकालप्रमाणोपेतमध्वगमनं सँयमविरोधि परिहरतो निराकृतपादावरणस्य परुषशर्कराकण्टकादिव्यथनजातचरणखेदस्यापि सतः पूर्वोचितयानवाहनादिगमनमस्मरतो यथाकालमावश्यकापरिहाणिमास्कन्दतश्चर्यापरिषहसहनमवसेयम् ॥ ९ ॥

स्मशानोद्यानशून्यायतनगिरिगुहागव्हरादिष्वनभ्यस्तपूर्वेषु निवसत आदित्यस्वेन्द्रियज्ञानप्रकाशपरीक्षितप्रदेशे प्रकृतनियमक्रियस्य निषद्यां नियमितकालामास्थितवतः सिंहव्याघ्रादिविविधभीषणध्वनिश्रवणान्निवृत्तभयस्य चतुर्विधोपसर्गसहनादप्रच्युतमोक्षमार्गस्य वीरासनोत्कुटिकाद्यासनादविचलितविग्रहस्य तत्कृतबाधासहनं निषद्यापरिषहविजय इति निश्चीयते ॥ १० ॥

स्वाध्यायध्यानाध्वश्रमपरिखेदितस्य मौहूर्तिकीं खरविषमप्रचुरशर्कराकपालसङ्कटादिशीतोष्णेषु भूमिप्रदेशेषु निद्रामनुभवतो यथाकृतैकपार्श्वदण्डायितादिशायिनः प्राणिबाधापरिहाराय पतितदारुवद्व्यपगतासुवदपरिवर्तमानस्य ज्ञानपरिभावनावहितचेतसोऽनुष्ठितव्यन्तरादिविविधोपसर्गादप्यचलितविग्रहस्यानियमितकालां तत्कृतबाधां क्षममाणस्य शय्यापरिषहक्षमा कथ्यते ॥ ११ ॥

मिथ्यादर्शनोद्वृत्तामर्षपरुषावज्ञानिन्दासभ्यवचनानि[1] क्रोधाग्निशिखाप्रवर्धनानि शृण्वतोऽपि तदर्थेष्वसमाहितचेतसः सहसा तत्प्रतिकारं कर्तुमपि शक्नुवतः पापकर्मविपाकमभिचिन्तयतस्तान्याकर्ण्य तपश्चरणभावनापरस्य कषायविषलवमात्रस्याप्यनवकाशमात्महृदयं कुर्वत आक्रोशपरिषहसहनमवधार्यते ॥ १२ ॥

---

१ परुषवचनावज्ञावचननिन्दावचनासभ्यवचनानीति सम्बन्धः ॥

निशितविशसनमुशलमुद्गरादिप्रहरणताडनपीडनादिभिर्व्यापाद्यमानशरीरस्य व्यापादकेषु मनागपि मनोविकारमकुर्वतो मम पुराकृतदुष्कर्मफलमिदमिमे वराकाः किं कुर्वन्ति, शरीरमिदं जलबुद्बुदवद्विशरणस्वभावं व्यसनकारणमेतैर्व्याबाध्यते, संज्ञानदर्शनचारित्राणि मम न केनचिदुपहन्यन्ते इति चिन्तयतो वासितक्षणचन्दनानुलेपनसमदर्शिनो वधपरिषहक्षमा मन्यते ॥१३॥

बाह्याभ्यन्तरतपोऽनुष्ठानपरस्य तद्भावनावशेन निस्सारीकृतमूर्तेः पटुतपनतापनिष्पीतसारतरोरिव विरहितच्छायस्य त्वगस्थिशिराजालमात्रतनुयन्त्रस्य प्राणवियोगे सत्यप्याहारवसतिभेषजादीनि दीनाभिधानमुखवैवर्ण्याङ्गसञ्ज्ञादिभिरयाचमानस्य भिक्षाकालेऽपि विद्युदुद्योतवत् दुरुपलक्ष्यमूर्तेर्याचनापरिषहसहनमवसीयते ॥ १४ ॥

वायुवदसङ्गादनेकदेशचारिणोऽभ्युपगतैककालसम्भोजनस्य वाचंयमस्य तत्समितस्य वा सकृत्स्वतनुदर्शनमात्रतन्त्रस्य पाणिपुटमात्रपात्रस्य बहुषु दिवसेषु च गृहेषु भिक्षामनवाप्याप्यसंक्लिष्टचेतसो दातृविशेषपरीक्षानिरुत्सुकस्य लाभादप्यलाभो मे परमं तप इति सन्तुष्टस्यालाभविजयोऽवसेयः ॥ १५ ॥

सर्वाशुचिनिधानमिदमनित्यमपरित्राणमिति शरीरे निःसङ्कल्पत्वाद्विगतसंस्कारस्य गुणरत्नभाण्डसञ्चयप्रवर्धनसंरक्षणसन्धारणकारणत्वादभ्युपगतस्थितिविधानस्याक्षम्रक्षणवद्व्रणालेपनवद्वा बहूपकारमाहारमभ्युपगच्छतो विरुद्धाहारपानसेवनावैषम्यजनितवाता-

---

१ तदुक्तम्- अज्ञानभावादशुभाशयाद्वा । करोति चेत्कोऽपि नरः खलत्वम् ॥ तथाऽपि सद्भिः शुभमेव चिन्त्यं । न मथ्यमानेऽप्यमृतं विषं हि ॥ १ ॥ अन्यच्च- आक्रुष्टोऽहं हतो नैव हतो वा न द्विधा कृतः । मारितो न हतो धर्मो मदीयोऽनेन बन्धुना ॥२॥

२ निर्मलत्वात् ॥

दिविकाररोगस्य युगपदनेकशतसंख्याव्याधिप्रकोपे सत्यपि तद्वश-वर्तितां विजहतो जल्लौषधिप्राप्त्याद्यनेकतपोविशेषर्द्धियोगे सत्यपि शरी-रनिस्स्पृहत्वात्तत्प्रतिकारानपेक्षिणो रोगपरिषहसहनमवगन्तव्यम् १६

तृणग्रहणमुपलक्षणं कस्यचिद्व्यथनदुःखकारणस्य। तेन शुष्कतृणपरुषशर्कराकण्टकनिशितमृत्तिकाशूलादिव्यथनकृतपादवेदना-प्राप्तौ सत्यां तत्राप्रणिहितचेतसश्चर्याशय्यानिषद्यासु प्राणिपीडापरि-हारे नित्यमप्रमत्तचेतसस्तृणादिस्पर्शबाधापरिषहविजयो वेदितव्यः १७

अप्कायिकजन्तुपीडापरिहारायामरणादस्नानव्रतधारिणः पटु-रविकिरणप्रतापजनितप्रस्वेदात्तपवनानीतपांसुनिचयस्य सिध्मकच्छ्-दद्रूदीर्णकण्डूयायामुत्पन्नायामपि कण्डूयनविमर्दनसङ्घट्टनविवर्जित-मूर्तेः स्वगतमलोपचयपरमलापचययोरसंकल्पितमनसः संज्ञानचारित्र-विमलसलिलप्रक्षालनेन कर्ममलपङ्कजालनिराकरणाय नित्यमुद्यतमते-र्मलपीडासहनमाख्यायते केशलुञ्चासंस्काराभ्यामुत्पन्नखेदसहनं मल-सामान्यसहनेऽन्तर्भवतीति न पृथगुक्तम् ॥ १८ ॥

सत्कारः पूजाप्रशंसात्मकः। पुरस्कारो नाम क्रियारम्भा-दिष्वग्रतः कारणमामन्त्रणं वा, तत्रानादरोऽपि क्रियते ! चिरोषित-ब्रह्मचर्यस्य महातपस्विनः स्वपरसमयनिर्णयज्ञस्य बहुकृत्वः परवादि-विजयिनः प्रणामभक्तिसम्भ्रमासनप्रदानादीनि मे न कश्चित्करोति! मिथ्यादृष्टय एवातीवभक्तिमन्तः किञ्चिदजानन्तमपि सर्वज्ञसम्भा-वनया सम्मान्य स्वसमयप्रभावनं कुर्वंति! व्यन्तरादयः पुरा अत्युग्रतपसां प्रत्यग्रपूजां निर्वर्तयन्तीति मिथ्या श्रुतिर्यदि न स्या-दिदानीं कस्मान्मादृशां न कुर्वन्तीति दुष्प्रणिधानविरहिताचित्तस्य सत्कारपुरस्कारपरिषहविजयः प्रतिज्ञायते ॥ १९ ॥

---

१ ममाङ्गे मलं वर्तते, अस्य भिक्षोरङ्गे कीदृशं नैर्मल्यं वर्तते इति॥

अङ्गपूर्वप्रकीर्णकविशारदस्य शब्दन्यायाध्यात्मनिपुणस्य मम पुरस्तादितरे भास्करप्रभाभिभूतखद्योतोद्योतवन्नितरां नावभासन्त इति विज्ञानमदनिरासः प्रज्ञापरिषहजयः प्रत्येतव्यः॥ २० ॥

अज्ञोऽयं न वेत्ति पशुसम इत्येवमाद्यवक्षेपवचनं सहमानस्य परमदुश्चरतपोऽनुष्ठायिनो नित्यमप्रमत्तचेतसो मेऽद्यत्वेऽपि विज्ञानातिशयो नोत्पद्यत इति अनभिसन्दधतोऽज्ञानपरिषहजयोऽवगन्तव्यः ॥ २१ ॥

परमवैराग्यभावनाशुद्धहृदयस्य विदितसकलपदार्थतत्त्वस्यार्हदायतनसाधुधर्मपूजकस्य चिरन्तनप्रव्रजितस्याद्यापि मे ज्ञानातिशयो नोत्पद्यते! महोपवासाद्यनुष्ठायिनां प्रातिहार्यविशेषाः प्रादुरभूवन्निति प्रलापमात्रमनर्थकेयं प्रव्रज्या! विफलं व्रतपरिपालनमित्येवमसमादधानस्य दर्शनविशुद्धियोगाददर्शनपरिषहसहनमवसातव्यम् ॥ २२॥

एवं परिषहान् सहमानस्यासंक्लिष्टचेतसो रागादिपरिणामास्रवनिरोधान्महान्संवरो भवति ॥

आह किमिमे परिषहाः सर्वे संसारमहाटवीमतिक्रमितुमभ्युद्यतमभिद्रवन्ति उत कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—अमी व्याख्यातलक्षणाः क्षुदादयश्चारित्रान्तराणि प्रतिभाज्या नियमेन पुनरनयोः प्रत्येतव्याः—

॥ सूक्ष्मसाम्परायछद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याशय्यावधालाभरोगतृणस्पर्शमलप्रज्ञाज्ञानानि। चतुर्दश इति वचनादन्येषां परिषहाणामभावो वेदितव्यः॥ आह युक्तं तावद्वीतरागच्छद्मस्थे मोहनीयाभावाद्वक्ष्यमाणनाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याऽऽक्रोशयाचनासत्कारपुरस्कारादर्शनानि तत्कृताष्टपरिषहाभावाच्चतुर्दशनियमवचनम्। सूक्ष्मसाम्पराये तु मोहोदयसद्भावाच्चतुर्दशेति नियमो नोपपद्यत इति। तदयुक्तम्। सन्मात्रत्वात् ॥

तत्र हि केवललोभसञ्ज्वलनकषायोदयः सोऽप्यतिसूक्ष्मः ।। ततो वीतरागछद्मस्थकल्पत्वाच्चतुर्दशेति नियमस्तत्रापि युज्यते ।। ननु मोहोदयसहायाभावान्मन्दोदयत्वाच्च क्षुदादिवेदनाभावात्तत्सहनकृत-परिषहव्यपदेशो न युक्तिमवतरति ।। तन्न— किं कारणम् । शक्ति-मात्रस्य विवक्षितत्वात् । सर्वार्थसिद्धिदेवस्य सप्तमपृथिवीगमन-सामर्थ्यव्यपदेशवत् ।।

आह यदि शरीरवत्यात्मनि परिषहसान्निधानं प्रतिज्ञायते अथ भगवति उत्पन्नकेवलज्ञाने कर्मचतुष्टयफलानुभवनवशवर्तिनि कियन्त उपनिपतन्तीत्यत्रोच्यते ।। तस्मिन्पुनः—

।। एकादश जिने ।। ११ ।।

निरस्तघातिकर्मचतुष्टये जिने वेदनीयसद्भावात्तदाश्रया एका-दशपरिषहाः सन्ति ।। ननु मोहनीयोदयसहायाभावात्क्षुदादिवेदनाभावे परिषहव्यपदेशो न युक्तः । सत्यमेवमेतत्- वेदनाभावेऽपि द्रव्यकर्म-सद्भावापेक्षया परिषहोपचारः क्रियते । निरवशेषनिरस्तज्ञानावरणे युगपत्सकलपदार्थावभासिकेवलज्ञानातिशये चिन्तानिरोधाभावेऽपि तत्फलकर्मनिर्हरणफलापेक्षया ध्यानोपचारवत् । अथवा- एकादश जिने न सन्तीति वाक्यशेषः कल्पनीयः सोपस्कारत्वात्सूत्राणां । विकल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्याधीन इत्युपगमात् । मोहोदयस-हायीकृतक्षुदादिवेदनाभावात् ।।

आह यदि सूक्ष्मसाम्परायादिषु व्यस्ता परिषहाः अथ समस्ताः क्वेति—

।। बादरसाम्पराये सर्वे ।। १२ ।।

साम्परायः कषायः बादरः साम्परायो यस्य स बादरसाम्पराय इति ।। नेदं गुणस्थानविशेषग्रहणम् । किं तर्हि

अर्थनिर्देशः ।। तेन प्रमत्तादीनां सँयतानां ग्रहणं ।। तेषु हि अक्षीणकषायदोषत्वात्सर्वे सम्भवन्ति ।। कस्मिन् पुनश्चारित्रे सर्वेषां सम्भवः ? । सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसँयमेष्वन्यतमे सर्वेषां सम्भवः ।।

आह गृहीतमेतत्परिषहाणां स्थानविशेषावधारणं, इदं तु न विद्मः कस्याः प्रकृतेः कः कार्यं इत्यत्रोच्यते—

॥ ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने ॥ १३ ॥

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तं—ज्ञानावरणे सत्यज्ञानपरिषह उपपद्यते, प्रज्ञापरिषहः पुनस्तदपाये भवतीति कथं ज्ञानावरणे स्यादित्यत्रोच्यते—क्षायोपशमिकी प्रज्ञा अन्यस्मिन् ज्ञानावरणे सति मदं जनयति । न सकलावरणक्षये इति ज्ञानावरणे सतीत्युपपद्यते ।।

पुनरपरयोः परिषहयोः प्रकृतिविशेषनिर्देशार्थमाह—

॥ दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥

यथासंख्यमभिसम्बन्धः । दर्शनमोहे अदर्शनपरिषहः लाभान्तराये अलाभपरिषह इति ।।

आह यद्याद्ये मोहनीयभेदे एकः परिषहः, अथ द्वीतीयस्मिन् कति भवन्तीत्यत्रोच्यते—

॥ चरित्रमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनासत्कारपुरस्काराः ॥ १५ ॥

पुंवेदोदयादिनिमित्तत्वान्नाग्न्यादिपरिषहाणां मोहोदयनिमित्तत्वं प्रतिपद्यामहे । निषद्यापरिषहस्य कथम् ? तत्रापि प्राणिपीडाप-

---

१ अक्षीणाशयत्वादित्यप्यन्यः पाठः ॥

रिहारार्थत्वात् । मोहोदये सति प्राणिपीडापरिणामः सञ्जायत इति ॥

अवशिष्टपरिषहप्रकृतिविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

॥ वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

उक्ता एकादश परिषहाः । तेभ्योऽन्ये शेषा वेदनीये सति भवन्तीति वाक्यशेषः ॥ के पुनस्ते? क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलपरिषहाः ॥

आह व्याख्यातनिमित्तलक्षणविकल्पाः प्रत्यात्मनि प्रादुर्भवन्तः कति युगपदवतिष्ठन्त इत्यत्रोच्यते—

॥ एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नैकान्नविंशतेः १७

आङभिविध्यर्थः । तेन एकोनविंशतिरपि क्वचित् युगपत्सम्भवतीत्यवगम्यते । तत्कथमिति चेदुच्यते— शीतोष्णपरिषहयोरेकः शय्यानिषद्याचर्याणामन्यतम एव भवति एकस्मिन्नात्मनि ॥ कुतः? विरोधात् ॥ तत्त्रयाणामपगमे युगपदेकात्मनीतरेषां सम्भवादेकोनविंशतिविकल्पा बोद्धव्याः ॥ ननु प्रज्ञाज्ञानयोरपि विरोधाद्युगपदसम्भवः? । श्रुतज्ञानापेक्षया प्रज्ञापरिषहः अवधिज्ञानापेक्षया अज्ञानपरिषह इति नास्ति विरोधः ॥

आह उक्ता गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरिषहजयाः संवरहेतवः पञ्च । संवरहेतुश्चारित्रसञ्ज्ञो वक्तव्य इति तद्भेदप्रदर्शनार्थमुच्यते—

॥ सामायिकच्छेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्पराययथाख्यातमिति चारित्रम् ॥ १८ ॥

अत्र चोद्यते— दशविधे धर्मे सँयम उक्तः स एव

---

१ प्राणिपीडापरिहारसद्भावे मोहनीयनिमित्तत्व कथमित्याशङ्कायामाह ॥ चारित्रमोहोदये सति ॥ २ ज्ञानावरणादि ॥

चारित्रमिति पुनर्ग्रहणमनर्थकमिति ॥ नानर्थकम् - धर्मेऽन्तर्भूतमपि चारित्रमन्ते गृह्यते मोक्षप्राप्तेः साक्षात्कारणमिति ज्ञापनार्थम् ॥ सामायिकमुक्तं । क ? दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकमित्यत्र ॥ तद्द्विविधम्— नियतकालमनियतकालञ्च । स्वाध्यायादि नियतकालम् । ईर्यापथाद्यनियतकालम् ॥ प्रमादकृतानर्थप्रबन्धविलोपे सम्यक्प्रतिक्रिया छेदोपस्थापना, विकल्पनिवृत्तिर्वा ॥ परिहरणं परिहारः प्राणिवधान्निवृत्तिः । तेन विशिष्टा शुद्धिर्यस्मिंस्तत्परिहारविशुद्धिचारित्रम् ॥ अतिसूक्ष्मकषायत्त्वात्सूक्ष्मसाम्परायचारित्रम् ॥ मोहनीयस्य निरवशेषस्योपशमात्क्षयाच्च आत्मस्वभावावस्थापेक्षालक्षणं यथाख्यातचारित्रमित्याख्यायते ॥ पूर्वचारित्रानुष्ठायिभिराख्यातं न तत्प्राप्तं प्राङ्मोहक्षयोपशमाभ्यामित्यथाख्यातम् ॥ अथशब्दस्यानन्तरार्थवर्तित्वान्निरवशेषमोहक्षयोपशमानन्तरमाविर्भवतीत्यर्थः ॥ तथाऽऽख्यातमिति वा यथात्मस्वभावोऽवस्थितस्तथैवाख्यातत्वात् ॥ इतिशब्दः परिसमाप्तौ द्रष्टव्यः ॥ ततो यथाख्यातचारित्रात्सकलकर्मक्षयपरिसमाप्तिर्भवतीति ज्ञाप्यते ॥ सामायिकादीनामानुपूर्व्यवचनमुत्तरोत्तरगुणप्रकर्षज्ञापनार्थम् ॥

आह उक्तं चारित्रं तदनन्तरमुद्दिष्टं यत् तपसा निर्जरा चेति तस्येदानीं तपसो विधानं कर्तव्यमित्यत्रोच्यते। तत् द्विविधम् बाह्यमभ्यन्तरं च ॥ तत्प्रत्येकं षड्विधम् ॥ तत्र बाह्यभेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ अनशनावमोदर्यवृत्तिपरिसङ्ख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यासनकायक्लेशा बाह्यं तपः ॥ १९ ॥

दृष्टफलानपेक्षं संयमप्रसिद्धिरागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्त्यर्थमनशनम् ॥ संयमप्रजागरदोषप्रशमसन्तोषस्वाध्यायादिसुख-

सिध्यर्थमवमोदर्यम् ॥ भिक्षार्थिनो मुनेरेकागारादिविषयसङ्कल्पचित्तावरोधो वृत्तिपरिसंख्यानमाशानिवृत्त्यर्थमवगन्तव्यम् ॥ इन्द्रियदर्पनिग्रहनिद्राविजयस्वाध्यायसुखसिध्यर्थो घृतादिवृष्यरसपरित्यागश्चतुर्थं तपः ॥ शून्यागारादिषु विविक्तेषु जन्तुपीडाविरहितेषु सँयतस्य शय्यासनमाबाधात्ययब्रह्मचर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिध्यर्थं कर्तव्यमिति पञ्चमं तपः ॥ आतपस्थानं वृक्षमूलनिवासो निरावरणशयनं बहुविधप्रतिमास्थानमित्येवमादिः कायक्लेशः षष्ठं तपः ॥ तत्किमर्थम्? देहदुःखतितिक्षासुखानभिष्वङ्गप्रवचनप्रभावनाद्यर्थम् ॥ परिषहस्यास्य च को विशेषः— यदृच्छयोपनिपतितः परिषहः । स्वयंकृतः कायक्लेशः ॥ बाह्यत्वमस्य कुतः— बाह्यद्रव्यापेक्षत्वात्परप्रत्यक्षत्वाच्च बाह्यत्वम् ॥ अभ्यन्तरतपोभेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् ॥ २० ॥

कथमस्याभ्यन्तरत्वम् । मनोनियमनार्थत्वात् ॥ प्रमाददोषपरिहारः प्रायश्चित्तम् ॥ पूज्येष्वादरो विनयः ॥ कायचेष्टया द्रव्यान्तरेण चोपासनं वैयावृत्त्यम् ॥ ज्ञानभावनाऽऽलस्यत्यागः स्वाध्यायः ॥ आत्माऽऽत्मीयसङ्कल्पत्यागो व्युत्सर्गः ॥ चित्तविक्षेपत्यागो ध्यानम् ॥ तद्भेदप्रतिपादनार्थमाह—

॥ नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदा यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥ २१ ॥

यथाक्रममिति वचनान्नवभेदं प्रायश्चित्तम् ॥ विनयश्चतुर्विधः ॥ वैयावृत्यं दशविधम् ॥ स्वाध्यायः पञ्चविधः ॥ द्विविधो व्युत्सर्ग इत्यभिसम्बध्यते ॥ प्राग्ध्यानादिति वचनं ध्यनास्य बहुवक्तव्यत्वात्पश्चाद्वक्ष्यत इति ॥ आद्यस्य भेदस्वरूपनिर्ज्ञानार्थमाह—

॥ आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहारोपस्थापनाः ॥ २२ ॥

तत्र गुरवे प्रमादनिवेदनं दशदोषविवर्जितमालोचनम् ॥ आकम्पिय अणुमाणिय जं दिट्ठं बादरं च सुहुमं च ॥ छण्हं सद्दा उलयं बहुजण अवत्तसस्से वि ॥ १ ॥ इति दस दोसा ॥ मिथ्यादुष्कृताभिधानादभिव्यक्तप्रतिक्रियं प्रतिक्रमणम् ॥ संसर्गे सति विशोधनात्तदुभयम् ॥ संसक्तान्नपानोपकरणादिविभजनं विवेकः ॥ कायोत्सर्गादिकरणं व्युत्सर्गः ॥ अनशनावमोदर्यादिलक्षणं तपः ॥ दिवसपक्षमासादीनां प्रव्रज्याहापनं छेदः ॥ पक्षमासादिविभागेन दूरतः परिवर्जनं परिहारः ॥ पुनर्दीक्षाप्रापणमुपस्थापना ॥

विनयविकल्पप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः ॥ २३ ॥

विनय इत्यधिकारेणाभिसम्बन्धः क्रियते ॥ ज्ञानविनयो दर्शनविनयश्चारित्रविनय उपचारविनयश्चेति ॥ सबहुमानं मोक्षार्थं ज्ञानग्रहणाभ्यासस्मरणादिर्ज्ञानविनयः । शङ्कादिदोषविरहितं तत्त्वार्थश्रद्धानं दर्शनविनयः । तत्त्वतश्चारित्रसमाहितचित्तता चारित्रविनयः । प्रत्यक्षेष्वाचार्यादिष्वभ्युत्थानाभिगमनाञ्जलिकरणादिरुपचारविनयः, परोक्षेष्वपि कायवाङ्मनोऽभिरञ्जलिक्रिया गुणसङ्कीर्तनानुस्मरणादिः ॥

वैयावृत्यभेदप्रतिपादनार्थमाह—

॥ आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्षग्लानगणकुलसङ्घसाधुमनोज्ञानाम् ॥ २४ ॥

वैयावृत्त्यं दशधा भिद्यते । कुतः । विषयभेदात् ॥ आचार्यवैवृत्त्यमुपाध्यायवैयावृत्त्यमित्यादि ॥ तत्र आचरन्ति

तस्माद्व्रतानीत्याचार्यः । मोक्षार्थं शास्त्रमुपेत्य तस्मादधीयत इत्युपाध्यायः । महोपवासाद्यनुष्ठायी तपस्वी ॥ शिक्षाशीलः शैक्षः ॥ रुजादिक्लिष्टशरीरो ग्लानः ॥ गणः स्थविरसन्ततिः ॥ दीक्षकाचार्यशिष्यसन्ततयः कुलम् । चातुर्वर्ण्यश्रवणनिवहः सङ्घः ॥ चिरप्रव्राजितः साधुः ॥ मनोज्ञो लोकसम्मतः ॥ तेषां व्याधिपरिषहमिथ्यात्वाद्युपनिपाते कायचेष्टया द्रव्यान्तरेण वा तत्प्रतिकारो वैयावृत्त्यं समाध्याध्यानविचिकित्साभावप्रवचनवात्सल्याद्यभिव्यक्त्यर्थं ॥

स्वाध्यायविकल्पविज्ञापनार्थमाह—

॥ वाचनाप्रच्छनाऽनुप्रेक्षाऽऽम्नायधर्मोपदेशाः ॥ २५ ॥

निरवद्यग्रन्थार्थोभयप्रदानं वाचना । संशयच्छेदाय निश्चितबलाधानाय वा परानुयोगः प्रच्छना । अधिगतार्थस्य मनसाऽऽभ्यासोऽनुप्रेक्षा । घोषशुद्धं परिवर्तनमाम्नायः ॥ धर्मकथाद्यनुष्ठानं धर्मोपदेशः । स एष पञ्चविधः स्वाध्यायः किमर्थः । ? प्रज्ञातिशयः प्रशस्ताध्यवसायः परमसंवेगस्तपोवृद्धिरतिचारविशुद्धिरित्येवमाद्यर्थः ॥ व्युत्सर्गभेदनिर्ज्ञानार्थमाह—

॥ बाह्याभ्यन्तरोपध्योः ॥ २६ ॥

व्युत्सर्जनं व्युत्सर्गस्त्यागः । स द्विविधः— बाह्योपधित्यागोऽभ्यन्तरोपधित्यागश्चेति ॥ अनुपात्तं वास्तुधनधान्यादि बाह्योपधिः । क्रोधादिरात्मभावोऽभ्यन्तरोपधिः ॥ कायत्यागश्च नियतकालो यावज्जीवं वाऽभ्यन्तरोपधित्याग इत्युच्यते । स किमर्थः ? निस्सङ्गत्वनिर्भयत्वजीविताशाव्युदासाद्यर्थः ॥

यद्बहुवक्तव्यं ध्यानमिति पृथग्व्यवस्थापितं तस्येदानीं भेदाभिधानं प्राप्तकालं । तदुल्लंघ्य तस्य प्रयोक्तृस्वरूपकालनिर्द्धारणार्थमुच्यते—

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानमान्तर्मुहूर्तात् ॥ २७ ॥

आद्यं त्रितयं संहननमुत्तमं वज्रर्षभनाराचसंहननं वज्रनाराचसंहननं नाराचसंहननमिति ॥ तत्त्रितयमपि ध्यानस्य साधनं भवति ॥ मोक्षस्य तु आद्यमेव ॥ तदुत्तमसंहननं यस्य सोऽयमुत्तमसंहननस्तस्योत्तमसंहननस्येत्यनेन प्रयोक्तृनिर्देशः ॥ अग्रं मुखम् । एकमग्रमस्येत्येकाग्रः (ग्रं) । नानार्थावलम्बनेन चिन्ता परिस्पन्दवती, तस्या अन्याशेषमुखेभ्यो व्यावर्त्य एकस्मिन्नग्रे नियम एकाग्रचिन्तानिरोध इत्युच्यते । अनेन ध्यानस्वरूपमुक्तं भवति ॥ मुहूर्त इति कालपरिमाणम् । अन्तर्गतो मुहूर्तोऽन्तर्मुहूर्तः । आ अन्तर्मुहूर्तादित्यनेन कालावधिः कृतः ॥ ततः परं दुर्धरत्वादेकाग्रचिन्तायाः ॥ चिन्ताया निरोधो यदि ध्यानं निरोधश्चाभावस्तेन ध्यानमसत्खरविषाणवत्स्यात् ॥ नैष दोषः—अन्यचिन्तानिवृत्त्यपेक्षयाऽसदिति चोच्यते, स्वविषयाकारप्रवृत्तेः सदिति च । अभावस्य भावान्तरत्वाद्धेत्वङ्गत्वादिभिरभावस्य वस्तुधर्मत्वसिद्धेश्च ॥ अथवा, नायं भावसाधनः "निरोधनं निरोध इति"। किं तर्हि? कर्मसाधनः "निरुध्यत इति निरोधः" ॥ चिन्ता चासौ निरोधश्च चिन्तानिरोध इति ॥ एतदुक्तं भवति—ज्ञानमेवापरिस्पन्दमानमपरिस्पन्दाग्निशिखावदवभासमानं ध्यानमिति ॥

तद्भेदप्रदर्शनार्थमाह—

॥ आर्त्तरौद्रधर्म्यशुक्लानि ॥ २८ ॥

ऋतं दुःखं, अर्दनमर्तिर्वा, तत्र भवमार्तम् । रुद्रः क्रूराश-

---

१ सपक्षसत्त्वादिरूपैर्विपक्षासत्त्वादिभिरभावैः ॥

यस्तस्य कर्म तत्र भवं वा रौद्रम् । धर्मो व्याख्यातो धर्मादनपेतं धर्म्यम् । शुचिगुणयोगाच्छुक्लम् ॥ तदेतच्चतुर्विधं ध्यानं द्वैविध्यमश्नुते । कुतः ? । प्रशस्ताप्रशस्तभेदात् ॥ अप्रशस्तमपुण्यास्रवकारणत्वात् । कर्मनिर्दहनसामर्थ्यात्प्रशस्तम् ॥

किं पुनस्तदिति चेदुच्यते—

॥ परे मोक्षहेतू ॥ २९ ॥

परमुत्तरमन्त्यं तत्सामीप्याद्धर्म्यमपि परमित्युपचर्यते । द्विवचनसामर्थ्याद्गौणमपि गृह्यते ॥ परे मोक्षहेतू इति वचनात्पूर्वे आर्तरौद्रे संसारहेतू इत्युक्तं भवति ॥ कुतः ? तृतीयस्य साध्यस्याभावात् ॥ तत्रार्तं चतुर्विधम् ॥

तत्रादिविकल्पलक्षणनिर्देशार्थमाह—

॥ आर्तममनोज्ञस्य सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥ ३० ॥

अमनोज्ञमप्रियं विषकण्टकशत्रुशस्त्रादि, तद्बाधाकारणत्वादमनोज्ञमित्युच्यते । तस्य सम्प्रयोगे, स कथं नाम मे न स्यादिति सङ्कल्पश्चिन्ताप्रबन्धः स्मृतिसमन्वाहारः प्रथममार्तमित्याख्यायते ॥

द्वितीयस्य विकल्पस्य लक्षणनिर्देशार्थमाह—

॥ विपरीतं मनोज्ञस्य ॥ ३१ ॥

कुतो विपरीतं ? पूर्वोक्तात् ॥ तेनैतदुक्तं भवति— मनोज्ञस्येष्टस्य स्वपुत्रदारधनादेर्विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगाय सङ्कल्पश्चिन्ताप्रबन्धो द्वितीयमार्तमवगन्तव्यम् ॥

तृतीयस्य विकल्पस्य लक्षणप्रतिपादनार्थमाह—

॥ वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥

वेदनाशब्दः सुखे दुःखे च वर्तमानोऽपि, आर्तस्य प्रकृतत्वात् दुःखवेदनायां प्रवर्तते, तस्या वातादिविकारजनितवेदनाया उपनिपाते तस्या अपायः कथं नाम मे स्यादिति वि(सं)कल्पश्चिन्ताप्रबन्धस्तृतीयमार्तमुच्यते ॥

तुरीयस्यार्तस्य लक्षणनिर्देशार्थमाह —

॥ निदानं च ॥ ३३ ॥

भोगकाङ्क्षातुरस्यानागतविषयप्राप्तिं प्रति मनःप्रणिधानं सङ्कल्पश्चिन्ताप्रबन्धस्तुरीयमार्तं निदानमित्युच्यते ॥

तदेतच्चतुर्विधमार्तं किंस्वामिकमिति चेदुच्यते—

॥ तदविरतदेशविरतप्रमत्तसँयतानाम् ॥ ३४ ॥

अविरता असँयतसम्यग्दृष्ट्यन्ताः । देशविरताः सँयतासँयताः । प्रमत्तसँयताः पञ्चदशप्रमादोपेताः क्रियानुष्ठायिनः ॥ तत्राविरतदेशविरतानां चतुर्विधमार्तं भवति । असँयमपरिणामोपेतत्वात् ॥ प्रमत्तसँयतानां तु निदानवर्ज्यमन्यदार्तत्रयं प्रमादोदयोद्रेकात्कदाचित्स्यात् ॥

व्याख्यातमार्तं सञ्ज्ञादिभिः ॥ द्वितीयस्य सञ्ज्ञाहेतुस्वामिनिर्द्धारणार्थमाह--

॥ हिंसाऽनृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥ ३५ ॥

हिंसादीन्युक्तलक्षणानि, तानि रौद्रध्यानोत्पत्तेर्निमित्तीभवन्तीति हेतुनिर्देशो विज्ञायते । तेन हेतुनिर्देशेनानुवर्तमानः स्मृतिसमन्वाहारोऽभिसम्बध्यते । हिंसायाः स्मृतिसमन्वाहार इत्यादि ॥ तद्रौद्रध्यानमविरतदेशविरतयोर्वेदितव्यम् ॥ अविरतस्य भवतु

रौद्रध्यानं देशविरतस्य कथम्? । तस्यापि हिंसाद्यावेशाद्वित्तादिसंरक्षणतन्त्रत्वाच्च कदाचिद्भवितुमर्हति । तत्पुनर्नारकादिनामकरणं सम्यग्दर्शनसामर्थ्यात्सँयतस्य तु न भवत्येव । तदारम्भे सँयमप्रच्युतेः ॥

आह परे मोक्षहेतू उपदिष्टे । तत्राद्यस्य मोक्षहेतोर्ध्यानस्य भेदस्वरूपस्वामिनिर्देशः कर्तव्य इत्यत आह—

॥ आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यम् ॥ ३६ ॥

विचयनं विचयो विवेको विचारणमित्यर्थः । आज्ञापायविपाकसंस्थानानां विचय आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयः । स्मृतिसमन्वाहार इत्यनुवर्तते, स प्रत्येकं सम्बध्यते— आज्ञाविचयाय स्मृतसमन्वाहार इत्यादि ॥ तद्यथा— उपदेष्टुरभावान्मन्दबुद्धित्वात्कर्मोदयात्सूक्ष्मत्वाच्च पदार्थानां हेतुदृष्टान्तोपरमे सति सर्वज्ञप्रणीतमागमं प्रमाणीकृत्य इत्थमेवेदं नान्यथावादिनो जिना इति गहनपदार्थश्रद्धानमर्थावधारणमाज्ञाविचयः । अथवा— स्वयं विदितपदार्थतत्त्वस्य सतः परं प्रति पिपादयिषोः स्वसिद्धान्ताविरोधेन तत्त्वसमर्थनार्थं तर्कनयप्रमाणयोजनपरः स्मृतिसमन्वाहारः सर्वज्ञाज्ञाप्रकाशनार्थत्वादाज्ञाविचय इत्युच्यते ॥ जात्यन्धवन्मिथ्यादृष्टयः सर्वज्ञप्रणीतमार्गाद्विमुखा मोक्षार्थिनः सम्यङ्मार्गापरिज्ञानात्सुदूरमेवापयन्तीति सन्मार्गापायचिन्तनमपायविचयः । अथवा— मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्रेभ्यः कथं नाम इमे प्राणिनोऽपेयुरिति स्मृतिसमन्वाहारोऽपायविचयः ॥ कर्मणां ज्ञानावरणादीनां द्रव्यक्षेत्रकालभवभावप्रत्ययफलानुभवनं प्रति प्रणिधानं विपाकविचयः ॥ लोकसंस्थानस्वभावविचयाय स्मृतिसमन्वाहारः संस्थानविचयः ॥ उत्तमक्षमादिलक्षणो धर्म उक्तः । तस्मादनपेतं धर्म्यं ध्यानं चतुर्विकल्पमवसेयम् ॥ तदाविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसँयतानां भवति ॥

त्रयाणां ध्यानानां निरूपणं कृतम् । इदानीं शुक्लध्यानं निरू-

पयितव्यम् । तद्वक्ष्यमाणचतुर्विकल्पम् ॥ तत्राद्ययोः स्वामिनिर्दे-शार्थमिदमुच्यते —

॥ शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥ ३७ ॥

वक्ष्यमाणेषु शुक्लध्यानविकल्पेषु आद्ये शुक्लध्याने पूर्वविदो भवतः श्रुतकेवलिन इत्यर्थः ॥ चशब्देन धर्म्यमपि समुच्चीयते ॥ तत्र व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति श्रेण्यारोहणात्प्राग्धर्म्यं, श्रेण्योः शुक्ले इति व्याख्यायते ॥

अवशिष्टे कस्य भवत इत्यत्रोच्यते—

॥ परे केवलिनः ॥ ३८ ॥

प्रक्षीणसकलज्ञानावरणस्य केवलिनः सयोगस्यायोगस्य च परे उत्तरे शुक्लध्याने भवतः ॥

यथासंख्यं तद्विकल्पप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

॥ पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति व्युपरतक्रियानिवर्तीनि[1] ॥ ३९ ॥

पृथक्त्ववितर्कमेकत्ववितर्कं सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति व्युपरत-क्रियानिवर्ति चेति चतुर्विधं शुक्लध्यानं वक्ष्यमाणलक्षणमुपेत्य सर्वेषामन्वर्थमवसेयम् ॥ तस्यालम्बनविशेषनिर्धारणार्थमाह—

॥ त्र्येकयोगकाययोगायोगानाम् ॥ ४० ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः कायवाङ्मनःकर्म योग इत्यत्र ॥ उक्तैश्चतुर्भिः शुक्लध्यानविकल्पैस्त्रियोगादीनां चतुर्णां यथासंख्येना-भिसम्बन्धो वेदितव्यः ॥ त्रियोगस्य पृथक्त्ववितर्कं, त्रिषु योगेष्वे-कयोगस्यैकत्ववितर्कं काययोगस्य सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति, अयोगस्य

---

१ निवृत्तीनि इत्यपि पाठभेदो वर्तते तालपत्रपुस्तके ॥

व्युपरतक्रियानिवर्तीति ॥ तत्राद्ययोर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

॥ एकाश्रये सवितर्कविचारे पूर्वे ॥ ४१ ॥

एक आश्रयो ययोस्ते एकाश्रये। उभे अपि परिप्राप्तश्रुतज्ञाननिष्ठेनारभ्येते इत्यर्थः। वितर्कश्च विचारश्च वितर्कविचारौ, सह वितर्कविचाराभ्यां वर्तेते इति सवितर्कविचारे ॥ पूर्वे पृथक्त्वैकत्ववितर्के इत्यर्थः ॥

तत्र यथासंख्यप्रयो(सं)गेऽनिष्टनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते—

॥ अविचारं द्वितीयम् ॥ ४२ ॥

पूर्वयोर्यत् द्वितीयं तदविचारं प्रत्येतव्यम् ॥ एतदुक्तं भवति– आद्यं सवितर्कं सविचारं च भवति द्वितीयं सवितर्कमविचारं चेति ॥

अथ वितर्कविचारयोः कः प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

॥ वितर्कः श्रुतम् ॥ ४३ ॥

विशेषेण तर्कणमूहनं वितर्कः श्रुतज्ञानमित्यर्थः ॥

अथ को विचारः?

॥ विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः ॥ ४४ ॥

अर्थो ध्येयः द्रव्यं पर्यायो वा। व्यञ्जनं वचनम्। योगः कायवाङ्मनःकर्मलक्षणः। संक्रान्तिः परिवर्तनम् ॥ द्रव्यं विहाय पर्यायमुपैति पर्यायं त्यक्त्वा द्रव्यमित्यर्थसंक्रान्तिः ॥ एकं श्रुतवचनमुपादाय वचनान्तरमालम्बते तदपि विहायान्यदिति व्यंजनसंक्रान्तिः ॥ काययोगं त्यक्त्वा योगान्तरं गृह्णाति योगान्तरं त्यक्त्वा काययोगमिति योगसंक्रान्तिः ॥ एवं परिवर्तनं विचार इत्युच्यते ॥ संक्रान्तौ सत्यां कथं ध्यानमिति

चेत्— ध्यानसन्तानमपि ध्यानमुच्यते इति न दोषः ॥ तदेतत्सामान्यविशेषनिर्दिष्टं चतुर्विधं धर्म्यं शुक्लं च पूर्वोदितगुप्त्यादिबहुप्रकारोपायं संसारनिवृत्तये मुनिर्ध्यातुमर्हति कृतपरिकर्मा ॥ तत्र द्रव्यपरमाणुं भावपरमाणुं वा ध्यायन्नाहितवितर्कसामर्थ्यादर्थव्यंजने कायवचसी च पृथक्त्वेन संक्रामता मनसा पर्याप्तबालोत्साहवदव्यवस्थितेनानिशितेनापि शस्त्रेण चिरात्तरुं छिन्दन्निव मोहप्रकृतीरुपशमयन्क्षपयंश्च पृथक्त्ववितर्कविचारध्यानभाग्भवति । स एव पुनः समूलतलं मोहनीयं निर्दिधक्षन्ननन्तगुणविशुद्धियोगविशेषमाश्रित्य बहुतराणां ज्ञानावरणसहायीभूतानां प्रकृतीनां बन्धं निरुन्धन् स्थितिह्रासक्षयौ च कुर्वन् श्रुतज्ञानोपयोग निवृत्तार्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः अविचलितमनाः क्षीणकषायो वैडूर्यमणिरिव निरुपलेपो ध्यात्वा पुनर्न निवर्तत इत्युक्तमेकत्ववितर्कम् । एवमेकत्ववितर्कशुक्लध्यानवैश्वानरनिर्दग्धघातिकर्मेन्धनः प्रज्वलितकेवलज्ञानगभस्तिमण्डलो मेघपञ्जरनिरोधनिर्गत इव घर्मरश्मिर्वा भासमानो भगवांस्तीर्थंकर इतरो वा केवली लोकेश्वराणामभिगमनीयोऽर्चनीयश्चोत्कर्षेणायुषः पूर्वकोटीं देशोनां विहरति । स यदाऽन्तर्मुहूर्तशेषायुष्कस्तत्तुल्यस्थितिवेद्यनामगोत्रश्च भवति, तदा सर्वं वाङ्मानसयोगं बादरकाययोगं च परिहाप्य सूक्ष्मकाययोगलम्बनः सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिध्यानमास्कन्दितुमर्हतीति ॥ यदा पुनरन्तर्मुहूर्तशेषायुष्कस्ततोऽधिकस्थितिशेषकर्मत्रयो भवति सयोगी तदाऽऽत्मोपयोगातिशयस्य सामायिकसहायस्य विशिष्टकरणस्य महासंवरस्य लघुकर्मपरिपाचनस्याशेषकर्मरेणुपरिसातनशक्तिस्वाभाव्याद्दण्डकवाटप्रतरलोकपूरणानि स्वात्मप्रदेशविसर्पणतश्चतुर्भिः समयैः कृत्वा समुपहृतप्रदेशविसरणः समीकृतस्थितिशेषकर्मचतुष्टयः पूर्वशरीरप्रमाणो भूत्वा सूक्ष्मकाययोगेन सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिध्यानं

ध्यायते । ततस्तदनन्तरं समुच्छिन्नक्रियानिवर्तिध्यानमारभते । समु-च्छिन्नप्राणापानप्रचारसर्वकायवाङ्मनोयोगसर्वप्रदेशपरिस्पन्दक्रियाव्या-पारत्वात्समुच्छिन्नक्रियानिवर्तीत्युच्यते । तस्मिन्समुच्छिन्नक्रियानि-वर्तिनि ध्याने सर्वबन्धास्रवनिरोधः सर्वाशेषकर्मसातनसामर्थ्योपपत्ते-रयोगिनः केवलिनः सम्पूर्णयथाख्यातचारित्रज्ञानदर्शनं सर्वसंसार-दुःखजालपरिष्वङ्गोच्छेदजननं साक्षान्मोक्षकारणमुपजायते । स पुन-रयोगकेवली भगवांस्तदा ध्यानातिशयाग्निनिर्दग्धसर्वमलकङ्कबन्धनो निरस्तकिट्टधातुपाषाणजात्यकनकवल्लब्धात्मा परिनिर्वाति ॥ तदेतत् द्विविधं तपोऽभिनवकर्मास्रवनिरोधहेतुत्वात्संवरकारणं, प्राक्तनकर्म-रजोविधूननिमित्तत्वान्निर्जराहेतुरपि भवति ॥

अत्राह सम्यग्दृष्टयः किं सर्वे समनिर्जरा आहोस्वित्कश्चिदस्ति प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

॥ सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्ष-पकोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रम-शोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥ ४५ ॥

त एते दश सम्यग्दृष्ट्यादयः क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥ तद्यथा– भव्यः पञ्चेन्द्रियः सञ्ज्ञी पर्याप्तकः पूर्वोक्तकाललब्ध्या-दिसहायः परिणामविशुध्द्या वर्द्धमानः क्रमेणापूर्वकरणादिसोपान-पंक्त्योत्प्लवमानो बहुतरकर्मनिर्जरो भवति । स एव पुनः प्रथम-सम्यक्त्वप्राप्तिनिमित्तसान्निधाने सति सम्यग्दृष्टिर्भवन्नसंख्येयगुणनिर्जरो भवति । स एव पुनश्चारित्रमोहकर्मविकल्पाप्रत्याख्यानावरणक्षयो-पशमनिमित्तपरिणामप्राप्तिकाले विशुद्धिप्रकर्षयोगात् श्रावको भवन् ततोऽसंख्येयगुणनिर्जरो भवति। स एव पुनः प्रत्याख्यानावरणक्षयो-पशमकारणपरिणामविशुद्धियोगाद्विरतव्यपदेशभाक् सन् ततोऽसंख्ये-

यगुणनिर्जरो भवति। स एव पुनरनन्तानुवन्धिक्रोधमानमायालोभानां वियोजनपरो भवति* यदा तदा परिणामविशुद्धिप्रकर्षयोगात्ततोऽसंख्येयगुणनिर्जरो भवति। स एव पुनर्दर्शनमोहप्रकृतित्रयतृणनिचयं निर्दिधक्षन् परिणामविशुध्यतिशययोगाद्दर्शनमोहक्षपकव्यपदेशभाक् तेष्वेव पूर्वोक्तादसंख्येयगुणनिर्जरो भवति। एवं सः क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा श्रेण्यारोहणाभिमुखश्चारित्रमोहोपशमं प्रति व्याप्रियमाणो विशुद्धिप्रकर्षयोगादुपशमकव्यपदेशमनुभवन् पूर्वोक्तादसंख्येयगुणनिर्जरो भवति। स एव पुनरशेषचारित्रमोहोपशमनिमित्तसान्निधाने परिप्राप्तोपशान्तकषायव्यपदेशः पूर्वोक्तादसंख्येयगुणनिर्जरो भवति। स एव पुनश्चारित्रमोहक्षपणं प्रत्यभिमुखः परिणामविशुध्या वर्द्धमानः क्षपकव्यपदेशमनुभवन्पूर्वोक्तादसंख्येयगुणनिर्जरो भवति। स यदा निःशेषचारित्रमोहक्षपणकारणपरिणामाभिमुखः क्षीणकषायव्यपदेशमास्कन्दन्पूर्वोक्तादसंख्येयगुणनिर्जरो भवति स एव द्वितीयशुक्लध्यानानलनिर्दग्धघातिकर्मनिचयः सन् जिनव्यपदेशभाक् पूर्वोक्तादसंख्येयगुणनिर्जरो भवति॥

आह सम्यग्दर्शनसन्निधानेऽपि यद्यसंख्येयगुणनिर्जरत्वात्परस्परतो न साम्यमेषां, किं तर्हि श्रावकवदमी विरतादयो गुणभेदान्न निर्ग्रन्थतामर्हन्तीत्युच्यते॥ नैतदेवम्। कुतः। यस्माद्गुणभेदादन्योऽन्यविशेषेऽपि नैगमादिनयव्यापारात्सर्वेऽपि हि भवन्ति—

॥ पुलाकबकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातका निर्ग्रन्थाः॥४६॥

उत्तरगुणभावनोपेतमनसो व्रतेष्वपि कचित्कदाचित्परिपूर्णतामपरिप्राप्नुवन्तोऽविशुद्धाः पुलाक[1]सादृश्यात्पुलाका इत्युच्यन्ते।

---

* अविरतादिचतुर्ष, इत्यधिकः पाठस्तालपत्रपुस्तके वर्तते॥

१ स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये॥

नैर्ग्रन्थ्यं प्रतिस्थिता अखण्डितव्रताः शरीरोपकरणविभूषानुवर्तिनोऽविविक्तपरिवारा मोहशबलयुक्ता बकुशाः । शबलपर्यायवाची बकुशशब्दः ॥ कुशीला द्विविधाः । प्रतिसेवनाकुशीलाः कषायकुशीला इति ॥ अविविक्तपरिग्रहाः परिपूर्णोभयाः कथञ्चिदुत्तरगुणविरोधिनः प्रतिसेवनाकुशीलाः । वशीकृतान्यकषायोदयाः सञ्ज्वलनमात्रतन्त्राः कषायकुशीलाः ॥ उदकदण्डराजिवदनभिव्यक्तोदयकर्माण ऊर्ध्वं मुहूर्तादुद्भिद्यमानकेवलज्ञानदर्शनभागो निर्ग्रन्थाः ॥ प्रक्षीणघातिकर्माणः केवलिनो द्विविधाः स्नातकाः ॥ त एते पञ्चापि निर्ग्रन्थाः ॥ चारित्रपरिणामस्य प्रकर्षाप्रकर्षभेदे सत्यपि नैगमसंग्रहादिनयापेक्षया सर्वेऽपि ते निर्ग्रन्था इत्युच्यन्ते ॥

तेषां पुलाकादीनां भूयोऽपि विशेषप्रतिपत्त्यर्थमाह—

॥ सँयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपादस्थानविकल्पतः साध्याः ॥ ४७ ॥

त एते पुलाकादयः सँयमादिभिरष्टभिरनुयोगैः साध्या व्याख्येयाः ॥ तद्यथा— पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीला द्वयोः सँयमयोः सामायिकच्छेदोपस्थापनयोर्वर्तन्ते । कषायकुशीला द्वयोः सँयमयोः परिहारविशुद्धिसूक्ष्मसाम्पराययोः पूर्वयोश्च । निर्ग्रन्थस्नातका एकस्मिन्नेव यथाख्यातसँयमे सन्ति ॥ श्रुतं— पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीला उत्कर्षेणाभिन्नाक्षरदशपूर्वधराः । कषायकुशीला निर्ग्रन्थाश्चतुर्दशपूर्वधराः । जघन्येन पुलाकस्य श्रुतमाचारवस्तु । बकुशकुशीलनिर्ग्रन्थानां श्रुतमष्टौ प्रवचनमातरः । स्नातका अपगतश्रुताः केवलिनः ॥ प्रतिसेवना— पञ्चानां मूलगुणानां रात्रिभोजनवर्जनस्य

---

१ अविविक्तपरिवारानुमोदच्छेदशबलयुक्ता इत्यपि पाठान्तरम् ॥

२ पंचसमितयस्तिस्रो गुप्तयश्चेत्यष्टौ प्रवचनमातरः कथ्यन्ते ॥

च पराभियोगाद्बलादन्यतमं प्रतिसेवमानः पुलाको भवति ॥ बकुशो द्विविधः– उपकरणबकुशः शरीरबकुशश्चेति ॥ तत्रोपकरणबकुशो बहुविशेषयुक्तोपकरणाकांक्षी शरीरसँस्कारसेवी शरीरबकुशः ॥ प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन्नुत्तरगुणेषु काञ्चिद्विराधनां प्रतिसेवते ॥ कषायकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति ॥ तीर्थमिति सर्वे सर्वेषां तीर्थकराणां तीर्थेषु भवन्ति ॥ लिङ्गं द्विविधम्-द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं चेति ॥ भावलिङ्गं प्रतीत्य पञ्च निर्ग्रन्था लिङ्गिनो भवन्ति । द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य भाज्याः ॥ लेश्याः– पुलाकस्योत्तरास्तिस्रः । बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोः षडपि । कृष्णलेश्यादित्रितयं तयोः कथमिति चेदुच्यते - तयोरुपकरणासक्तिसंभवादार्तध्यानं कदाचित्सम्भवति, आर्तध्यानेन च कृष्णादिलेश्यात्रितयं सम्भवतीति । कषायकुशीलस्य चतस्र उत्तराः । सूक्ष्मसाम्परायस्य निर्ग्रन्थस्नातकयोश्च शुक्लैव केवला । अयोगा अलेश्याः ॥ उपपादः-- पुलाकस्योत्कृष्ट उपपाद उत्कृष्टस्थितिदेवेषु सहस्रारे । बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोर्द्वाविंशतिसागरोपमास्थितिषु आरणाच्युतकल्पयोः । कषायकुशीलनिर्ग्रन्थयोस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमास्थितिषु सर्वार्थसिद्धौ । सर्वेषामपि जघन्यः सौधर्मकल्पे द्विसागरोपमस्थितिषु । स्नातकस्य निर्वाणमिति ॥ स्थानम्-- असंख्येयानि सँयमस्थानानि कषायनिमित्तानि भवन्ति । तत्र सर्वजघन्यानि लब्धिस्थानानि पुलाककषायकुशीलयोस्तौ युगपदसंख्येयानि स्थानानि गच्छतस्ततः पुलाको व्युच्छिद्यते । कषायकुशीलस्ततोऽसंख्येयानि स्थानानि गच्छत्येकाकी । ततः कषायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलबकुशा युगपदसंख्येयानि स्थानानि गच्छन्ति । ततो बकुशो व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसंख्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीला व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसंख्येयानि स्थानानि गत्वा कषायकुशीलो व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्वमकषायस्था-

नानि निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते । सोऽप्यसंख्येयानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्वमेकं स्थानं गत्वा स्नातको निर्वाणं प्राप्नोति । तेषां सँयमलब्धिरनन्तगुणा भवति ॥ ४७ ॥

॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायां नवमोऽध्यायः ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने वीतरागाय ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

आह— अन्ते निर्दिष्टस्य मोक्षस्येदानीं स्वरूपाभिधानं प्राप्तकालमिति । सत्यमेवं । मोक्षप्राप्तिः केवलज्ञानावाप्तिपूर्विकेति केवलज्ञानोत्पत्तिकारणमुच्यते—

॥ मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १ ॥

इह वृत्तिकरणं न्याय्यम् । कुतः । लघुत्वात् । कथम् । क्षयशब्दस्याकरणात् । विभक्त्यन्तरनिर्देशस्य चाभावाच्चशब्दस्य चाप्रयोगाल्लघुसूत्रं भवति मोहज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयात्केवलम् इति ॥ सत्यमेतत् ॥ क्षयक्रमप्रतिपादनार्थो वाक्यभेदेन निर्देशः क्रियते-- प्रागेव मोहं क्षयमुपनीयान्तर्मुहूर्तं क्षीणकषायव्यपदेशमवाप्य ततो युगपत् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायाणां क्षयं कृत्वा केवलमवाप्नोतीति ॥ तत्क्षयहेतुः केवलोत्पत्तिरिति हेतुलक्षणो विभक्तिनिर्देशः कृतः ॥ कथं प्रागेव मोहं क्षयमुपनीयते इति चेदुच्यते—भव्यः सम्यग्दृष्टिः परिणामविशुद्ध्या वर्धमानो असंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थानेषु कस्मिंश्चिन्मोहस्य सप्त प्रकृतीः क्षयमुपनीय क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा क्षपकश्रेण्यारोहणाभिमुखोऽधःप्रवृत्तिकरणमप्रमत्तस्थाने प्रतिपद्यापूर्वकरणप्रयोगेणापूर्व-

करणक्षपकगुणस्थानव्यपदेशमनुभूय तत्राभिनवशुभाभिसन्धितनूकृत-पापप्रकृतिस्थित्यनुभागो विवर्धितशुभकर्मानुभवोऽनिवृत्तिकरणप्राप्त्या-निवृत्तिबादरसाम्परायक्षपकगुणस्थानमधिरुह्य तत्र कषायाष्टकं नष्टं कृत्वा नपुंसकं वेदनाशं समापाद्य स्त्रीवेदमुन्मूल्य नोकषायषट्कं पुंवेदे प्रक्षिप्य क्षपयित्वा पुंवेदं क्रोधसंज्वलने क्रोधसञ्ज्वलनं मानसंज्वलने मानसंज्वलनं मायासंज्वलने मायासंज्वलनं लोभसंज्वलने क्रमेण बादर-कृष्टिविभागेन विलयमुपनीय लोभसंज्वलनं तनूकृत्य सूक्ष्मसाम्परा-यक्षपकत्वमनुभूय निरवशेषं मोहनीयं निमूलकाषं कषित्वा क्षीणकषा-यतामधिरुह्यावतारितमोहनीयभार उपान्त्यप्रथमे समये निद्राप्रचले प्रलयमुपनीय पञ्चानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पञ्चानामन्तरायाणामन्तमन्ते समुपगमय्य तदनन्तरं ज्ञानदर्शन-स्वभावं केवलपर्यायमप्रतर्क्यविभूतिविशेषमवाप्नोति ॥

आह कस्माद्धेतोर्मोक्षः किंलक्षणश्चेत्यत्रोच्यते—

॥ बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥ २ ॥

मिथ्यादर्शनादिहेत्वभावादभिनवकर्माभावः पूर्वोदितनिर्जरा-हेतुसन्निधाने चार्जितकर्मनिरासः । ताभ्यां बन्धहेत्वभावनिर्जरा-भ्यामिति हेतुलक्षणविभक्तिनिर्देशः । ततो भवस्थितिहेतुसमीकृत-शेषकर्मावस्थितस्य युगपदात्यन्तीकृतकृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः प्रत्येतव्यः ॥ कर्माभावो द्विविधः— यत्नसाध्योऽयत्नसाध्यश्चेति ॥ तत्र चरमदेहस्य नारकतिर्यग्देवायुषामभावो न यत्नसाध्यः असत्त्वात् ॥ यत्नसाध्य इत ऊर्ध्वमुच्यते— संयतसम्यग्दृष्ट्या-दिषु चतुर्षु गुणस्थानेषु कस्मिंश्चित्सप्तप्रकृतिप्रक्षयः क्रियते ॥

---

१ कष हिंसायामिति धातुरयं त्वाप्रत्ययान्तः ॥

निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धिनरकगतितिर्यग्गत्येकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातिनरकगतितिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यातपोद्योतस्थावरसूक्ष्मसाधारणसञ्ज्ञिकानां षोडशानां कर्मप्रकृतीनामनिवृत्तिबादरसाम्परायस्थाने युगपत्क्षयः क्रियते ॥ ततःपरं तत्रैव कषायाष्टकं नष्टं क्रियते। नपुंसकवेदः स्त्रीवेदश्च तत्रैव क्षयमुपयाति। नोकषायाष्टकं च सहैकेनैव प्रहारेण विनिपातयति। ततः पुंवेदसंज्वलनक्रोधमानमायाः क्रमेण तत्रैवात्यान्तिकं ध्वंसमास्कन्दन्ति। लोभसंज्वलनः सूक्ष्मसाम्परायान्ते यात्यन्तं। निद्राप्रचले क्षीणकषायवीतरागच्छद्मस्थस्योपान्त्यसमये प्रलयमुपव्रजतः ॥ पञ्चानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पञ्चानामन्तरायाणां च तस्यैवान्त्यसमये प्रक्षयो भवति। अन्यतरवेदनीयदेवगत्यौदारिकवैक्रियकाहारकतैजसकार्मणशरीरसंस्थानषट्कौदारिकवैक्रियकाहारकशरीराङ्गोपाङ्गषट्संहननपञ्चप्रशस्तवर्णपञ्चाप्रशस्तवर्णगन्धद्वयपञ्चप्रशस्तरसपञ्चाप्रशस्तरसस्पर्शाष्टकदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातोच्छ्वासप्रशस्ताप्रशस्तविहायोगत्यपर्याप्तकप्रत्येकशरीरस्थिरास्थिरशुभाशुभदुर्भगसुस्वरदुःस्वरानादेयायशःकीर्तिनिर्माणनामनीचैर्गोत्राख्या द्वासप्ततिप्रकृतयोऽयोगकेवलिन उपान्त्यसमये विनाशमुपयान्ति। अन्यतरवेदनीयमनुष्यायुर्मनुष्यगतिपञ्चेन्द्रियजातिमनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यत्रसबादरपर्याप्तकसुभगादेययशःकीर्तितीर्थकरनामोच्चैर्गोत्रसञ्ज्ञिकानां त्रयोदशानां प्रकृतीनामयोगकेवलिनश्चरमसमये विच्छेदो भवति ॥

आह किमासां पौद्गलिकीनामेव द्रव्यकर्मप्रकृतीनां निरासान्मोक्षोऽवसीयते उत भावकर्मणोऽपीत्यत्रोच्यते—

॥ औपशमिकादिभव्यत्वानां च ॥ ३ ॥

किं, मोक्ष इत्यनुवर्तते। भव्यत्वग्रहणमन्यपारिणामिकनि-

वृत्त्यर्थम् ॥ तेन पारिणामिकेषु भव्यत्वस्यौपशमिकादीनां च भावानामभावान्मोक्षो भवतीत्यवगम्यते ॥

आह यद्यपवर्गो भावोपरतेः प्रतिज्ञायते नत्वौपशमिकादिभावनिवृत्तिवत्सर्वक्षायिकभावनिवृत्तावपि व्यपदेशो मुक्तस्य प्राप्नोतीति । स्यादेतदेवं, यदि विशेषो नोच्यते अस्त्यत्र विशेष इत्यपवादविधानार्थमिदमुच्यते—

॥ अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ४

अन्यत्रशब्दापेक्षया को निर्देशः केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यो अन्यत्रान्यस्मिन्नयं विधिरिति ॥ यदि चत्वार एवावशिष्यन्ते अनन्तवीर्यादीनां निवृत्तिः प्राप्नोति— नैष दोषः— ज्ञानदर्शनाविनाभावित्वादनन्तवीर्यादीनामविशेषः । अनन्तसामर्थ्यहीनस्यानन्तावबोधवृत्त्यभावाज्ज्ञानमयपर्यायत्वाच्च सुखस्येति ॥ अनाकारत्वान्मुक्तानामभाव इति चेन्न— अतीतानन्तशरीराकारत्वात् ।

स्यान्मतं यदि शरीरानुविधायी जीवः तदभावात्स्वाभाविकलोकाकाशप्रदेशपरिमाणत्वात्तावद्विसर्पणं प्राप्नोतीति नैष दोषः ॥ कुतः-- कारणाभावात् ॥ नामकर्मसम्बन्धो हि संहरणविसर्पणकारणं तदभावात्पुनः संहरणविसर्पणाभावः ॥ यदि कारणाभावान्न संहरणं न विसर्पणं तर्हि गमनकारणाभावादूर्ध्वगमनमपि न प्राप्नोति । अधस्तिर्यग्गमनाभाववत् । ततो यत्र मुक्तस्तत्रैवावस्थानं प्राप्नोतीत्यत्रोच्यते—

॥ तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥ ५ ॥

तस्यानन्तर । कस्य? सर्वकर्मविप्रमोक्षस्य । आङभिविध्यर्थः । ऊर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥

अनुपदिष्टहेतुकमिदमूर्ध्वगमनं कथमध्यवसातुं शक्यमित्यत्रोच्यते—

॥ पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथागति-
परिणामाच्च ॥ ६ ॥

आह– हेत्वर्थः पुष्कलोऽपि दृष्टान्तसमर्थनमन्तरेणाभिप्रेतार्थसाधनाय नालमित्यत्रोच्यते–

॥ आविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्च ॥ ७ ॥

पूर्वसूत्रे विहितानां हेतूनामत्रोक्तानां दृष्टान्तानां च यथासंख्यमभिसम्बन्धो भवति । तद्यथा– कुलालप्रयोगापादितहस्तदण्डचक्रसंयोगपूर्वकं भ्रमणमुपरतेऽपि तस्मिन्पूर्वप्रयोगादासंस्कारक्षयाद् भ्रमति । एवं भवस्थेनात्मनाऽपवर्गप्राप्तये बहुशो यत्प्रणिधानं तदभावेऽपि तदावेशपूर्वकं मुक्तस्य गमनमवसीयते ॥ किं च असङ्गत्वाद्यथा मृत्तिकालेपजनितगौरवमलाबुद्रव्यं जलेऽधःपतितं जलक्लेदविश्लिष्टमृत्तिकाबन्धनं लघुसदूर्ध्वमेव गच्छति । तथा कर्मभाराक्रान्तिवशीकृत आत्मा तदावेशवशात्संसारे अनियमेन गच्छति । तत्सङ्गविप्रमुक्तौ तूपर्येवोपयाति ॥ किं च बन्धच्छेदात्– यथा बीजकोशबन्धच्छेदादेरण्डबीजस्य गतिर्दृष्टा तथा मनुष्यादिभवप्रापकगतिजातिनामादिसकलकर्मबन्धच्छेदान्मुक्तस्योर्ध्वं गतिरवसीयते ॥ किं च तथागतिपरिणामात्— यथा तिर्यक्पवनस्वभावसमीरणसम्बन्धनिरुत्सुका प्रदीपशिखा स्वभावादुत्पतति तथा मुक्तात्माऽपि नानागतिविकारकारणकर्मनिरावरणे सत्यूर्ध्वगतिस्वभावत्वादूर्ध्वमेवारोहति ॥

आह यदि मुक्त ऊर्ध्वगतिस्वभावो लोकान्तादूर्ध्वमपि कस्मान्नोत्पततीत्यत्रोच्यते—

॥ धर्मास्तिकायाभावात् ॥ ८ ॥

गत्युपग्रहकारणभूतो धर्मास्तिकायो नोपर्यस्तीत्यलोके गमनाभावः। तदभावे च लोकालोकविभागाभावः प्रसज्यते ॥

आह अमी परिनिर्वृता गतिजात्यादिभेदकारणाभावादतीतभेदव्यवहारा एवेत्यस्ति कथञ्चिद्भेदोऽपि। कुतः—

॥ क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधितज्ञानावगाहनान्तरसंख्याल्पबहुत्वतः साध्याः ॥ ९ ॥

क्षेत्रादिभिर्द्वादशभिरनुयोगैः सिद्धाः साध्या विकल्प्या इत्यर्थः प्रत्युत्पन्नभूतानुग्रहतन्त्रनयद्वयविवक्षावशात्। तद्यथा— क्षेत्रेण तावत्कस्मिन्क्षेत्रे सिध्यन्ति? प्रत्युत्पन्नग्राहिनयापेक्षया सिद्धिक्षेत्रे स्वप्रदेशे आकाशप्रदेशे वा सिद्धिर्भवति। भूतग्राहिनयापेक्षया जन्मप्रभृति पञ्चदशकर्मभूमिषु संहरणं प्रति मानुषक्षेत्रे सिद्धिः ॥ कालेन कस्मिन्काले सिद्धिः? प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया एकसमये सिध्यन् सिद्धो भवति ॥ भूतप्रज्ञापननयापेक्षया जन्मतोऽविशेषेणोत्सर्पिण्यवसर्पिण्योर्जातः सिध्यति ॥ विशेषेणावसर्पिण्यां सुषमदुःषमाया अन्त्ये भागे दुःषमसुषमायां च जातः सिध्यति ॥ न तु दुःषमायां जातो दुःषमायां सिध्यति ॥ अन्यदा नैव सिध्यति ॥ संहरणतः सर्वस्मिन्काले उत्सर्पिण्यामवसर्पिण्यां च सिध्यति ॥ गत्या कस्यां गतौ सिद्धिः? सिद्धगतौ मनुष्यगतौ वा ॥ लिङ्गेन केन सिद्धिः? अवेदत्वेन त्रिभ्यो वा वेदेभ्यः सिद्धिर्भावतो न द्रव्यतः। द्रव्यतः पुंल्लिङ्गेनैव। अथवा निर्ग्रन्थलिंगेन सग्रन्थलिंगेन वा सिद्धिर्भूतपूर्वनयापेक्षया ॥ तीर्थेन केन तीर्थेन सिद्धिः? द्वेधा तीर्थङ्करेतरविकल्पात्। इतरे द्विविधाः सति तीर्थकरे सिद्धाः असति चेति ॥ चारित्रेण केन सिध्यति?

भव्यपदेशैनैकचतुःपञ्चविकल्पचारित्रेण वा सिद्धिः ॥ स्वशक्ति-परोपदेशनिमित्तज्ञानभेदात् प्रत्येकबुद्धबोधितविकल्पाः ॥ ज्ञानेन[1] केन? एकेन द्वित्रिचतुर्भिश्च ज्ञानविशेषैः सिद्धिः ॥ आत्मप्र-देशव्यापित्वमवगाहनम् । तत् द्विविधम् । उत्कृष्टजघन्यभेदात् । तत्रोत्कृष्टं पञ्चधनुःशतानि पञ्चविंशत्युत्तराणि । जघन्यमर्धचतु-र्थारत्नयो देशोनाः । मध्ये विकल्पः एकस्मिन्नवगाहे सिध्यति ॥ किमन्तरं? सिध्यतां सिद्धानामन्तरं जघन्येन द्वौ समयौ उत्कर्षेणाष्टौ अन्तरं । जघन्येनैकः समयः उत्कर्षेण षण्मासाः ॥ संख्या— जघन्येन एकसमये एकः सिध्यति । उत्कर्षेणाष्टोत्तर-शतसंख्याः ॥ क्षेत्रादिभेदभिन्नानां परस्परतः संख्याविशेषोऽल्प-बहुत्वम् । तद्यथा— प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया सिद्धिक्षेत्रे सिध्यतां नास्त्यल्पबहुत्वं । भूतपूर्वनयापेक्षयोच्यते । क्षेत्रसिद्धा द्विविधाः— जन्मतः संहरणतश्च । तत्राल्पे संहरणसिद्धाः । जन्मसिद्धाः संख्येयगुणाः ॥ क्षेत्राणां विभागः कर्मभूमिरकर्मभूमिः समुद्रो द्वीप ऊर्ध्वमधस्तिर्यगस्ति । तत्र स्तोका ऊर्ध्वलोकसिद्धाः । अधोलोकसिद्धाः संख्येयगुणाः ॥ तिर्यग्लोकसिद्धाः संख्येयगुणाः । सर्वतः स्तोकाः समुद्रसिद्धाः । द्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः ॥ एवं तावदविशेषेण सर्वतःस्तोका लवणोदसिद्धाः । कालोदसिद्धाः संख्येयगुणाः । जम्बूद्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः । धातकीखण्ड-सिद्धाः संख्येयगुणाः । पुष्करद्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः । एवं कालादिविभागेऽपि यथागममल्पबहुत्वं वेदितव्यम् ॥ १० ॥

---

१ ज्ञानेनैकेनैव इत्यपि पाठभेदः ॥

स्वर्गापवर्गसुखमाप्तुमनोभिरार्यै- ।
जैनेन्द्रशासनवरामृतसारभूता ॥
सर्वार्थसिद्धिरिति सद्भिरुपात्तनामा ।
तत्त्वार्थवृत्तिरनिशं मनसा प्रधार्या ॥ १ ॥
तत्त्वार्थवृत्तिमुदितां विदितार्थतत्त्वाः ।
शृण्वन्ति ये परिपठन्ति च धर्मभक्त्या ॥
हस्ते कृतं परमसिद्धिसुखामृतं तै- ।
र्मर्त्यामरेश्वरसुखेषु किमस्ति वाच्यम् ॥ २ ॥
येनेदमप्रतिहतं सकलार्थतत्त्व- ।
मुद्योतितं विमलकेवललोचनेन ॥
भक्त्या तमद्भुतगुणं प्रणमामि वीर- ।
मारान्नरामरगणार्चितपादपीठम् ॥ ३ ॥

शुभं भवतु सर्वेषाम् ॥

इति तत्त्वार्थवृत्तौ सर्वार्थसिद्धिसञ्ज्ञिकायां दशमोऽध्यायः ॥

अमरनरफणीन्द्रैर्वन्द्यपादाब्जयुग्मं ।
कृतशिवपदसौख्यं भव्यसार्थाधिपानाम् ।
जिनमवृजिनमीशं वीतरागस्पृहाणां ।
वृषभमुरुवृषाङ्कं नौमि कर्त्तारमाद्यम् ॥ १ ॥

चन्द्रः क्षीणः प्रतापी तपति दिनकरो देवनाथोऽभिमानी ।
कामः कायेन हीनो वलयति पवनो विश्वकर्मा दरिद्री ॥
भस्माङ्गो नीलकण्ठः स भवति गहनो व्याकुलो गोपनाथः ।
शक्राद्या दुःखपूर्णाः सुखनिधिरहिताः पातु वः श्रीजिनेन्द्रः॥२॥

इमौ श्लोकौ पुस्तकान्तरे दृश्येते परं तौ पूज्यपादकृताविति न वक्तुं शक्यतेऽस्माभिरतो ग्रन्थाद्बहिः पृथक्तया मुद्रितौ ॥

शकाब्दाः १८३९.